

П. Н. ҒУЛОМОВ

МАКТАБ
ЖЎҒРОФИЯ
АТАМАЛАРИ
ВА ТУШУНЧАЛАРИ
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

*Ўзбекистон Халқ таълими
вазирлиги тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ «УЎҚИТУВЧИ» 1994

Урта мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган ушбу луғатга табиий жўғрофия, ландшафтшунослик, геоморфология, иқлимшунослик, метеорология, гидрология, тупроқлар жўғрофияси, био жўғрофия, гляциология, иқтисодий жўғрофия, аҳоли ва шаҳарлар жўғрофияси, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт жўғрофияси, сиёсий жўғрофияга оид атама ва тушунчалар киритилган. Назарий масалаларга, шунингдек бозор иқтисодиёти, ҳозирги замон фанининг ютуқлари билан боғлиқ атама ва тушунчаларга алоҳида аҳамият берилган.

Тақризчи: *Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг профессори*
О: Мўминов

Ғ 1805000000—141
353(04)—94 ...—94

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1994.

ISBN 5—645—02094—4

СУЗ БОШИ

Ҳурматли китобхон, ҳозирги давр ижтимоий, иқтисодий, сиёсий воқеалар жўшқин кечаётган вақт. Бинобарин, илм-фанда ҳам бу ўз аксини топмоқда. Кейинги 70 йил давомида Ўзбекистонда жўғрофия фани анча ривожланди. Жўғрофий луғатчилик соҳасида ҳам анчагина ишлар қилинди. 1953 йилда Ўқувпеддавнашр Н. Долимов, М. Қоршев, Ҳ. Ҳ. Ҳасанов ва М. Мирбобоевларнинг «Қисқача русча-ўзбекча география терминлари луғати»ни нашр қилди. 1965 йилда Ҳ. Ҳ. Ҳасановнинг «Русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча география терминлари луғати» босилиб чиқди. 1958 йили А. С. Барковнинг «Табиий географиядан изоҳли луғат»ни таржимаси нашр қилинди. 1979 йили С. Қораев, П. Фуломов ва Р. Раҳимбековнинг «Географик терминлар ва тушунчалар изоҳли луғати» ўзбек тилида нашр этилди. Бироқ, умуман ўзбек тилида бўлгани каби ўзбек жўғрофий луғати таркибида ҳам кўплаб русча ҳамда «байналмилал» атама ва тушунчалар босқини рўй берди. Қолаверса, ҳозирги вақтда бу луғатларни топиш амри-маҳол бўлиб қолган. Бундан ташқари янги иқтисодий ва ижтимоий сиёсат натижаси бўлиб янги атама ва тушунчалар кириб келяпти. Энди мустақил давлатнинг мустақил тили, мустақил фикри, мустақил луғати тикланиши, тараққий этиши керак.

Луғатчилик қийин, шу билан бирга фахрли, масъулиятли соҳа. Шунинг учун ҳар бир тадқиқотчи ўзига ёққан ёки ўзича тўғри деб ҳисоблаган атама ва тушунчаларни луғатга киритавермаслиги зарур. Ҳар бир атама ва тушунча илмий жиҳатдан асосланган бўлиши лозим. Шу муносабат билан атама ва тушунчалар ҳақида бир неча мулоҳазани айтиб ўтмоқчимиз:

1. Тил тараққий этган сари атамалар ҳам ихчамлашиб, маъноси ойдинлашиб бораверади.

2. Илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ўсган сари янги атамалар пайдо бўлади.

3. Чет эллар билан, турли халқлар ўртасида алоқаларнинг кўпайиши турли атама ва тушунчаларнинг кириб келишига сабаб бўлади. Биз бошқа халқлардан ўзимизда йўқ турли хил асбоб-ускуна, ма-

шиналар ва бошқа буюмлар олсак, улар билан бирга уларнинг номлари — атамалар ҳам кириб келади. Масалан, *магнитофон, радио, фотоаппарат, паровоз, трамвай, термоядро реакцияси, ракета* ва ҳ. к.

4. Ҳар бир халқнинг луғат бойлиги бошқа халқлардан кириб келадиган атамалар ҳисобига ҳам бойиб боради. Бунда биз, албатта, иложи борича ўша атама мазмуни ва шаклини олишимиз керак. Лекин ўз тил қондаларимиз, фонетик имкониятимизга қараб ўзгартиришимиз ҳам мумкин. Масалан, Хитойча *Тян-Шанни Тиёншон, жапанни япон* деймиз ва б.

5. Атамаларни қабул қилишда иложи борича ўзбеклаштириш, муқобилини топиш лозим. Иложи бўлмаган тақдирда таржима қилиш мумкин. Лекин таржима атама мазмунини бериши, ҳаммага тушунарли бўлиши керак. Масалан, *самосвал машина — ағдарма машина, торос муз — қалашма муз*. Агар муқобили топилмаса, таржима маъносини бермаса, қайси тилдан олинганидан қатъи назар асл ҳолида берилиши керак. Бунга мисол қилиб, *антициклон, арктика, антропоген, базальт, барометр, батискаф, вольфрам* ва бошқаларни келтириш мумкин.

6. Ўзбек тилига юнон тилидан кириб келган *ге* — Ер сўзи билан бошланадиган бир қанча атамалар, асосан, фанлар номлари мавжуд. Масалан, *география, геодезия, геология, геоморфология, геотектоника* ва бошқалар. Булардан география бизга ўтган аср охири ва XX аср бошида турклардан жўғрофия шаклида кириб келган ва 1937 йилгача жўғрофия шаклида қўлланилиб, анъанавий атамага айланиб қолган эди. Сўнгра кўпгина бошқа атамалар каби жўғрофия ҳам география билан алмаштирилди. Айрим тадқиқотчилар жўғрофияни тақлиф қилишарди. Асли география (юнонча *geographia, ge — ер, графо — тасвирлайман*). География атамасини шу фаннинг отаси Эратосфен (милoddan аввал 276—194 йиллар) биринчи марта қўлланиб, фанга киритган. Луғатда айрим сабабларга кўра жўғрофия деб берилди. География дейилгани маъқул.

7. Жуда кўп атамалар борки, улар бизга арабчадан XIX асрда ва XX аср бошида кириб келган. Масалан, *мувозий, мадор, баҳр, жўғрофиюн* ва б. Ҳозирги вақтда булар ўрнига *параллел, тропик, океан, географ (жўғроф)* атамалари сингиб кетган. Уларни ўзгартириб, ўқувчиларни саводсиз қилиб ўтирмасдан ҳозирча ҳар иккала вариантини қўлланавериш мумкин. Қайси бири ўзлашиб кетса, ўша сақланиб қолади.

8. Атамалар кўпчиликка тушунарли, ихчам, жарангдор ва тугал маъноли бўлиши керак. Биз иложи борича юқоридаги мулоҳазаларга амал қилдик. Луғатга янги, бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ бўлган атамалар ҳам киритилди. Масалан, *брокер, биржа, менежер, кредит* ва бошқалар.

Луғатни тайёрлашда асосий мезон қилиб ўрта мактаб ўқув дастурлари, дарсликлариди, ўқув хариталариди берилган атама ва тушунчалар олинди. **Атама ва тушунчаларга изоҳ** матнини ёзишда илгари нашр этилган изоҳли луғатлардан, Ўзбек Совет Энциклопедияси, энциклопедик луғатлардан, дарсликлардаги изоҳлардан фойдаланилди.

Гарчи луғат мактаб жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли луғати бўлса ҳам унга мактаб ўқув дастурларида кўзда тутилмаган маҳаллий жўғрофий атамалар ҳам киритилди. **Ўқувчиларимиз маҳаллий жўғрофий атама ва тушунчаларни** албатта билишлари лозим. Маҳаллий атама ва тушунчаларга изоҳ беришда муаллифнинг илмий саёҳатларда тўплаган маълумотларидан фойдаланилди. Ишни тақриз қилиб, маслаҳатлар берган профессор Мирортиқ Мирабдулла ўғлига, доцент Эронқул Сафаровга, дарслик ва ўқув дастурларидаги атама ва тушунчаларни аниқлаб тўплашда ёрдам берган илмий ходим Мирвали Миракмаловга муаллиф ўз миннатдорчилигини билдиради ва мазкур луғат ҳақида билдириладиган мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қилади.

Абадий музлоқ ер — мангу тўнг ер. Қаранг: *Кўп йиллик музлоқ ер; Доимий музлоқ ер.*

Абиоген босқич — жўғрофий қобиқнинг вужудга келиши ва ривожланишининг органик дунёсиз ўтган дастлабки босқичи. А. б. жўғрофий қобиқ тараққиётининг архей ва протерозой эраларини ўз ичига олади. А. б. 2,5—3 млрд. йил давом этган деб ҳисобланади. Жўғрсфий қобиқ ўз тараққиёти давомида А. б. дан кейин **био-ген босқичга**, сўнгра антропоген босқичга ўтган.

Абиоген компонентлар — Ер пўстидаги бирламчи тоғ жинслари, ҳаво ва сув жўғрофий қобиқнинг ҳамда ландшафтларнинг абиоген (неорганик) компонентлари ҳисобланади. А. к. муайян шароитда ўзаро бирикиб органик компонентларни вужудга келтирган.

Абиоген ландшафтлар — абиоген компонентлардан ташкил топган ландшафтлар. Уларнинг вужудга келишида ўсимлик, ҳайвонот дунёси ва микроорганизмлар (биоген компонентлар) қатнашмайди. А. л-га Антарктида ва Гренландиянинг муз қалқонларидаги ҳамда баланд тоғлардаги қор-музлик ландшафтлари кирди. А. л-да жонли ҳаёт бўлмаса ҳам биоген компонентлар маҳсулотлари бўлган кислород, оҳактошлар, шамол келтирган айрим замбуруғлар ва микроорганизмлар қолдиқлари бўлиши мумкин. Ой, Уторит, Зуҳра ландшафтларини ҳам А. л. дейиш мумкин.

Абиоген омиллар — жўғрофий қобиқ ва ландшафтларнинг жонсиз табиат таъсирида мавжуд бўлган омиллари. Масалан, бирламчи тоғ жинслари, иқлим, рельеф, Ернинг ички энергияси ҳамда космик энергия.

Абиссал (юнонча *абуссос* — тубсиз) **зона** — океанларнинг 2500 м дан 6000 м гача бўлган чуқур қисмлари. А. з-га қуёш нури етиб бора олмайди, тим қоронғи, сув ҳарорати паст, босими катта, сув ҳаракати кам. Ўзига хос экологик шароитга эга. А. з-да бактерия ва сапрофит сув-ўтлардан бошқа ўсимликлар йўқ. Ҳайвонот олами ўзига хос: сезги органлари жуда тараққий этган, катта босимга чидамли ҳайвонлар яшайди.

Абиссал ётқициқлар — абиссал зонада ҳосил бўлган чуқур сув чўкинди жинслари. Асосан, карбонатли ва кремнийли гиллардан, қизил рангли лойдан иборат, улар ҳайвонлар суяклари қолдиқларидан, қуруқликдан оқимлар ва шамол келтирган минерал заррачалардан, космик чанглардан ҳосил бўлади.

Абиссал текисликлар — чуқур сувости текисликларининг бир тури. Океанлар тагидаги ботиқлар ва сойликларда жойлашган. Ер юзаси тузилишига кўра ясси, текис ва сертепа бўлади. Ясси текисликлар теп-текис бўлиб, ғовак чўкинди жинсларнинг чўкишидан вужудга келган. Сертепа текисликлар сойликларни бир-бирдан ажратиб туради. Нисбий

баладлиги 500 м дан 1000 м га-ча етади. Сертепа текисликлар Тинч ва Ҳинд океанларида кўпроқ учрайди.

Абляция (лотинча *ablatio* — олиб кетиш)—1) гляциологияда музлик массаси ва қор қопламанинг эриши, буғланиши ҳамда парчаланиши натижасида камайиши. Музликнинг тўйиниш зонасидан пастдаги А. рўй берадиган қисми абляция ҳудуди дейилади. Музлик устида жойлашган музлик эригандан кейин тағ морена устига тушадиган чақиқ тоғ жинслари уюми, қатлами **абляция моренаси** деб аталади. 2) Геоморфологияда нураган тоғ жинсларининг оқар сувлар, шамол, музликлар ва оғирлик кучи таъсирида кўчиши, олиб кетилиши (Қарағ: **эрозия**).

Аборигенлар (лотинча *avorigines* — азалдан, дастлабдан аввалдан)—1) Бирор ўлка, мамлакатнинг азалдан яшаб келаётган тубжой аҳолиси; 2) Усимлик ва ҳайвонларнинг бирор жойнинг ўзига қадимдан хос бўлган маҳаллий зотлари.

Абразия (қирғоқ емирилиши) (лотинча *abragio* — синдириш) — денгиз, кўл, йирик сув омборлари қирғоқларининг тўлқинлар таъсирида емирилиши. А суръати сув ҳавзасининг сертўлқинлигига боғлиқ. А нинг кучли бўлишига денгизнинг қирғоқ ёнидаги қисмининг тик бўлиши сабаб бўлади. Саёз қирғоқларда А. кучсиз бўлади.

Абри навбахор (бахор булут) қора тўп-тўп булут, момақалдироқли булут. Жала тарзида қаттиқ ёмғир, дўл ёғади.

Агломерат (лотинча *agglomeratio* — қўшиб оламан, йиғаман)—1) одатда силлиқланмаган йирик донатор чақиқтошлар тўплами. Улар чўкинди жинслардан ҳам, вулқон жинсларидан ҳам ҳосил

бўлиши мумкин. А.ларнинг цементланишидан брекчиялар, туфлар вужудга келади. 2) Темир маъданни оҳақтош ва кокс билан аралаштириб, қизитишдан ҳосил бўладиган темир маъдани парчалари. Домна печларида чўян эритиш учун қўлланилади.

Агломерация — аҳоли пунктларининг, асосан шаҳарларнинг бир-бирларига қўшилиб кетиб, улкан шаҳар, ягона иқтисодий ҳудуд ҳосил қилиши. А-ларда аҳоли зич ўрнашган, хилма-хил ишлаб чиқариш тармоқлари, хусусан саноат корхоналари, илмий ва ўқув муассасалари тўпланган бўлади. Масалан, Тошкент А-сида ҳозирги вақтда 2 млн.дан ортиқ аҳоли яшайди. Кўп йирик корхоналар, ўқув юртлари тўпланган.

Аграр муносабатлар (қишлоқ хўжалиги муносабатлари)—ер ва қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар. Қишлоқ хўжалиги муносабатлари муайян жамиятдаги ер эгалари билан ерни ишловчилар ўртасидаги муносабатлар бўлиб, ер эгаллиги шаклларига боғлиқ. Мамлакатимизда ерга давлат эгалик қилиб, ундан якка ижрочилар, жамоат ва давлат хўжаликлари, ўрмон хўжаликлари фойдаланишади. Ўрмон фойдаланувчилар давлатга ижара ҳақи тўлайдилар.

Аграр-саноат комплекси — қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш учун бирон ҳудудда бир-бирлари билан ўзаро боғланган қишлоқ хўжалиги ва саноат корхоналарининг уйғунлашуви.

Адирлар — Урта Осиё тоғлари этагидаги чўл ва чалачўл қирлар. Неоген ва антропоген даврларининг чўкинди тоғ жинсларидан таркиб топган. Фарғона, Ҳисор, Сурхондарё водийларида кўпроқ конгломерат ва чақиқтош-

лардан иборат бўлиб, баъзи жойларда лёсс билан қопланган. Адирлар паст-баланд бўлади. Уларни кўп жойларда сой ҳамда жарлар кесиб ўтиб, айрим-айрим қисмларга бўлиб юборган. Адирларнинг мутлақ баландлиги 400—500 м дан 1000—1500 м гача боради. Адирлар баланд тоғ этакларидан тектоник ботиқлар орқали ажралган бўлади. Баҳор пайтларида адирларда ранг-баранг ўтлар, лолалар ўсиб ётади. Хўжаликда адирлардан баҳорги яйлов сифатида фойдаланилади, ёгин кўпроқ тушадиган жойларда ғалла етиштирилади. Копетдоғ ва Қримда тоғ этакларидаги бундай баландликлар **байир** деб юритилади. Қозоғистон ва Қирғизистонда унча катта бўлмаган қолдиқ қир ва тоғлар ҳам адир деб юритилади.

Масалан, Қозоғистондаги Оқадир.

Аёз — қиш фаслида ҳаво очик, тоза бўлгандаги совуқ кунлар. Одатда Урта Осиёга Марказий Осиё антициклони ёки совуқ Арктика ҳавоси келган пайтларда рўй беради.

Азимут (арабча *ас-сумут* — йўл) — жой ёки харитада шимол йўналиши билан танланган нарса йўналиши орасидаги бурчак. Азимут бурчаклари шимол йўналишидан соат мили ҳаракати йўналиши бўйлаб 0° дан 360° гача ҳисобланади.

Айдар — устида тош парчалари уюлиб қолган қир, тепа, дўнғлар, яъни тош кокилли дўнғлар. Шамол қирларнинг устки қисмидаги ғовак майда жинсларни учириб кетишидан ҳосил бўлади. Жой номлари сифатида ҳам ишлатилади: Айдар шўрхоғи, Айдарли қишлоғи.

Айир — айриш маъносини билдиради. (Қозоғистонда сувайирғич) икки баландликни (тоғни) айирувчи сой, дара ва ҳоказо. Жой

номлари таркибида ҳам ишлатилади. Масалан, Айиркўл, Айиртов, **Айри**, айрилиш — дарёлар, тоғ тизмалари, йўлларнинг бўлинган, тармоқланган жойи.

Айсберглар (голландча *ийсберг*) — океан, денгиз ва кўлларда сузиб юрадиган ёки саёзликларга ўтириб қоладиган катта муз парчалари. Сувга тушиб келаётган музликларнинг синишидан ҳосил бўлади. А. асосан Антарктида, Канада-Арктика архипелагининг шимолий ороллари, Гренландия қирғоқларида вужудга келади. Муз ҳамда сувнинг зичлигига қараб, 80—90 % қисми сув остида бўлади. Сув устидаги қисмининг баландлиги ўртача 70—100 м, эни ва бўйи юзлаб км га етади. Айсберглар кема қатнови учун жуда хавфли, кўп кемалар айсбергга урилиб ғарқ бўлади.

Акватория (лотинча *aqua* — сув) — сув ҳавзаси юзасининг бир қисми. Порт акваторияси деганда портнинг қуруқликдан ташқари сув қисми тушунилади.

Аккумулятив текислик — Ер пўсти чўкаётган жойда ёки ер юзининг ботиқ (манфий) шаклида узоқ вақт давомида сув, шамол, муз келтирган нуроқ ғовак жинсларнинг тўпланиши натижасида ҳосил бўлган текислик. Ер юзаси одатда текис бўлади ёки саёз водий ва ўзанлар кесиб ўтиб, бир оз паст-баланд қилиб юборган бўлади. Масалан, Амударё этаги, Қўйи Зарафшон воҳаси, Шеробод воҳаси ва ҳоказо.

Акционерлар жамияти — бир қанча пайчилар (акциядорлар) бирлашмаси. Акциядорлар ўртада тўпланган пул (маблағ, капитал) ҳисобига бунёд этилган корхоналардан тушган фойдани қўйган пуллари миқдорига қараб бўлиб оладилар.

Акция — пай пули баробарига бериладиган ва акциядорлар жа-

мияти (ширкати) ишида қатнашиш, унинг даромадидан ўз ҳиссасини олиш ҳуқуқини берадиган қимматбаҳо қоғоз.

Аласлар — Ғустистонда қуруқ ёз даврида қуриб қоладиган саёз кўллар ўрнида пайдо бўладиган бўлиқ ўтлоқлар. Майдони бир неча кв.м дан бир неча кв. км гача бўлиши мумкин. Баъзан кўлнинг чуқур қисмида кўлмаклар сақланиб қолади. А-лардан пичанзор ва яйлов сифатида фойдаланилади.

Аллювий (лотинча *alluvio* ётқизик) — донмий ёки вақтли оқар сувлар келтириб ётқизган тоғ жинслари. Кўпроқ майда тош, шағал, қум ва гиллардан иборат бўлади. Баъзи текисликлар, дарёларнинг қайирлари ва террасалари (кўҳна қайир) шундай жинслардан ташкил топган. Оқар сувлар келтирган жинслар кўпинча саралаб ётқизилади: сувнинг юқори оқимида йирик жинслар — тош, шағал, сўнгра қум ва, ниҳоят, гил ётқизилади.

Алмашлаб экиш — тупроқ унумдорлигини сақлаш учун бир даланинг ўзида экинларни муайян тартиб билан алмаштириб экиш. Асосий алмашлаб екиладиган экинлардан Ўзбекистонда дуккакли экинлар, хусусан беда, мош, ловия кенг қўлланилади.

Алунит (французча *алун* — ачиқтош) — алюминий, калий, натрий ва бошқалардан иборат минерал. А-дан ачиқтош, калий тузлари, олтингургурт, сульфат кислота ва алюминий олинади. А. Ўзбекистонда Гушсой, Оқтош, Оқсоқота ва бошқа жойларда топилган.

Альп Ёурмаланиши — Ер тарихининг кайнозой эрасида рўй берган бурмаланиш. Номини шу бурмаланишда вужудга келган Альп тоғлари номидан олинган. А. б. даврида ҳозирги мавжуд кўп ёш

тоғ тизмалари ҳосил бўлган. Булар икки тоғ минтақасини ташкил этади: Альп-Ҳимолай (Пиреней, Андалусия, Атлас, Апеннин, Альп, Болқон, Карпат, Кавказ, Кичик Осиё, Эрон, Ҳиндикуш, Ҳимолай, Бирма) ва Тич океан (Корьяк, Камчатка, Сахалин, Япон, Янги Гвинея, Янги Зеландия, Антарктида ярим ороли, Анд, Кордильера) тоғлари минтақалари.

Алюминий рудалари — алюминий олинадиган минераллар ва тоғ жинслари. Буларга асосан бокситлар, нефелин-сипситли, нефелин-апатитли, алузитли жинслар кириди. Йирик конлари Урал, Қозоғистон, Ғарбий ва Шарқий Сибирь, Қрим, Гвинея, Ямайка, Бразилия, Ҳиндистон, Венгрия, Хитой, Францияда. Ўзбекистонда Оҳангарон водийсида каолинит ва Гушсойда алунит конлари бор.

Америка Давлатлари Ташкилоти (АДТ) — ҳудудий сиёсий ташкилот. 1948 йилда ташкил топган. 1986 йилда Лотин Америкасидаги 31 давлат аъзо эди. Расмий мақсади — қитъада тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш, ташкилотга аъзо давлатлар ўртасидаги низоларни бартараф этиш, ҳужумга қарши биргаликда ҳаракат ташкил этиш, сиёсий, юридик ва иқтисодий муаммоларни биргаликда ҳал қилиш. Олий раҳбар ташкилоти ташқи ишлар вазирлигининг Бош ассамблеяси. Ижрочи ташкилоти АДТ Донмий кенгаши. Раҳбар идоралари Вашингтонда жойлашган.

Ангикиз кун — жанубда иссиқ шамол эсан, гармсел келган вақтдаги жазирама кун, иссиқ об-ҳаво.

Ангиқозоқ — иссиқ, қуруқ шамол. Ҳаво ва тупроқни қуришиб, ўсимликларга зарар келтиради. Қаранг. *Гармсел*.

Анероид, металл баро-

метр—атмосфера (ҳаво) босими ни ўлчаш учун ишлатиладиган асбоб. А-нинг асосий ишчи қисми — ичидан ҳавоси сўриб олинган, эластик хусусиятли қутича. Босим ўзгарганда қутича ўз шаклини ўзгартиради (босим ошганда қутича сиқилади, камайганда кенгайди) ва бу ўзгариш махсус узаткичлар ёрдамида бўлинмалар бўйлаб ҳаракатланувчи кўрсаткичга узатилади.

Антарктика (юнонча *anti* — қарши, *arctikos* — шимолий) — жанубий қутб атрофидаги совуқ ўлка. А. чегарасини жанубий кенгликнинг 50—60° ларидан ўтказилади. А-га Антарктида материги, унинг атрофидаги ороллар, Тинч, Атлантика ва Ҳинд океанларининг жанубий чекка қисмлари қиради. Сувларда айсберглар сузиб юради. Оролларда мох, йўсин, баъзи гулли ўсимликлар ўсади. Денгиз ҳайвонларидан кит, тюлень ва балиқлар бор. Қушлардан альбатрос, бўронқушлар учрайди. Соҳилларда пингвинлар яшайди.

Антеклиза (юнонча *anti* — қарши ва *klisis* — оғиш) — платформаларда ер пўстининг салгина кўтарилган гумбазсимон шакллари, гумбазсимон қирлар. Кенглиги бир неча юз км га етиши мумкин. Ер пўстининг узоқ вақт давомида аста-секин кўтарилиши натижасида ҳосил бўлади.

Антициклон (юнонча *anti* — қарши, *kyklon* — айланувчи) — атмосферада рўй берадиган қатта гирдоб. Ҳаво босимидаги фарқлар таъсирида шамоллар А. марказдан чеккага томон йўналади. Лекин Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши таъсирида шамол Шимолий яриқларда ўз йўналишини ўзгартириб, соат миلى ҳаракати йўналишида, Жанубий яримшарда тескари йўналишда эсади. А. соатига ўртача 30 км тезликда

силжийди. Ўрта Осиёда тезроқ — ёзда соатига 49 км, қишда 60—65 км тезликда ғарбдан шарққа томон силжиб боради. А-да кўпинча ҳаво очиқ, кечаси салқин, кундузи илиқ бўлади.

Антрацит (юнонча *anthrakitis* — кўмир) — жуда кучли метаморфлашган қазилма кўмир. Ранги қора, ялтироқ, баъзан кулранг ва сарғиш тусда товланади. Таркибида углерод кўп (98%), 7800—8350 калория иссиқлик беради. Электр токини яхши ўтказди. Чўкинди жинслар қатламлари орасида ётади. Асосан металлургияда ишлатилади. Электродлар ҳам тайёрланади.

Антропоген (юнонча *antropos* — инсон ва *genes* — туғилган) инсон фаолияти натижасида ёки унинг таъсири натижасида вужудга келган демакдир. Масалан, антропоген ландшафт — инсон фаолияти натижасида пайдо бўлган ландшафт. Инсоннинг табиатга таъсири ижобий бўлиши ҳам, салбий бўлиши ҳам мумкин. Шу сабабли антропоген ландшафт ҳам икки хил бўлади. Табиат бузилган бўлса бузилган ландшафт, яхшиланган бўлса маданий ландшафт дейилади.

Анҳор (арабча анҳор — наҳр сўзининг кўплиги) — қатта капал, ариқ. Хоразм шеvasидаги арна сўзига тўғри келади. Анҳор атамаси баъзан мустақил атоқли от ўрнида ишлатилади. Масалан, Тошкентдаги Анҳор ариғи.

Апатит (юнонча *apate* — ёлгон, хато) — фосфорит тузларига бой минерал. Ранги яшил, кулранг. Турли оқинди тоғ жинслари орасида учрайди. Дунёдаги энг катта кон Кола ярим оролида, Қораговда, Испанияда, Жанубий Африкада. Фосфат ўғитлари тайёрлаш, фосфор ва унинг бирикмаларини олиш учун фойдаланилади. Қора ва рангли металлургия-

да, ойна ишлаб чиқаришда ишла-тилади.

Араб шарқи — Шимолий Африка ва Жануби-Гарбий Осиёдаги асосан араблар яшайдиган бир қанча мамлакатлар. Буларга Миср Араб Жумҳурияти, Судан, Ливия, Тунис, Жазоир, Марокаш, Сурия, Ливан, Иордания, Саудия Арабистони, Ироқ ва бошқалар киради.

Аралаш ўрмонлар — игнабаргли ва кенг баргли дарахт турлари аралаш ўсадиган ўрмонлар. Бир неча турлари бор: мўътадил минтақанинг игнабаргли-кенг баргли (қарағай, қорақарағай, тилоғоч, қайин, эман, жўка, заранг) ўрмонлари, субтропик минтақанинг дафна баргли ва игнабаргли а. ў-и ва бошқалар.

Арашон — иссиқ сувли минерал булоқ. Ҳозир асосан жўғрофий номлар таркибида сақланиб қолган. Масалан, Арашанбулоқ, Арашонсой. Арашанбулоқ Тошкент вилоятидаги Оҳангарон водийсида 2500 м баландликда гранит ёриғидан чиқадиган шифобахш минерал булоқ. Сув ҳарорати 37°C.

Ареал (лотинча *area* — майдон, ҳудуд) — қуруқлик ва денгиз-океанларнинг бирор бир нарса, ҳодисалар тарқалган қисми, ҳудуди. Илгарилари бирор тур ҳайвон ёки ўсимлик тарқалган майдон А. деб тушунилар эди. Ҳозир бу атама жўғрофиянинг ҳам кўп соҳаларида қўлланилади. Масалан, инсон таъсир этган ландшафтлар А-и, бирор хил ҳодиса (карст) тарқалган майдон ва ҳоказо.

Ариқ — дарё, сой, канал ва бошқалардан суғориш, сув билан таъминлаш ва бошқа мақсадларда инсон кучи билан чиқарилган шохобча. Баъзи қадимги каналлар ҳозир ҳам А. дейилади. Чунончи, Заҳариқ, Жилвонариқ, Қай-

ковус ариғи, Дамариқ ва ҳоказо. Экинларни суғориш учун тортилган жўяклар ҳам баъзан А. дейилади.

Арктика (юнонча *arktikos* — шимолий) — Шимолий қутбий ўлка. А-нинг чегарасини 10°C ли июль изотермаси бўйлаб ўтказилади. Майдони тахминан 25 млн. кв. км. Арктикада муз саҳролари ва тундра зоналари бор. Энг илиқ ойнинг ҳаво ҳарорати 10°C дан паст бўлади. Январ ойининг ўртача ҳарорати А-нинг марказий қисмида 40°C, энг совуқ ҳарорат - 52°C. Энг иссиқ ҳарорат 6°C қайд қилинган. Қуруқликларда кўпийлик музлоқ тарқалган, қалинлиги юзлаб метрга етади. Ер юзасининг катта қисмини музлик қоплаган. Гренландияда музликнинг ўртача қалинлиги 1500 м. Океан суви юзи ҳам музлайди. Сув юзасини қоплаган музнинг қалинлиги 3—4 м гача етади.

Арктика минтақаси — Арктиканинг катта қисмини ўз ичига олувчи энг шимолий жўғрофий минтақа. Минтақанинг жанубий чегараси энг илиқ ойнинг 5°C ли изотермасига тўғри келади. Арктика ҳаво массалари ҳукмронлик қилади ва Арктика совуқ саҳролари ландшафтлари тарқалган; улар совуқ иқлим, доимий музлоқлар ёппасига тарқалганлиги, тупроқларнинг яхши ривожланмаганлиги, биологик ва геохимёвий жараёнлар жуда суст эканлиги билан ажралаб туради.

Арна — сув, сув оқими, сув оқувчи жой. А. — Ҳоразмда бош канал. Масалан, Лениарна, Октябрарна, Пахтарна ва ҳоказо. Нурута тоғлари этагида кичик жар, Зарафшон этагида қуруқ ўзан, Қирғизистонда сой, Қозогистонда дарё ўзани А. деб аталади. Жой номлари таркибида кўп учрайди.

Арт, орт — қадимий жўғро-

фий атама, довон демакдир. А. М. Кошғарийнинг «Девону лугатит турк» асаида, туркий руник ёзувларда ҳам учрайди. Ҳозирги вақтда асосан жўғрофий номлар таркибида қолган Арт сўзидан тузилган жой номлари Қирғизистонда айниқса кўп: Айиқ-арт, Оғачарт, Қайинарт, Қизарт, Қизиларт ва бошқалар.

Артезиан сувлари — ҳар хил чуқурликда сув ўтказмайдиган қатламлар оралиғида ҳосил бўлган ер ости сувлари. Артезиан сувлари босим остида бўлади, шунинг учун бурғ қудуғи қазилганда сувли қатламнинг шипидан юқори кўтарилади, босим етарли даражада кучли бўлганда эса ер юзига кўтарилади ёки фаввора бўлиб чиқади. Артезиан сўзи Франциядаги Артуа вилояти номидан олинган. Ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг Сирдарё, Жиззах, Бухоро вилоятларида, Қорақалпоғистон жумҳуриятида ва Маркази й Фарғонада А. с-дан чорва молларини, айрим ҳолларда кичикроқ экин майдонларини суғоришда ҳамда баъзи корхоналарда технологик мақсадлар учун фойдаланилмоқда.

Архипелаг, тўда ороллар (италиянча *архи* — дастлабки, *пелаго* — денгиз) — бир-бирларидан унчалик узоқ бўлмаган ва одатда бир бутун деб ҳисобланадиган ороллар тўдаси. Бир архипелагга кирадиган ороллар пайдо бўлиши, геологик тузилиши, ўсимликлари, ҳайвонот дунёси жиҳатидан ўхшаш бўлади. Архипелаглар пайдо бўлишига кўра материк, маржон, вулқон оролларига бўлинади.

Арча — сарвдошлар оиласига мансуб доимий яшил игнабаргли дарахт ва буталар туркуми. 60 га яқин тури бор. А-лар мўътадил, субтропик ва қисман тропик минтақаларда учрайди. Жумҳурияти-

мизда ўрик А., қизил А., қора А., Зарафшон А-си кенг тарқалган.

Асад (арабча — арслон) — 1) зодиак юлдуз туркуми; 2) Қуёш ҳисобидagi Шамсия йилнинг бешинчи оғи, 23 июлдан 22 августгача 31 кун давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон сферасида А. юлдузлар туркумидан ўтади. Бу ой кўпчилик мева, полиз экинлари ва пахта ҳосили стиладиган давр. «Асад сувини ичиб қолсин» деган ибора шундан келиб чиққан.

Асл металллар — табиатда кам учрайдиган ва жуда қимматли хоссалари билан ажралиб турадиган металллар. Буларга олтин, кумуш, платина туркумидаги металллар киради. Кимёвий реакцияларга чидамли, пухта, чиройли бўлади, қийин эрийди. Улардан танга босиш, кимёвий идишлар, қимматли асбобларнинг қисмлари, зеб-зийнат буюмлари ишланади.

Асл қирғоқ — денгиз, кўл, дарё волиёси чеккасида, улардан тик кўтарилиб турадиган қирғоқ. Геологик тузилишида аккумулятив жинслар қатнашмайди. А. қ. рельефи сувнинг эрозия иши натижасида вужудга келади. Қаранг. **Туб қирғоқ**.

Астронавт — АҚШ, Англия ва бошқа баъзи мамлакатларда фазогир атамаси ўрнида ишлатилдиган сўз.

Асфальт (юнонча *asfaltos* — тоғ смоласи) — қўнғир, қора рангдаги смолали (қора мойли) минерал. Яхши ёнади. Асфальт-бетон олишда ишлатилади. Венесуэла, Франция, Иордания, Исроилда, Россияда Ухта, Сизранда конлари бор.

Атлас (Ливиянинг афсонавий подшоси номидан олинган) — жўғрофий, геологик, тарихий, астрономик, иқлимий ва бошқа хариталарнинг системали тўплами. Жўғрофий А. ниҳоятда хилма-

хил бўлади. Улар дунё, мамлакатлар, вилоят, ўлка атласлари, умумий географик атласлар комплекс атласлар, туристик, йўл, дарслик ва бошқа атласларга бўлинади.

Атмосфера (юнонча *atmos* — буг, *sphaira* — кура) — Ер билан бир бутундек бирга айланадиган ҳаво қобиғи. Атмосферанинг Ер юзидан 100—200 км баландликкача бўлган қатлами азот (78,1%), кислород (20,9%), аргон (0,9%) ва карбонат ангидрид гази (0,03%) аралашмасидан иборат. Атмосферада бу газлардан ташқари сув буғлари, чанг ва жуда кам миқдорда сийрак газлар бор. Атмосферада 10 км гача баландликда асосан ерда ҳосил бўлган чанг бўлади. Катта баландликларда эса, метеор жисмлар ёнишидан ҳосил бўлган космик чанг бўлади. Айниқса, атмосферанинг ерга яқин қатламида чанг кўп, бу ерда 1 куб см қуруқ ҳавода 100 мингтагача чанг зарралари бор. Баландлик ортган сари атмосферанинг зичлиги, босими, ҳарорати ва бошқа физик ҳамда кимёвий хоссалари ўзгаради. Атмосфера қуйидаги 5 қатламга бўлинади: тропосфера, стратосфера, мезосфера, термосфера ёки ионосфера, экзосфера.

Атмосфера босими — атмосферанинг ер юзасига ва ундаги барча нарсаларга кўрсатадиган гидростатик босими. А. б. атмосфера ҳолатини аниқловчи асосий белги бўлиб, барометрлар билан ўлчанади. А. б. дина. кв. см, мб ёки мм симоб устуни билан ифодаланади. Бунда 1000 мб 750,08 мм симоб устунига мос келади (1 мб=1000 дина: кв. см). А. б. баландликка кўтарилган сари камаяди. 5 км баландликда босим ер юзасидаги босимнинг ярмига тенг бўлади.

Атмосфера фронтлари — тропосферада турли хил физик хусу-

сиятларга эга бўлган ҳаво мас-саларини бир-бирдан ажратиб турувчи камбар (эни бир неча ўн км), лекин узун чўзилган (юзлаб, баъзан минглаб км) оралик, ўткинчи зона. А. ф. илиқ ва совуқ ҳаволар тўқнашган жойларда ҳосил бўлади. Қалинлиги бир неча км га етади. Баъзан тропосферанинг юқори чегарасигача чиқади. А. ф. нинг икки томонида ҳаво ҳарорати, nisбий намлиги, тиниқлиги ва бошқа хусусиятларига кўра фарқ қилади. Фронт зонасида булутлар пайдо бўлади, ёғин ёғади. Циклон, антициклонлар пайдо бўлади. А. ф. агар илиқ ҳаво бостириб келаётган бўлса илиқ фронт, совуқ ҳаво келаётган бўлса совуқ фронт дейилади.

Атолллар (малдивча *атолу* — берк) ҳалқасимон маржон ороллари. Очиқ денгизларда учрайди. А. чўккан вулкан ороллари қирғоқидаги маржон рифларидан пайдо бўлади. Кўпинча А. ҳалқаси ичидаги сув (чуқурлиги 100 м гача) денгиз билан туташиб, қўлтиқ ҳосил қилади. Улар унча катта бўлмайди. Фақат айримлари ҳалқасининг диаметри 50 км ва ундан ошади. Баъзи атолллар қўлтиғи киёмалар тўхташи учун қулай бўлади.

Афелий (юнонча *аро* — дан *хелиос* — Қуёш) — сайёра, астероид, думли юлдузлар орбиталарининг Қуёшдан энг узоқ нуқтаси.

Аччи — аччиқ, нордон, тахир, шўр сувлар аччиқ сув деб юритилади. Туркманларда *ажчи*, қозокларда *аши*, қирғизларда *ачи* шаклларида ишлатилади. Жой номлари таркибида ҳам бор. Масалан, **Ажидарё** — Қора бўғозғул, Ажикўл, Аччисой, Ашибулоқ ва ҳоказо.

Аэротадқиқот усуллари — Ер юзини, ландшафтларни, ер остини, Дунё океанини, атмосферани Ернинг сунъий йўлдошлари са-

молётлар ёрдамида ўрганиш усуллар.

Аэрофотосурат — Ер юзасининг самолётлар ёки бошқа учувчи аппаратлар ёрдамида олинган сурати. А. яхши ўрганилиб, унда тасвири бўлган ҳамма нарса аниқланади. А-лардан жой тарҳи, хариталар тузишда, илмий ишларда, иншоотлар лойиҳасини чиқишда кенг фойдаланилади. А. ҳарбий ишда, ер ости бойликларини топишда, ер юзасининг геологик тузилишини, тупроқлари, ўсимликларини ўрганишда ҳам қўлланилади.

Аямажуз (арабча айём — кунлар, ажуз — кампир) — қишнинг охириг ҳафтаси. А. ҳақида халқ орасида: «Аямажуз олтин кун, қаҳр айласа қаттиқ қум», А. кирганда «тўқсон — бир кунимча йўқсан» каби нақллар тарқалган.

Ақба, ақба (арабча ақба — доvon, тоғ йўли, қўплиги ақабот) — Урта Осиёда тарқалган жўғрофий атама. 9—10-асрлардаги арабийнавис жўғрофларнинг асарларида кўп учрайди. Ақба сўзи 10-асрда форс-тожик тилида ёзилган «Худуд ул-олам» ва «Тарихи Табарий» асарларида ҳам тилга олинади. Ҳозир бу атама, асосан, жўғрофий номлар таркибида қолган. Туркистон, Зарафшон тизмаларида ва Помир тоғларида ақба сўзидан тузилган ўнлаб доvonни учратиш мумкин: Ақбабоши, Ақба водийси, Ақбаи Оббурдан, Ақбаи Гишхун, Чоши ақба ва ҳоказо. Бу атама ақба, агба, овға шаклларида Ўзбекистоннинг бир қанча жойларида турли хил маънода ишлатилади. Масалан, Самарқанд, Жиззах вилоятларининг баъзи туманларида доvonга чиқилдиган тик йўлни овға дейилади ва ҳоказо.

Ақраб (арабча ақраб — чаён) — 1) зодиак зонасидаги юлдуз

туркумларидан бири. 2) Шамсия йилининг саккизинчи оyi, кузнинг иккинчи оyi. 21 октябрдан 18 ноябргача 29 кун давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон гумбазида А. юлдуз туркумидан ўтади.

Ағдол — тоғ этагидаги жарлик, халта пара, кириш қийин бўлган жой, чуқур ер, тоғ бели, ов ҳайвонларини ҳайдаб қамаладиган жой.

Аҳоли — маълум ҳудудда, мамлакатда, қитъада ва бутун Ер юзида яшаётган ҳамма одам. Ҳозирги вақтда Ер юзида ҳаммаси бўлиб 5,5 млрд. га яқин киши яшайди. Аҳоли сони бутун Ер юзида табиий ўсиш ҳисобига кўпаяди. Айрим мамлакатлар, ўлкалар, жумҳуриятлар, туманлар аҳолисининг сонига фақат кўпайиш эмас, механик силжиш (бошқа жойларга кетиш ёки келиш) ҳам таъсир этади. Ер юзида аҳоли жуда нотекис жойлашган. Айрим жойларда жуда зич (1 кв. км майдонга 1000 киши тўғри келадиган жойлар ҳам бор), айрим ерларда сийрак ўрнашган.

Аҳоли зичлиги — муайян ҳудудда аҳолининг жойлашув даражаси. Мамлакат ёки бирор ҳудуд аҳолиси сонини шу жой майдонига тақсимлаш билан ҳисоблаб чиқарилади. Масалан, Ўзбекистонда 20 млн. аҳоли бор. Жумҳурият майдони 447,4 минг кв. км. Агар 20 млн. майдонга тақсимласак, тахминан 45 киши тўғри келади. Бинобарин, жумҳуриятимизда аҳолининг ўртача зичлиги 1 кв. км майдонга 45 киши. Қишлоқ аҳолисининг ўртача зичлигини ҳисоблаб чиқариш учун эса мамлакатнинг қишлоқ аҳолиси сонини давлатнинг шаҳарлар эгаллаган майдонидан ташқари майдонига тақсимланади.

Аҳоли миграцияси (кўччи-

ши) — аҳолининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши. Аҳоли кўчиши икки хил. ички кўчиш ва ташқи кўчиш бўлади. Аҳолининг бир мамлакат чегарасида қишлоқдан шаҳарга ёки бир ҳудуддан бошқа ҳудудга кўчиши ички кўчиш дейилади. Мамлакатдан кўчиб кетса ёки хориждан кўчиб келса, ташқи кўчиш дейилади. Аҳолининг кўчиши муайян ҳудуд аҳолиси сонига, миллий таркибига анча таъсир этади. Мамлакатдан кўчиб кетиш эмиграция, кўчиб келиш иммиграция дейилади.

Аҳолининг табиий ўсиши — одатда бир йилда ҳар 1000 киши ҳисобида ўлган кишиларга нисбатан туғилган кишиларнинг ор-

тиқлиги. Бу кўрсаткич айрим мамлакатларни аҳолининг табиий ўсишига қараб таққослашга имкон беради. Табиий ўсиш бутун аҳолига нисбатан фойиз ҳисобида ҳам аниқланиши мумкин. Мамлакат аҳолисининг ўсиш суръати шу кўрсаткичга қараб аниқланади. Африка, Осиё мамлакатлари, қўшни мамлакатлардан Тожикистон, Туркменистон, Озарбайжон аҳолининг табиий ўсиши жиҳатидан олдинги ўринларда туради. Ўзбекистонда ҳам А. т. ў. катта.

Аҳоли пункти — аҳоли яшайдиган жой. А. п. шаҳар, посёлка, қишлоқ, овул, хўтор шаклларида бўлади.

Б

Бадок — канал тармоғи, ариқ. Одатда далақарга бош каналлардан Б-лар — тармоқлар, ариқлар орқали сув чиқарилади.

Базальт — отқинди тоғ жинси. Вулканлардан ва Ер ёриқларидан оқиб чиқади. Ранги қора ва бўзранг. Базальт лавалари ер юзасига оқиб чиқиб, юзлаб, минглаб квадрат километр майдонларни қоплаган. Базальт кислотага чидамли кимёвий идишлар яшашда, қурилишда кенг қўлланилади. Яхши сайқаллангани учун ҳайкалтарошликда ҳам қўлланилади. Сибирда, Забайкальеда, Арманистонда, Украинада, Камчаткада, Қурама, Туркистон, Томди тоғларида бор.

Байир — қум. қумоқ жинслар кенг тарқалган чўлларда шамолнинг ўйиш фаолияти натижасида пайдо бўлган ботиқ ерлар. Булар одатда ер ости суви сатҳигача чуқурлашади, сўнгра тўхтайдди. Тагида кичик-кичик чуқурлар, майда қум дўнглари, шўрхоқлар бўлиши мумкин. Қримда, Туркменистонда тоғ олди ба-

ландликлари Б. деб юритилади. Устюрт ва Манғишлоқда усти ясси тепа, қирлар ҳам Б. дейилади.

Баландлик — қир, тоғнинг баланд қисми, текисликдан кўтарилиб турувчи ясси кўтарилмалар. Умуман теварак-атрофга нисбатан кўтарилиб турган рельеф шакли Б. дейилади.

Баландлик минтақалари — тоғларда юқорика кўтарилган сари табиатнинг қонуний ўзгариб бориши. Б. м-нинг пайдо бўлишига асосий сабаб юқорига кўтарилган, яъни ҳавонинг асосий исиш манбаи бўлган ердан узоқлашган сари шароитнинг ўзгариб боришидир. Юқорига кўтарилган сари қуёш радиацияси, хусусан қисқа тўлқинли радиация кўпаяди, ҳаво ҳарорати ва босими камаяди, сув буғлари қуюқлашиши шароити ўзгаради. Маълум баландликкача ёғинлар кўпайиб боради, сўнгра камаяди. Юқори кўтарилган сари иқлимнинг ўзгариши билан тўпроқ турлари, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси,

оқим шароити, маълум даражада ер усти тузилиши, яъни бутун манзара (ландшафт) ўзгаради. Қишилларнинг хўжалик фаолияти табиат билан боғлиқ бўлганлиги сабабли маданий ландшафт ҳам ўзгаради. Тоғлардаги энг қўйи минтақа ландшафти мазкур тоғ текисликдаги қандай зонада жойлашган бўлса, шу зона ландшафтига ўхшайди. Масалан, чўлдаги тоғларнинг қўйи минтақаси чўл кўринишига эга. Б. м. юқорига кўтарилган сари текислик зоналари алмашинган тартибда ўзгариб боради, бироқ уларни тўлиқ такрорламайди. Масалан, тоғлардаги тундра ва муз минтақаларда қутб кун-тувлари бўлмайди, бу нарса табиатнинг бошқа компонентларида ҳам ўз аксини топади. Б. м.-нинг денгиз сатҳидан баландлиги турлича — экватордан шимолга ва жанубга томон пасайиб боради ва тоғ қайси зонада бўлса, ўша минтақадан бошланади. Минтақаларнинг баландлигига ва хусусиятига маҳаллий шароитлар — шамоллар, рельеф шакллари, тоғ ёнбағирларининг қайси томонга караганлиги ҳам таъсир кўрсатади. Б. м. икки гуруҳга — денгиз бўйи Б. м. ва қуруқлик Б. м.-га бўлинади. Урта Осиё тоғларидаги Б. м. тоғлар этагида чўллар минтақасидан бошланиб, юқорига кўтарилган сари тоғ даштлари, тоғ ўрмонлари, тоғ ўтлоқлари, баланд тоғ чўллари, қор-муз минтақалари билан алмашинади.

Баланд тоғлар — рельефнинг морфогенетик типи, баландлиги 2000 м дан юқори бўлган тоғлар. Юқориди муз билан қопланганлиги сабабли муз ҳосил қилган рельеф шакллари кенг тарқалган бўлади. Бундай тоғларга Ҳимолай, Тяньшань, Альп, Помир, Кавказ, Олтой тоғлари киради.

Баланд тоғ иқлими — Қаранг: Тоғ иқлими.

Балчиқ — зах ер, ботқоқ, суюқ лой. Қаранг. *Ботқоқ*.

Банд — тўғон, сув омбори. Сой ва дарёларга қурилган тўғон. Жой номлари таркибида ҳам учрайди: Бандихон дараси. Қум босишини тўхтатиш учун қурилган тўсиқ, тоғ оралигидаги жуда тор йўл ҳам Б. дейилади. Б. атамаси бент шаклида ҳам учрайди.

Бантустон — банту халқлари — бантулар яшаши учун ажратилган махсус жойлар. ЖАРда маҳаллий аҳоли — бантуларни унумдорлиги кам ерлардан ажратилган жойларга ҳайдаб юборилган эди. Б-ларда одатда қариялар, аёллар ва ёшлар, яшайди, эркалар пул топиб келиш учун бошқа жойларга ишга кетиб қолишади.

Бар (инглизча *бар* — тўсиқ) — 1) денгизнинг қирғоққа яқин қисмида унга параллел чўзилган, қум ёки чиғаноқлар тўпланидан ҳосил бўлган камбар тўсиқ, қуруқлик. Тўлқин келтирмаларидан ҳосил бўлади. Баъзан юзлаб км га чўзилади. Денгизнинг чекка қисмини ажратиб кўйиб, қўлтиқлар, кўрфазлар, кўллар ҳосил қилади. Дарёлар қўйиладиган жойдаги сув ости қум тўсиғи ҳам Б. дейилади; 2) босим бирлиги: 1 бар 1 кв. см майдонга 1 млн. динна куч билан бўлган босимга тенг. Барларнинг мингдан бир бўлаги миллибар дейилади.

Барик босқич — юқорига кўтарилганда ҳаво босими 1 мм симоб устунига ёки 1 мб га камаядиган ёки настига тушганда шунча миқдорга ортадиган вертикал масофа. М. мб ёки м. мм ҳисобида ифодаланади. Денгиз сатҳида бир барик босқич 8 м. мб ёки 10,5 м. мм га, 5 км баландликда 15 м. мб га, 18 км баландликда қарийб 70 м. мб га тенг. Бир хил

баландликларда Б. б. ҳаво ҳароратига боғлиқ. Иссиқ ҳавода катта, совуқ ҳавода кичик бўлади.

Барометр (юнонча *барос* — оғирлик, *метр* — ўлчайман) — атмосфера босимини ўлчайдиган асбоб. Метеорологик станцияларда кенг қўлланиладиган симобли барометр, узунлиги 1 м га яқин келадиган бир учи берк шиша найдан иборат. Найга симоб тўлдирилиб, симобли металл косага тўнтарилса, шиша найдаги симоб устунининг босими ташқи атмосфера босими билан мувозанатлангунча найдаги симобнинг маълум қисми металл косага тўкилади. Шиша найдаги симоб устида бўшлиқ (Торичелли бўшлиғи) ҳосил бўлади. Барометр — анероидда ҳам босим ўлчанади, лекин унда симоб бўлмайди. «Анероид» юнонча сўз бўлиб, «суюқликсиз» деган маънони билдиради. Қаранг. *Анероид*.

Бартер (инглизча *бартер* — товар айирбошлаш) — товарларни пулсиз бошқа товарларга бевосита айирбошлаш. Бартер битимига (шартномага) мувофиқ бир томон иккинчи томондан қарз бўлиб қолса, пул (валюта) билан эмас, балки товар билан узади.

Бархан — ўсимлик билан қопланмаган кўча қум дўнги. Шамол таъсирида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юради. Йиллик кўчиш тезлиги бир неча см дан юзлаб м га етади. Б-лар шакли кўпинча ёй, ярим ой, ўроқ шаклида бўлади. Шамолга рўпара ёнбағирлари қия (5—14°), тесқари ёнбағирлари тик (30—33°). Б. «шоҳлари» шамол кучига, қумнинг намлиги ва таркибига қараб, узун ёки қисқа бўлиши мумкин. Шамол бир томондан кўпроқ эсадиган жойларда Б-лар тизмалар шаклида, турли томонлардан эсадиган жойларда тўп-тўп Б-лар ҳо-

сил бўлади. Урта Осиё қум чўлларида яқка Б-лар ҳам, тизма Б-лар ҳам, тўп-тўп Б-лар ҳам бор. Б. қўмларида кўпгина чуқук сувлар тўпланади.

Батискаф (юнонча *батос* — чуқурлик, *скафос* — кема) — чуқур сув остида юрадиган аппарат. Океанографик ва бошқа тадқиқотлар учун ишлатилади. Сувдан энгил суюқлик (бензин) тўлдирилган корпус ва пўлат шар (гондола)дан иборат. Гондоласида батискаф экипажи, бошқариш аппаратлари, ҳаво тозалаш системаси, радиостанция, ультратовуш телефони, телевизион камера ва илмий тадқиқот асбоблари бўлади. 1960 йил январида Ж. Пикар мукаммаллаштирилган Б-да Тинч океандаги Мариана ботиғи тубига тушди.

Баҳорикор деҳқончилик обикор деҳқончилик қилинадиган ҳудудлардаги суғорилмайдиган деҳқончилик, адирлар, тоғ олди текислиги, тоғ этакларида ва тоғларда ривожланган. Урта Осиёда, Кавказортида, Хитойнинг Синжон-Уйғур муҳтор вилоятида тарқалган.

Баҳорикор ерлар — суғорилма деҳқончилик ўлкаларидаги суғорилмай деҳқончилик қилинадиган ерлар. Асосан тоғ олдиларида, воҳалар атрофларида бўлиб, қурғоқчиликка чидамлироқ экинлар — арпа, бугдой, нўхат, тариқ экилади. Баъзан полиз экинлари, хусусан тарвуз ҳам етиштирилади.

Бекат — тўхташ жойи, карвонсарой.

Бел — тоғлардаги унча баяланд бўлмаган кенг доvon; узун чўзилган қирралари сезилмайдиган дўнглик. Тоғлар номи таркибида ишлатилади: Музбел, Олабел тизмалари.

Беллик — экинларни жўяксиз

суғорганда полларни бир-бирдан ажратиш учун қилинган кўтарма, марза. Рош, чел деб ҳам аталади.

Белтоғ — якка-якка ёки қатор қум барханлари. Баландлиги 5—8 м. Такламакон чўлида кўп тарқалган. Географик ном сифатида ҳам учрайди. Масалан, Ёр-кентдарё текислигидаги Белтоғ қуми.

Бент — сув чиқариш учун қуриладиган тўғон. Ўрта Осиё воҳаларида бу сўз кўп учратилади. Масалан, Мурғобдаги Султон-бент. Бент банд кўринишида ҳам қўлланилади, чунончи Нурота тоғидаги Абдуллахон банди (Тўғони).

Бергштрихлар (немисча *берг* — тоғ, *штрих* — қиёфа) — топографик хариталарда ёнбағирнинг қайси томонга пасайиб боришини кўрсатиш учун горизонталларга тик (перпендикуляр) қўйиладиган чизиқчалар.

Берк ботиқ — ташқи оқим ҳавзалари билан туташмаган ботиқ. Масалан, Эрон тоғлигининг ички қисми, Тарим ботиғи, Катта Ҳавза ва бошқалар. Ўрта Осиё ҳам Б. б. ҳисобланади.

Бет — адири, қир, тоғ олди тепаликларидagi текис ёки салгина қия ёнбағир ва юзалар. Қашқадарё ва Сурхондарё водийларида кўп тарқалган атама.

Бетараф мамлакатлар — ташқи сиёсатда бетарафлик йўлини тутувчи, бошқа мамлакатлар ўртасида тузилган ҳарбий иттифоқларга қўшилмайдиган, тинчлик сиёсатини изчил қўллаб келувчи мамлакатлар. Б. м-нинг кўпчилиги империализмнинг мустамакчилик зулмидан озод бўлган мамлакатлар бўлиб, сиёсий ва иқтисодий мустақиллик сиёсатини қаттиқ туриб ҳимоя қилишади. Масалан, Ҳиндистон, Индонезия, Жазоир ва бошқалар. Б. м. ҳамма мамлакатлар билан ҳам иқ-

тисодий алоқаларни олиб боради.

Бетарафлик — ҳарбий ва сиёсий иттифоқларга қўшилмаслик сиёсати. Қаранг. *Бетараф мамлакатлар*.

Бешқўноқ — ҳамал ойида (апрелда) бўладиган совуқ кунлар. Одатда бундай кунлар апрель бошида бўлиб, 4—5 кундан ошмайди.

Бизнес (инглизча *бизнес* — иш, машғулот) — товар ишлаб чиқариш, уни сотиш, хизмат кўрсатиш, транспорт ва бошқа соҳалардаги фаолият. Хўжалик юртиш кўламига қараб йирик, ўрта ва кичик бизнесларга бўлинади. Қорхонада 500 кишидан ортиқ одам банд бўлса, йирик бизнес (фирма), 20 кишидан 500 кишигача бўлса, ўрта бизнес ва 10—20 киши бўлса, кичик бизнес дейилади.

Билқиллама — ортиқча нам, ботқоқ, зах ер. Кўпинча Б. юзасини қалин чимли ўт қоплаб ётади. Б. сизот сўвлар ер бетиغا чиққан жойларда, ўт босган кўл, ботқоқлик ўрнида ҳосил бўлади.

Биогеоценоз (юнонча *био* — ҳаёт, *гео* — ер, *ценоз* — умумий) — Ер юзасининг табиий компонентлар ўзаро таъсири, модда ва энергия алмашилиши ҳамда бошқа табиий жараёнлар бир хил, ўзига хос хусусиятга эга бўлган кичик қисми. Табиий жўррофий фация тушунчасига яқин келади. Б-га атмосферанинг ер юзасига яқин қатлами, тупроқ она жинси, тупроқ, тупроқ ва ҳаводаги нам, ўсимлик, ҳайвонот дунёси ҳамда микроорганизмлар киради. Рельеф Б. компоненти бўлмай, у жойлашган макон ҳисобланади. Б. чегараси ўсимлик туркуми чегараси билан белгиланади.

Биологик озикланиш занжири — Ер юзида ўсимлик ва ҳайвонларнинг ўзаро бир-бирларига

боғланиб кетиб ҳосил қилган бир бутун мураккаб системаси. Оддий мисол: тупроқ жониворлари (чиритувчи, ачитувчи бактериялар) тупроқни чиринди, минераллар билан таъминлайди, ўсимликларнинг ўсишига шароит яратади. Ҳимиклар мева тайёрлаб, йирик жониворлар — қушлар, кемирувчилар, ўтхўр ҳайвонлар учун озиқа беради. Қушлар, кемирувчилар ва ўтхўр ҳайвонлар йиртқичларни озиқа билан таъминлайди. Ҳимиклар ва ҳайвонлар қолдиғи ерга тушиб, чиритувчи ва ачитувчи жониворлар учун озиқа бўлади. Агар бу занжир бирор жойида узилса ҳаётдаги айланма ҳаракат бузилади, ҳалокат юз беради.

Биосфера (юнонча *био* — ҳаёт, *сфера* — шар) — Ернинг ҳаётга мақон бўлган, тирик организмлар тарқалган жойи. Қобиғи. Б. атмосферанинг пастки қисми (тропосфера)ни океан, денгиз, кўл ва дарё сувлари (гидросфера)ни ҳамда Ер пўстининг устки қисми (литосфера)ни ўз ичига олади.

Бир бутунлик қонунияти — табиатда барча компонентлар ва ҳодисаларнинг ўзаро бир-бирлари билан боғланиб кетиб, бир бутун табиий муҳитни ҳосил қилганлиги. Табиатда унинг барча қисмлари, ҳамма элементлари, ҳодисалар ўзаро боғланиб кетган ҳамда муайян мувозанатда туради. Табиатдаги бирор компонент, элемент ўзгарса, бу ўзгариш бошқа компонентларга ҳам таъсир этиб, бутун табиий муҳитни ўзгаришга олиб келади. Табиатга пухта ўйланмай кўрсатилган таъсир кўпинча салбий оқибатларга олиб келади.

Биржа (немисча *ҳамён*) — бозор. Товар биржаси товарларнинг улгуржи бозори; фонд биржаси — қимматбаҳо қоғозлар, олтин, чет эл валюталари бозори. Биржада

чайқовчилик (олибсотарлик) авж олади.

Бирламчи текисликлар — денгизларнинг чекиниши ёки саёзлашиб денгиз тагининг очилиб қолиши натижасида пайдо бўлган текисликлар. Масалан, Қаспийбўйи пасттекислиги.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) — мустақил давлатларнинг халқаро тинчликни, хавфсизликни сақлаш, давлатлар ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида ихтиёрийлик асосида ташкил этилган халқаро ташкилоти. БМТ Низоми 1945 йил 26 июнда Сан-Франциско конференциясида 50 давлат иштирокида тасдиқланган ва 1945 йил 24 октябрда кучга кирган. БМТнинг қароргоҳи — Нью-Йорк шаҳри. БМТ асосий органлари: БМТнинг Бош Ассамблеяси, Хавфсизлик кенгаши, Иқтисодий ва Ижтимоий кенгаш, Васийлик кенгаши, Халқаро суд ва Қотиблик.

Битум (лотинча *битумен* — тоғ смоласи) — таркибан хилма-хил углеводородли қаттиқ, суюқ, газсимон тоғ жинсларининг умумий номи. Б-га нефть, озокерит, асфальт, нефть гази қиради. Б. сунъий йўл билан тайёрланиши ҳам мумкин.

«Бичилган ер» — ёрилган ер. Турли сабабларга кўра — тупроқнинг ортқча қуриб кетиши, сурилма бошланиши, ер пўстининг гумбазсимон кўтарилиши, қаттиқ ер қимирлашлар натижасида ёрилиб-ёрилиб кетган ер.

Бодхиз — шамол кўп эсадиган яланглик, қир ер, баландлик. Б-да доимий оқар сув, дарахт, ўсимликлар бўлмайди, иқлими қуруқ.

Бой ва камбағал маъданлар — шартли атама бўлиб, маъдан таркибидаги фойдали элементлар миқдорини ифодалайди. Турли металллар маъданлари учун бой ва камбағаллик даражаси ҳар-

хил бўлади. Масалан, таркибида 50% темир бўлган маъдан бой ҳисобланади.

Бойитиш — фойдали қазилмаларни кераксиз жинслардан ва зарарли қўшимчалардан тозалаш мақсадида маъданларга дастлабки ишлов бериш. Маъданга янги моддалар қўшиб, унинг сифатини яхшилаш ҳам бойитиш дейилади.

Боксит — қизил, жигарранг ва бошқа рангли чўкинди тоғ жинси. Таркибида, глинозем, темир оксиди бўлади. Алюминий асосан Б-дан олинади. Асосий конлари Украина, Урал, Сибирь, Қозоғистонда.

Большонлар — Шимолий Американинг жануби-ғарбий қисмидаги тоғ ораллиги ботиқлари. Асосан тоғ ораллигидаги чўлларда тектоника денудация натижасида вужудга келади.

Бора (юнонча *бореас* — шимол) — қишда тоғ ёнбағирлари бўйлаб пастга, денгиз, кўллар томонга эсадиган кучли совуқ шамол. Б. совуқ ҳаво массалари кириб келиб, баландлик ва паст тоғлардан ошиб тушиши натижасида вужудга келади. Б. одатда қуруқликда ҳаво босими юқори, денгиз устида паст бўлишидан кучайиб кетади. Қора денгиз бўйида Новороссийск бора шамол, Адриатика денгиз бўйида Триест бора шамол вужудга келади ва ҳоказо.

Ботиш — Қуёш ботар томон, ғарб.

Ботиқ — Ер пўстининг тектоник кучлар таъсирида атрофи кўтарилиб ёки атрофга нисбатан пасайиб қолган қисми. Масалан, Фарғона, Борсакелмас, Сарикамиш ботиқлари. Б. таги кўпинча ясси ёки ўрта қисмига томон бир оз нишаб бўлади. Диаметри 10 лаб, 100 лаб км га етади. Океан тагида ҳам ботиқлар бўлади. Маса-

лан, Мариана ботиғи — 11022 м ва бошқалар.

Ботқоқ — кўллардаги, дарё секин оқадиغان жойлардаги сууқ лой; билқиллама шур лой. Сизот сувлари чиқиб ётадиган захоб жойларда ҳам ҳосил бўлади. Қозоқ ва қирғиз тилларида батпақ шаклида ишлатилиб, шўроб, шўрхок, маъноларини ҳам оилдиради. Жой номлари таркибида ҳам бор: Батпақдала.

Ботқоқ ва кўл темир маъданлари — ботқоқ ва кўллар тагида ҳосил бўладиган кўнғир темиртош рудалари.

Ботқоқлик — доимо ёки узоқ вақт зах бўлиб ётадиган жой. Ботқоқликда баъзан 0,2—0,3 м қалинликда торф қатлами бўлади. Усимликларнинг илдизлари торф остидаги қатламга етиб бормайди. Торф қатлами юққа бўлса ботқоқлашган ерлар деб аталади. Ботқоқлик ўрмони кесилиб кетган ёки куйиб кетган жойларда ва ўтлоқларни узоқ вақт сув босиши, шунингдек, саёз сув ҳавзаларини ўт қоплаши натижасида ҳосил бўлади. Ботқоқликлар Шимолий яримшарда кўп. МДХдаги ботқоқликлар ва ботқоқлашган ерларнинг умумий майдони 2,1 млн кв. км. Ўрта Осиёда ботқоқликлар йирик дарёлар (Амударё, Сирдарё, Чу ва Или дарёлари) водийларида ва пастқам жойларда учрайди.

Бош меридиан (нолинчи меридиан) — жўгрофий узунликларни ҳисоблашда шартли равишда бошланғич деб қабул қилинган меридиан. Халқаро келишувга мувофиқ, Лондон яқинидаги Гринвич расадхонасидан ўтувчи меридиан Б. м. деб қабул қилинган.

Боғча — сабзавот экинлари экилган ер; боғ сўзининг кичрайтирилган шакли.

Бриз (французча *бризе* — ша-

бада) — денгизлар, катта кўллар, баъзи бир йирик дарёлар соҳилида эсадиган маҳаллий шамоллар. Б. қуруқликнинг сувга қараганда кундузи тез исиб, кечаси тез совishi натижасида қуруқлик билан сув устидаги ҳавонинг ҳарорати ва босимида тафовут пайдо бўлиши оқибатида вужудга келади. Б. кундузи сувдан қуруқликка, кечаси эса, аксинча қуруқликдан сувга эсади ва қирғоқдан ҳар икки томонда 10 км гача масофада яхши сезилади.

Британия Ҳамкорлиги — Қаранг. *Ҳамкорлик*.

Бройлер хўжалиги (инглизча *бройл* — қовурмоқ) — махсус ферма-фабрикаларда семиз жўжалар етиштирадиган хўжалик.

Брокер (инглизча *брокер* — даллол, воситачи) — фонд, товар, валюта биржаларида олди-сотди битимлари тузишда воситачилик қиладиган айрим шахс ёки фирма. Воситачилик битимлари асосан брокерлик идоралари, фирмалар ёки уларнинг бўлимлари орқали расмийлаштирилади. Брокер воситачилик қилгани учун олди-сотдининг муайян улуши (фойизи) миқдориди ҳақ (брокериж) олади. Брокерлар баъзан қарз берувчи (кредитор) вазифасини ҳам бажаради.

Бузуқ ер — фойдаланиш учун яроқсиз ўр-қир. Б. е. ғовак, гил жинсларни сув ювиб, беҳисоб жўяк, чуқурликлар ҳосил қилишдан пайдо бўлади. Б. е. Бойсун боғининг ўрта қисмида, Нурота тоғларининг жанубий тизмаси Оқтоғ ёнбағрида, Копетдоғ ёнбағрида бор. Юриб бўлмайдиган тик ёнбағирлар ҳам баъзан Б. е. дейилади.

Булдуруқ — ёгинларнинг бир тури, шамолсиз совуқ об-ҳавода дарахтларнинг шох-шаббаси, элакт, телефон симлари ва бошқа ингичка, юпқа буюмларни қоп-

лаб оладиган оппоқ муз кристаллари. Совуқ ҳавода нам майда муз заррачалари ҳолатида бўлади ва совуқ буюмларга урилганда уларга ёпишиб сиртини қоплаб олади.

Булоқ, **ч а ш м а** — ер ости сувларининг ер юзасига табиий ҳолда чиқиши. Б. сувли қатламлар ер юзасига чиқиб қолган жойлар — водийлар, сойлар жарлар, тоғ ёнбағирлари, тоғ этакларида бўлади. Б-лар босимли ва босимсиз бўлади. Босимсиз Б-лар маҳаллий сувларнинг сингишидан ҳосил бўлади. Босимли б-лар сув ўтказмайдиган қатламлар тагидаги **сувли қатламлардан** чиқади. Доимий музлоқ ерларда, қурғоқчил ўлкаларда мансумий Б-лар бўлади. Сўнмаган вулканлар бўлган ер остида чиққан жинслар ҳали совиб улгурмаган жойлардақ иссиқ Б-лар чиқади. Иссиқ Б-лар сувида турли тузлар, элементлар эриган бўлади. Булар минерал Б-лар дейилади. Масалан, Тошкент, Чортоқ, Обигарм ва бошқа минерал сувлар.

Булут — ҳаводаги жуда майда (коллоид) сув заррачалари, томчилари ва муз заррачалари тўплами. Улар йириклашиб ёгин бўлиб тушади. Б. ҳаво юқорилама ҳаракат қилганда, юқорига кўтарилганда ҳарорат пасайиб, сув буғлари конденсацияланиб ҳосил бўлади. Б-лар ташқи кўринишига қараб барра, патенмон, тўп-тўп, қатлам-қатлам Б-ларга бўлинади. Баланглигига қараб паст, ўрта ва юқори бўлади.

Булутлилик — осмоннинг булут билан қопланганлик даражаси. Осмонни булут текис қоплаган бўлса Б. 10 баллга, агар осмонни ярим қоплаган бўлса 5 баллга, ҳаво очиқ бўлса 0 баллга тенг деб қабул қилинади.

Буржуазия жумҳурияти — Қаранг. *Жумҳурият*.

Бурмаланиш — Ер пўстида ён томондан бўладиган кучли тектоник босим таъсирида қатламларнинг букилиб, бурмалар ҳосил қилиши. Б. натижасида бурмали тоғлар, улар орасида ботиқлар — тектоник водийлар пайдо бўлади. Ерда бурмаланиш ҳаракатлари ҳамма вақт ҳам бир хил суръатда бўлмайди. Айрим геологик даврларда кучайиб кетиб, тоғлар кўпаяди. Б. кучайган даврлар бурмаланиш босқичлари дейилади. Бундай Б. босқичлари Ер тарихида анчагина бўлган: архей, байкал, каледон, герцин, мезозой (киммерий, яншань, невадий, ларами), альп, тинч океан бурмаланишлари.

Бурмали тоғлар — тектоник ҳаракатлар таъсирида тоғ жинслари қатламлари бурмаланган ва теварак атрофдан баланд кўтарилиб қолган тоғлар. Масалан, Кавказ, Ҳимолой, Анд, Кордильера тоғлари ва бошқалар.

Бурун (тумшук) — қуруқликнинг океан, денгиз, кўлларга энг кўп туртиб чиққан учлик қисми, Қирғоқнинг қандай тоғ жинсларидан ташкил топганига қараб, бурунлар сув юзасидан тик кўтарилган (Дежнёв бурни, Айиқтоғ бурни), паст текис бўлади. Б-лар баъзан сув остида ҳам давом этиб, саёзлик ҳосил қилади. Тоғ муюлиши ҳам Б. дейилади.

Бурчоқ — ёмғирли тўп-тўп бутлутлардан ёғадиган қаттиқ қор доначалари. Шаки япасқи юмалоқ, конуссимон бўлади. Ҳарорат унча совуқ бўлмаган, яъни 0° га яқин вақтларда ёғади. Баъзан сиртини юпқа муз қоплаган бўлади. Совуқ ҳавода нам кам бўлганлигидан Б. кўп ёғмайди ва қисқа муддатда ўтиб кетади.

Бугланиш — моддаларнинг (хусусан сувнинг) суёқ ҳолатдан буғ ҳолатига ўтиши. Табиатда атмосферага нам сув юзасидан,

тупроқ, ўсимлик, муз, қорлардан Б. натижасида ўтади. Қаттиқ жинсларнинг ҳам буғ ҳолатига ўтиши Б. дейилади. Б-нинг табиатда сувнинг айланма ҳаракатида аҳамияти бениҳоя катта. Сув ҳаво босими 760 мм симоб устунига тенг бўлганда, ҳарорат 100° га етганда бугланади.

Бэр дўнғлар — Каспийбўйи пасттекислигида деярли жўғрофий кенглик бўйлаб чўзилган, бир-бирига параллел жойлашган дўнғлар. Бу дўнғларнинг баландлиги 10—45 м, эни 200—300 м, оралиги 1—2 км, узунлиги 25 км гача. Биринчи марта академик К. М. Бэр тасвирлаб ёзганлиги учун унинг номи билан аталади.

Бўйин — қуруқликнинг икки катта қисмини, масалан, икки материкни бир-бири билан (Панама Б., Сувайш Б.), материкни ярим орол билан туташтириб турувчи қуруқлик. Баъзан икки катта сувни ажратиб турувчи камбар қуруқлиги ҳам Б. дейилади.

Бўз ер — қўриқ ер, ҳайдалмаган ер, ҳосилдор ер.

Бўз тупроқ — Урта Осиёда денгиз сатҳидан баландлиги 300 м дан 1600 м гача бўлган ерларда кенг тарқалган тупроқ тури. Асосан лёсс, лёссимон гил жинслари, чағиртошли, шағалли ётқизиклар устида пайдо бўлади. Қандай баландликда тарқалганига қараб 3 хил бўлади: оч Б. т. денгиз сатҳидан 300—700 м баландликда, оддий Б. т. 700—1200 м баландликда ва тўқ Б. т. 1200—1600 м юқорида. Б. т.-ларда чиринди кам — 1,5 дан 3—4% гача. Табиий ва минерал ўғитлар солинса Б. т.-лар юқори ҳосил беради.

Бўз суғ — лойқа, сариқ тусли сув. Дарё юмшоқ жинсларни, айниқса лёсси, лёссимон гилни ювиб оққанда, унинг сув йиғадиган ҳавзасида шиддатли ёмғирлар ёққанда сув бўз рангда бўлади.

Баъзан географик ном сифатида ҳам қўлланилади. Масалан, Бўзсув.

Бўр — чўкинди тоғ жинси. Майда заррали, оқ рангли юмшоқ оҳақтош. Денгиз тагида жониворлар қолдиқларининг тўпланишидан ҳосил бўлади. Асосан кальцит ва организмларнинг оҳақли суюқ қолдиқларидан иборат. Б. ойнасослик, цемент ишлаб чиқаришда, металлургия, кимё, резина, қоғоз, қанд, тиббиёт ва улаэлик саноатида ишлатилади.

Бўрон — тезлиги секундига 20 м дан ортадиган жуда кучли шамол. Б-лар одатда циклонларнинг салқин фронтида, антициклон чеккаларида рўй беради. Денгизда кучли тўлқинларга, чўлларда қум, чанг кўчишига сабаб бўлади, қишда кўп миқдорда қорни учуриб юради. Халқ хўжалигига баъзан анча зарар етказиши мумкин.

Бўртиқ — рельефнинг кичик мусбат (кўтарилиб турган) шакли, тепа, дўнг, қоя ва ҳоказо.

Бўртма, бўртик — рельефнинг атрофдан кўтарилиб турган, қабарик шакли. Магманинг чўкинди қатламлар орасига кириб, юқоридаги қатламларни кўтаришидан (интрузив лакколит), доимий муз-

лоқ ўлкаларда қатламлар орасида сув музлаб, юза қатламларнинг кўтарилиб қолишидан (гидролакколит), юмшоқ жинслар ювилиб кетиб, қаттиқроқ жинслар сақланиб қолишидан пайдо бўлади.

Бўсаға — Урта Осиё ва Қозоғистонда тоғ олди, тоғ этагида жойлашган қир, дўнглар. Номлар таркибига ҳам кирган: Бўсаға тоғ, Бўсаға адир. Дарёлардаги остона, остонатош, олд, арафа маъносида ҳам қўлланилади.

Бўстон — одамнинг меҳнат фаолияти натижасида бунёд этилган обод, сербоғ, «гуллаган» жой. Жўғрофий номлар таркибиде ҳам учрайди. Масалан, Бўстонлик, Бўстонсой ва ҳоказо.

Бўсқие — нураш, юмшоқ жинсларнинг ювилиб кетиши натижасида ҳосил бўлган ялангоч, тик қоя.

Бўўм — Қирғизистон, Олтой, Сибирда дара, дарёга тик тушган қоя, баланд, тик тош ёнабир. Бўўм дараси.

Бўғиз — кўл, денгиз ва дарёларнинг икки кенг қисмини туташтириб турадиган сувли тор йўлак.

Бўғин — водийларда тоғ билан дарё оралигидан ўтган йўл, дара, танги.

В

Валюта — (италиянча *валюта* — қадрланмоқ, қиймат) — мамлакатнинг пул бирлиги. Валюта курси — бирор мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган қиймати.

Вегетация даври — 1) йилнинг ўсимлик ўсиши ва ривожланиши учун қулай даври. В. д-нинг узунлиги турли жўғрофий минтақаларда турлича: мўътадил минтақада баҳорги охири совуққача ўтган кизги дастлабки совуққача ўтган

вақтга тенг. Субтропик, тропик ва экваториал минтақаларда В. д. йил бўйи давом этади, фақат қурғоқчилик даврида тўхташи мумкин. 2) Биологияда ўсимликларнинг уругидан ушиб чиқишидан улар умрининг тугашигача ўтган давр.

Вилли-вилли — Австралияда чанг-тўзонни кўтариб кетадиган кучли гирдоб шамол — қуюн. Марказий Австралияда тез-тез учраб туради.

Водий— рельефнинг узун чўзилган ботиқ шакли. Ҳосил бўлишига кўра, эрозион ва тектоник бўлади. Ҳар иккала сабабнинг биргаликда таъсиридан ҳам вужудга келади. Водийлар турли катталиқда бўлади. Баъзан катта водийларда ён водийлар ҳам келиб қўшилади. В-лар шаклига қараб қуйидаги турларга бўлинади: 1) дарасимон В.; тоғли жойларда учрайди, ёнбағирлари тик, қояли бўлади; 2) каньонсимон В.; таги жуда тор, ёнбағирлари тик, чуқур; 3) кўндаланг кесими V — симон В.; 4) кенг текислик В-лари; ёнбағирлари қия, таги текис, ўзанлар кўп бўлади; 5) таги текис, ён бағирлари тик бўлган музлик В-лари; тоғларда музнинг емириш иши натижасида вужудга келади.

Водий музлиги — тоғли ўлкалар музликларининг бир тури. Тоғ тепаси, ёнбағирлардаги қор музга айланиб водийларга оқиб тушишидан ҳосил бўлади. Урта Осиё тоғларида кўп учрайдиган музлик тури. В. м. водий тузилиши ва музлик қиёфасига кўра оддий В. м. ва мураккаб В. м. га бўлинади.

Водий шамоли — тоғли ўлкалардаги водийларда кундузи водий бўйлаб юқорига, кечаси юқоридан пастга эсадиган шамол. Кундузи сийрак атмосферадан ўтиб тушадиган қуёш нурлари тоғ ён бағирларини, тошларини тез қизитиб юбориши натижасида тоғда эркин атмосферадаги шу баландликдаги босимга нисбатан босимнинг камайиб кетиши оқибатида В. ш. ҳосил бўлади. Тунда тоғларда узун тўлқинли нур (иссиқлик) тарқалиши кучли бўлганлигидан ҳаво тез совиб, оғир ҳаво водий бўйлаб пастга томон оқиб тушади. В. ш. тоғ бризи деб ҳам аталади.

Вольфрам маъданлари — тар-

кибида вольфрам бўлган минерал рудалари. В. м. табиатда темир, олтин, молибдеч, мис, рух, марганец ва кальций билан бирга бирикмалар ҳосил қилган бўлади. В. м. гранитлар кенг тарқалган жойларда учрайди. Вольфрам sanoatда жуда муҳим металл. Юқори сифатли пўлат олишда фойдаланилади. У пўлатнинг қаттиқлигини, мустаҳкамлигини оширади. Электротехника, радиотехникада, тиббиёт асбоблари ишлашда қўлланилади. Қозоғистонда, Шарқий Сибирь, Шимолий Қазақда, Ўзбекистонда, чет элларда АҚШ, Хитой, Бирма, Португалия, Болгарияда конлари бор.

Воҳа — чалачўл ва чўлларда ўсимлик билан қопланган, аҳоли яшайдиган обод жой. В-лар дарё, канал бўйларида, ер ости сувлари ер юзига яқин бўлган, булоқ, артезиан сувлар чиққан жойларда бўлади. В-лар катталиги жиҳатидан жуда хилма-хил. Баъзи В-лар бир неча юзлаб км га чўзилган. Булоқ, қудуқ атрофидаги В-лар кичик бўлади. Ўзбекистонда Тошкент, Қуйи Зарафшон, Қоракўл, Мирзачўл, Томди В-лари ва бошқа В-лар бор. Антарктида чеккаларидаги қоя тошлар очилиб ётган жойлар ҳам В-лар дейилади.

Вулкан — (лотинча *вулканус* — олов худоси), ёнартоғ — Ер пўстида рўй берадиган тектоник ҳаракатлар натижасида ҳосил бўлган ёриқлар, тешиқлардан лава, қайноқ газ, сув буғлари, тошлар, кул чиқариб турадиган ҳодиса. В-лар конус шаклидаги қалқонсимон, гумбазсимон баландликлар, тоғлар ҳосил қилади. Бундай тоғларнинг устида В. оғзи — кратери, тагида В. ўчоғи — магма ва буларни туташтириб турувчи В. канали — бўғзи бўлади. В. оғзидан оқиб чқкаётган лаванинг ҳарорати 500—1300°C га етади. Ла-

ва қотаётганда ундан сув буғлари, олтингурут ва бошқалар ажралиб чиқади. В. отилиши қисқа, даврий ва узоқ девом этиши мумкин. Баъзи В-лар бутунлай отилмай қўйиши мумкин. Улар сўнган В. дир. Тарихий даврда отилгани кузатилмаган В. лар ҳам сўнган В. дейилади. 600 дан ортиқ сўнмаган В. борлиги маълум. Энг кўпи Тинч океан ҳалқасида ва океanning ўзида жойлашган.

Вулкан жўяклари (барранкослар) — вулкан конуссимон тоғларида вулкан оғзидан тоғ этагигача нурсимон (радиал) таралган чуқур жўяклар, даралар. Улар вулкан жинсларини ёнбағирдаги оқар сувлар ювиб кетишидан вужудга келади.

Вулкан конуси — вулкандан отилиб чиққан тоғ жинслари тўпланиб ҳосил қилган конуссимон тоғ. Қаранг. *Вулкан*.

Вулкан кўллари — сўнган вулканларнинг оғзида ҳосил бўлган кўллар. Исландия, Италия ва Японияда кўпроқ учрайди. Кавказда ва Камчаткада кўп.

Вулкан ороллари — океан ва денгиз тубидан вулканлар отилиб, чиқиб, вулкан жинсларининг тўпланишидан пайдо бўлган ороллар. В. о. унчалик катта бўлмайди, баъзан сув юзасидан анча баланд кўтарилиб туради ва шаклан вулканга ўхшайди. В. о. кўпинча қатор тузилган бўлади, ёй шаклидаги ороллари ҳосил қилади. В. о. Тинч океанда кўп: Курил ороллари, Гавайи ороллари ва бошқалар.

Вулкан оғзи — вулкан отилишида лава оқиб чиқадиган воронкасимон тешик. Вулкан кратери ҳам дейилади. В. о. ҳар хил катталиқда бўлади. Кенглиги бир неча юз метрдан ўнлаб км гача бўлади.

Вулкан тоғ жинслари — вулкандан отилиб чиққан (вулкан

туфлари) ва оқиб чиққан (базальт, андезитлар) тоғ жинслари.

Вулкан туфи — вулкандан отилиб чиққан чанг, қум, кул, лава, тошлар зичлашиб ва цементлашиб ҳосил бўлган тоғ жинси. В. т.-га вулкандан чиқмаган жинсларчалари ҳам аралашган бўлиши мумкин. Таркибига кўра В. т. базальтли, андезитли, липаритли ва ҳоказо бўлади. Бинокорлик материали сифатида ишлатилади.

Г

Габбро (итальянча) — донадор кристалл тузилишга эга бўлган интрузив тоғ жинси. Асосан дала шпати, агвит, шох алдамчиси минералларидан таркиб тошган. Йирик лакколит, дайка, хасинсимон сфтомриларда учрайди. Яхши силлиқланади. Бинокорлик материали сифатида ишлатилади. Цурота, Ҳисор, Чотқол, Қурама тоғларида бор. Канадада бир неча минг кв. км майдонни қоплаган.

Гавань (голландча *хавон*) — денгиз, океан ва кўлларнинг тўлқин, шамол ва оқимлардан табиий ёки сунъий равишда тўсилган қисми. Кемалар туриши учун хизмат қилади.

Газа — тоғларда ва тоғ олди қирларида рельефда бўртиб, туртиб чиққан тоғ, тоғ тепаси, алоҳида тепалар. Сурхондарё, Қашқадарё областлари тоғли районларида кўп қўлланиладиган географик атама.

Газ қувури — газ қазиб олинadиган ва ишлаб чиқариладиган жойлардан истеъмол қилинадиган жойларга қувурларда юбориш учун қурилган иншоот. Г. қ. газини кўпкам ўтказиши қувурлар йўғонлигига (диаметрига) боғлиқ. Энг йўғон газ қувури диаметри 1420 мм. Дунёда ҳаммаси бўлиб 1984 йили 800 минг км га яқин қувур бўлган. Жарқоқ — Тошкент, Муборак — Тошкент — Бишкек — Олмаота, Бухоро — Урал,

Ўрта Осиё — Марказ, Фарғона водийси Г. Қ. ҳалқаси ҳам анча йирик Г. Қ. ҳисобланади.

Гармсел (тожикча *гарм* — иссиқ, *сел* — оқим) — Ўрта Осиё ва Жанубий Қозоғистонда йилнинг илиқ даврида эсадиган иссиқ, қуруқ шамол. Гармсел эганда ҳаво ҳарорати кўтарилади, намлиги камаяди, ўсимликларга ёмон таъсир кўрсатади. Гармсел фёнга ўшшган бўлади. Баъзан жуда катта майдонларга таъсир кўрсатади.

Гармсар — Қаранг. *Гармсел*.

Гейзер (исландча *гейзир* — отилмоқ) — ер ости бўшлиқ ва ёриқларидан вақт-вақти билан иссиқ сув ва буғ отиб турувчи булоқ. Вулкан ҳаракатлари сўнаётган ўлкаларда бўлади. Исландия, Янги Зеландия, АҚШ да кўп. Камчатка ярим оролидаги Гейзерлар водийсида 20 та гейзер бор. Бу ердаги энг катта Великан гейзери 3 соат оралатиб 4 минут давомида қайноқ сув ва буғ отиб туради. Сув 30 м га, буғ 300 м гача кўтарилади. Иссиқ сув ҳароратидан хоналарни иситишда, электростанцияларда фойдаланилади.

Гематит (юнонча *хаиматос* — дон) — минерал. Яширин кристалли жинс, қизил темиртош, қора донадор (темир ялтироғи) ва қават-қават тузилишга эга. Таркибида 70 фоизгача темир, қисман марганец, титан бўлади. Кривой-Рог, Нижний Тагилда конлари бор. Г-дан чуян ва пўлат эритиб олинади.

Геноцид (юнонча *генос* — уруғ, қабила, лотинча — *цедо* — ўлдираман) (қатағон) — ирқий, миллий ва бошқа баҳоналар билан аҳолининг муайян гуруҳини қириб ташлаш. Ҳоким эзувчи синфларнинг ашаддий ёвуз доиралари томонидан аҳолига қарши қилинган оғир жиноятлар ҳам Г. бўлади. II жаҳон уруши даврида яху-

дийларнинг фашистлар томонидан қириб юборилгани, Сталин ҳукмронлиги даврида миллий қадрият, демократия учун курашганларнинг қатағон қилиниши Г-дир.

Геобиология — 1) организмлар билан жонсиз табиат ўртасидаги ўзаро таъсир ва боғланишларни ўрганувчи фан; 2) Ер пўстидаги ҳаётни ўрганувчи фан ҳам Г. деб юритилади.

Геобиосфера — биосферанинг ер юзасидаги қисми (қуруқликда) қалинлиги қушлар кўтарилиши мумкин бўлган ўртача баландликдан нураш пўстининг фаол ҳаёт рўй берадиган чуқурлигигача деб қабул қилинган.

Геологик кесим — Ер пўстининг ер юзасидан чуқурга томонтик кесимини график усулда тасвирлаш. Г. к-да Ер пўстидаги таркиби ва ёши турлича бўлган жинслар, синиқлар, бурмалар вертикал текисликда тасвирланади.

Геологик сана, геохронология (юнонча *гео* — ер, *хронос* — вақт ва *логос* — билим, фан) — Ер пўстини ташкил этган тоғ жинсларининг ёши, таркиб топиш вақти ва тартиби ҳақидаги билим. Г. с. тоғ жинсларининг ётиш тартибига асосланади, нисбий геологик вақт шкаласидан фойдаланади. Тоғ жинслари ёшини ҳисоблаб чиқаришда радиометрик услубдан фойдаланиб, жинсларнинг мутлақ ёши аниқланади. Ер тарихи Г. с. жадвалида икки бўлим (криптозой ва фанерозой) ва беш эрага (архей, протерозой, палеозой, мезозой, кайнозой) бўлинади.

Геологик ҳавза — геологик тузилиши бир хил бўлган ҳудудда тўпланган фойдали қазилма конлари ҳавзаси. Масалан, Тунгуска тошқўмир ҳавзаси, Газли — Амударё газ конлари ҳавзаси.

Геология (юнонча *гео* — Ер, *логос* — билим, фан) — Ер пўсти-

нинг таркиби, тузилиши, ривожланиши ҳамда Ернинг янада чуқурдаги қобикларини ва Ерда рўй берадиган турли жараёнларни ўрганувчи фанлар туркуми. Геология туркумига кирувчи асосий фанлар: стратиграфия, тектоника, вулканшунослик, минералогия, петрография, литология, гидрогеология, амалий геология ва бошқалар. Ўзбекистонда Г. фанининг ривожланишига Абу Райҳон Бериуний, Абдуллаев Х. А., Мавлонов Ф. М. катта ҳисса қўшишган.

Геополитика — босқинчи давлатнинг агрессив, ижтимоий-иқтисодий сиёсатини табиий-жўғрофий шароитни, жўғрофий ўрнин ва халқларнинг ирқий фарқларини сабаб қилиб оқловчи ҳамда тушунтирувчи ғайри инсоний дунёқараш.

Геосинклиналь — Ер пўстининг жадал чўкаётган ва денгиздан иборат бўлиб, чўқинди тўпланаётган узун чўзилган қисмлари. Г-лар уч турга бўлинади: материк чеккаларидаги Г. (Шарқий Осиё Г-ли), материк ўртасидаги Г. (Ўрта денгиз Г-ли) ва океанлар орасидаги Г-лар (Индонезия Г-ли). Г-лар минглаб, ўн минглаб км га чўзилган бўлади, кенглиги эса юзлаб км га, кўни билан минг км га етади. Г-ларнинг ривожланиши босқинчи бўлади. Узоқ давом этадиган чўкиш ва чўқинди тўпланиши босқичидан кейин тоғлар пайдо бўлиш босқичи бўлади. Сўнгра тоғлар ўлка емирила бориб, охири платформаларга ўхшаган тузилишга эга бўлиб қолади.

Геосистема (жўғрофий система) — жўғрофий қобик компонентларининг ўзаро бир-бирига боғланиб, бир-бирига таъсир кўрсатиб, уйғунлашиб вужудга келган бир бутун табиий бирлик. Жўғрофиянинг асосий илмий тадқиқот объекти. Г-га фациядан то

жўғрофий қобикқача бўлган барча табиий-жўғрофий бирликлар киради. Г-ни жўғрофий комплекс деса ҳам бўлади. Иқтисодий жўғрофиянинг ўрганиш объекти бўлган турли кўламдаги ҳудудий ишлаб чиқариш комплекслари ҳам Г. ҳисобланади.

Геотектоника (гео — Ер, тектоника — қурилиш) (Ернинг қурилиши) геологиянинг Ер пўсти (тузилиши), ҳаракати, ўзгариши ва ривожланишини ўрганувчи тармоғи.

Геофизика (юнонча гео — Ер, физис — табиатшунослик асоси) — Ернинг ички тузилишини, жўғрофий қобикларда (атмосфера, гидросфера, Ер пўсти, мантия, Ер магзида) рўй берадиган жараёнларни ўрганувчи фанлар туркуми. Г. учта катта тармоққа бўлинади: Ер физикаси, гидрофизика, атмосфера физикаси. Бу тармоқларнинг ҳар бири яна кичик бўлимларга бўлинади. Геофизик тадқиқот услубларидан геосистемалар ва уларнинг таркибий қисмларини ўрганишда, об-ҳавони олдиндан айтишда, шунингдек, табиат бойликларини ўзлаштиришда фойдаланилади.

Геохимия (геокимё) — Ернинг кимёвий таркибини, кимёвий элементлар ва уларнинг турғун изотопларининг тарқалишини, Ернинг турли қобикларида кимёвий элементларнинг жойлашиш қонуниятларини, геосистемаларда кимёвий элементларнинг ҳолати, ҳаракатини ўрганувчи фан.

Геоэкология — экологиянинг юқори босқичдаги экосистемаларни, (геосистемаларни) шу жумладан биосферани ҳам тадқиқ этувчи бўлими. Г-ни ландшафт экологияси, биогеоценология деб ҳам юритилади.

Герцин бурмаланиши — палеозой эрасининг девон даври ўрталаридан мезозой эрасининг триас

даври ўрталаригача давом этган тоғ ҳосил бўлиш боққичи. Г. б. натижасида геосинклиналлар майдони анча қисқаради. Бу бурмаланишда Европадаги ўргача баландликдаги тоғлар, Урал, Тяньшань, Кундунь, Австралия Альп тоғларининг шарқий қисми, Аппалачининг катта қисми бунёдга келган. Турон ва Ғарбий Сибирь текисликларининг замини ҳам Г. бурмаланиши боққичида бурмали тоғларга айланган.

Гигрометр (юнонча *гигро* — нам, *метрон* — ўлчов) — ҳаводаги сув буғининг миқдорини аниқлайдиган асбоб. Тузилиши ва ишлаш хусусияти жиҳатдан мутлақ, конденсацион, қилли, психрометрик ва электр Г-ларга бўлинади. Энг кўл ишлатиладиган қилли Г. ёғсизланган қил ҳаво намлигининг ўзгариши натижасида узаяди ёки қисқаради. Унинг шкаласи ҳаво намлиги даражасини кўрсатувчи бўлакларга бўлинади.

Гидробюс — сув муҳитида яшовчи барча тирик организмлар.

Гидросфера (юнонча *гидро* — сув, *сфера* — шар) — Ер шарининг океан ва денгизлар, дарё ва кўллар, қор ва музликлар, атмосферадаги сувлар ва ер ости сувларидан иборат сув қобиғи. Гидросферанинг 96,5% и океан ва денгизларга, 17% и ер ости сувларига, 1,7% и муз ва қор сувларига тўғри келади. Бундан ташқари, атмосфера ва тирик организмлар таркибида оз миқдорда сув бор. Гидросферанинг умумий ҳажми 1386 млн. куб км.

Гидроузел — дарё ёки каналда бир жойда қурилган ва бир қанча вазифаларни бажарувчи гидротехник иншоотлар. Г. таркибига ГЭС биноси ва жиҳозлари, тўғонлар, сувни тўсувчи ва сувни туширувчи иншоотлар, каналлар, шлюзлар, сув омборлари қиради. Масалан, Чорвоқ, Фарҳод, Қай-

роққум Г-лари бир вақтда энергетика, ирригация тошқинга қарши кураш вазифаларини бажаради.

Гидроэлектростанциялар (юнонча *хидор* — сув) — сув оқими қувватидан электр энергияси ҳосил қилинадиган иншоотлар ва жиҳозлар мажмуаси. Ҳозирги вақтда Г нинг уч хили мавжуд: 1) дарёларга тўғон қуриб ва тоғ дарёларига қуриладиган электростанциялар (ГЭС), 2) денгиз суви қалқиши энергиясини электр энергияга айлантирувчи электростанциялар (СҚЭС, сув қалқиши электр станцияси) ва 3) гидроаккумулятив электростанциялар (ГАЭС, 1) ГАЭСлар электр энергияси кўп вақтда сувни пастки сув омборидан юқоридаги омборга насослар орқали кўтаради. Энергия кўп талаб этиладиган вақтда қайта пастга тушириб, электр энергияси ишлаб чиқаради.

Гидроэлектростанциялар каскади — дарёда кетма-кет қурилган бир қанча электр станциялар. Сув бир меъёрда оқиб ўтиши билан қўшимча энергия олишга имкон беради. Масалан, Чирчиқ ГЭС каскадида 19 та электр станция энергия ишлаб чиқаради.

Гидроэнергия бойликлари — дарёлар ва шаршараларнинг баланддан тушувчи сувда мужасамланган қувват. Сув энергиясини кўмир энергиясидан фарқ қилиб оқ кўмир деб юритилади. Сув энергияси тўғамайди, чунки сув ёғин-сочин ҳисобига қайта тикланиб туради. Тоғ дарёлари гидроэнергияга айниқса бой бўлади. Гидроэнергияга МДХ, ХХР, АҚШ, Канада айниқса бой.

Гил — чўкинди тоғ жинси. Қаолинит, монтмориллонит ва гидрослюда минералларидан иборат. Ер пўстида кенг тарқалган. Г. диаметри 0,01 мм дан майда

минерал заррачаларидан иборат.

Гилвата — денгиз ва океан тубларида вулкан куллари ҳамда оқиб келган гилларнинг ишқорли муҳтда ўзгаришидан ҳосил бўлади. Табиатда оқ, яшил, кул ранг, қўнғир ва бошқа рангларда учрайди. Юмшоқ, ёғли, силлиқ бўлади. Қизитилса тошга айланади. Сувда бўктирилса, ҳажми 2—15 баробар ортади. Г. тоғ ёғи, гилмоя, соз кесак, тошсовун деб ҳам аталади.

Гилмоя — гил турларидан бири. Қаранг. *Гилвата*.

Гирдибод — қуюн, айланма шамол, циклон.

Гирдоб — денгиз, дарё, анҳор, канал ва ҳоказолар сувининг юза қисмида содир бўладиган айланма ҳаракат. Г. кўпинча икки йўналишдаги оқимлар туташган жойда рўй беради. Г. дарё, канал, ариқларнинг ўзан шаклига, ўзан таги рельефига боғлиқ ҳолда ҳам ҳосил бўлади. Дунё океанида денгиз оқимларининг Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши натижасида Шимолий яримшарда ўннга, Жанубий яримшарда чапга бурилишидан ҳам улкан Г-лар ҳосил бўлади. Шимолий яримшарда соат мили ҳаракати йўналишига мос равишда, Жанубий яримшарда тескари йўналишда ҳаракатланувчи Г. вужудга келади.

Глаубер тузи (немис олими Глаубер номидан) — табиатда оқ рангли минерал — мираблит кўринишда учрайди. Қаранг. *Мираблит*.

Глей — тупроқ кесмасининг кўкиш-сарғиш рангдаги гилсимон қатлами. Ер юзасида сув тўпланиб қолиб, тупроқнинг ўта намланишидан ҳосил бўлади. Ботқоқ ерлар, айниқса тундра учун хосдир.

Глинозём, гилтупроқ — алюминий оксиди. Алюминий олиш учун хом ашё бўлади. Алюминий

рудасини кимёвий йўл билан ишлаб ҳосил қилинади. Ундан электролиз йўли билан алюминий ажратиб олинади.

Глобус (лотинча *глобус* — шар) — Ер шарининг модели, кичик нусхаси. Глобус бутун Ер юзасини, унинг геометрик шакллари ўхшашлигини ва майдонлар нисбатини сақлаган ҳолда тасвирлайди. Г. фақат Ернинг кичик модели бўлиб қолмасдан Ойнинг ва бошқа табиий йўлдошларнинг ҳамда сайёраларнинг модели ҳам Г. дейилади. Уқув глобусларнинг масштаби одатда 1:30000000 нисбатан бўлади, яъни Ер 30 млн. ҳисса кичрайтириб ишланади.

Гнейс — чуқурда таркиб топган метаморфик тоғ жинси. Таркиби дала шпати, слюда, биотит ва бошқалардан иборат, яъни гранит таркиби билан бир хил. Қурилиш ҳамда йўл ишларида қўлланилади.

Гномон (юнонча *гномон*) — қадимий астрономик асбоб. Г. соясига қараб, Қуёшнинг азимути ва уфқдан баландлиги аниқланади. Қуёш соати сифатида фойдаланиш мумкин. Г. очиқ, текис ерга ўрнатилади.

Горизонт (уфқ текислиги) — (юнонча *горизон* — чеклайман) — Ер юзасининг очиқ, текис ерда атрофимизда кўринадиган қисми. Г. доира шаклида бўлиб, кузатувчи ўзини шу доиранинг марказида тургандек ҳис қилади. Баландга кўтарилган сари Г. кенгая боради: ўрта бўйли одам текис жойда тахминан 4,0 км ни кўра олади. 10 м баландликдан 11,3 км, 100 м баландликдан 35,7 км, 1000 м баландликдан 121 км, 5000 м баландликдан 271 км масофагача кўринади. Ер билан осмон бир-бирига тегиб тургандай кўринган чизиқ Г. чизиғи (уфқ чизиғи) дейилади.

Горизонталлар, изогипслар

(юнонча *изо* — тенг ва *гипсос* — баландлик) — географик харитада денгиз сатҳидан бир хил баландликдаги нуқталарни бирлаштирадиган чизиқлар. Г. ер юзасининг рельефи тўғрисида тасаввур беради.

Горизонт томонлари (уфқ томонлари) — горизонтнинг (уфқнинг), тўртта асосий томони — шимол, жануб, шарқ, ғарб томонлари бўлади. Бу томонлар оралиғи оралиқ томонлар дейилади: шимоли-шарқ, шимоли-ғарб, жануби-шарқ, жануби-ғарб.

Горст (немисча *хорст* — тепалик) — Ер юзасининг тектоник ҳаракатлар натижасида узилмалар билан ажралиб кўтарилган қисми.

Грабен (немисча *грабен* — чуқурлик) — Ер пўстининг тектоник узилишлар билан ўралган (узилма ва ирғитмалар орасидаги) паясайган қисми. Узилмаларда одатда таг қисми кўпинча текис бўлади. Баъзан Г-ларни кўллар эгаллайди. Масалан, Иссиқкўл, Ньяса, Танганьика ва бошқалар.

Градус тўри — жўғрофий харита ва глобусларда параллеллар ҳамда меридианларнинг бир-бирлари билан кесишишидан ҳосил бўлган тўр. Градус тўри Ер шаридаги ҳар қандай нуқтанинг ўрнини градус ҳисобида аниқлашга имкон беради.

Гранит, чўртиртош (лотинча *гранум* — дона) — отқинди тоғжинси. Г. Ер пўстининг чуқур қисмида, магманинг бутунлай кристалланишидан ҳосил бўлади. Г. таркибида кварц, калийли дала шпати, плагиоклаз, биотит, слюда ва қисман амфибол бўлади. Ер юзида энг кўп тарқалган интрузив тоғжинси ҳисобланади. Г-дан бинокорликда безаш материали сифатида, пойдевор, зина-поялар қуришда, ҳайкалтарошлиқда ишлатилади.

Графит (юнонча *графу* —

ёзаман) — Ер пўстида учрайдиган соф углероднинг бяр тури. Ранги қора, тўқ кул ранг, металлсимон ялтирайди. Г-дан электр саноатида, қалам, тигел, бўёқ тайёрлашда, металлургияда ишлатилади. МДХ, Мексика, Корея ярим оролида, Ўзбекистонда Тошқазғанда конлари бор.

Гривалар, ёллар — узун чўзилган, камбар, юзаси салгина дўнг қирлар. Турли йўллар билан (шамол, музлик, оқар сувлар иши натижасида) ҳосил бўлиши мумкин. Узунлиги юзлаб метрдан ўнлаб ва ҳатто юзлаб километргача боради, баландлиги 100—160 м гача. Ғарбий Сибирнинг Қулунда, Бараба даштларида кенг тарқалган. Бу ерларда устини қарағайзорлар қоплаган. Қаранг. *Колоклар*.

Грунт сувлари — ер юзасига яқин жойлашган доимий сувли қатламдаги ер ости сувлари. Г. С. жойлашган қатлам устида сув ўтказмайдиган қатлам бўлмайди. Г. с. босимли бўлмайди ва фаслларга қараб сатҳи ҳамда сарфи ўзгариб туради.

Гузар (тожикча *гузар* — ўтиш жойи) — 1) маҳалла, шаҳар, қишлоқ, даҳаларда аҳоли тўпланадиган энг гавжум жой. Г-ларда одатда чойхона, маданий муассасалар, дўконлар, кичик бозорча ва шу кабилар жойлашган бўлади; 2) сой, дарё, анҳорлардан кечиб ўтиладиган саёз жой, ўтиладиган жой. Қаранг. *Кечув*. 3. Хоразмда дарё ва каналлардан аҳоли ўтиши учун қўйилган махсус қайиқ.

Гум — чуқурлик, ўрама, жаҳаннам, зов.

Гумус (юнонча *хумус* — ер, тупроқ) (чиринди) — тупроқнинг асосий органик моддаси, чириндиси. Ранги қорамтир. Органик моддалар қолдиқларининг чиритишдан ҳосил бўлади. Г. турли тупроқларда турли миқдорда,

асосан юқори қатламда, яъни чириндилли қатламда тўпланади. Масалан, қора тупроқларда 9—12%, айрим жойларда 30% гача, бўз тупроқларда 1—2% бўлади. Тупроқларнинг табиий унумдорлиги кўп ҳолларда Г. миқдорига боғлиқ.

Гўшт-жун чорвачилиги — чорвачилик тармоқларидан бири.

Давлат тили — бирор давлатда иш юритиш ва мактабларда ўқитиш мажбурий бўлган тил. Одатда ҳар бир давлатда энг кўп сонли миллат тили, туб жой аҳолиси тилига Д. т. мақоми берилади. Ўзбекистонда 1989 йил 21 октябрда ўзбек тилига Д. т. мақоми берилди.

Даврийлик — табиатда рўй берадиган жараёнларнинг муайян вақт давомида тартиб билан такрорланиб туриши. Табиатда жуда кўп даврий ҳодиса ва жараёнлар мавжудлиги маълум. Булар қанча вақтда такрорланишига кўра суткалик, фаслий, йиллик, ўн бир ярим йиллик, 22 йиллик ва ҳоказо Д-лар мавжуд. Масалан, Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши билан боғлиқ бўлган суткалик ўзгаришлар, кеча билан кундузнинг алмашиниши, ҳароратнинг ўзгариши, сув қалқishi ва бошқалар.

Даврийлик қонунияти — Ерда табиий жараёнларнинг даврий ўзгариб туриш қонунияти. Қаранг: *даврийлик*.

Дагана — оқар сувлар, кўпроқ вақтли оқар сувлар ёнбағирлардаги юмшоқ тоғ жинсларини ювиб кетишидан ҳосил бўладиган ўйиқлар. Бу атама Сурхондарё ва Қашқадарё водийларида кўп қўлланилади.

Дала дашт — кенг, дарахтсиз очиқ текис жой, ер. Қаранг: *дашт*.

Далъ (арабча *далъ* — қовға). 1) зодиак юлдуз туркуми. Осмон-

Бунда хўжалик гўшт ва жун етиштириб беришга ихтисослашган бўлади. Бундай хўжаликларда асосан қўй боқилади.

Гўшт чорвачилиги — чорвачиликнинг бир тармоғи. Аҳолини гўшт билан таъминлашга хизмат қилади. Асосан гўшт учун қорамол, қўй, парранда боқиш билан шуғулланилади.

Д

нинг Жанубий яримшарида; 2) Қуёш ҳисобидаги Шамсия йиллининг ўнбиринчи оғи, 12 январдан 18 февралгача давом этади. Қишнинг ўртасига тўғри келади. Бу ойда Қуёш осмон сферасида Д. юлдуз туркумидан ўтади.

Дамба (голландча *дам*) — сувни доимий ёки вақтинча димлаб турадиган тўсиқ, ишоот. Д-лар вазифасига кўра икки хил бўлади: 1) сув оқимини тартибга солиш, сув чиқариш учун қурилган Д., 2) тошқин сувли, селдан сақловчи аҳоли пункти, экин далаларини ҳимоя қилувчи Д.

Дам сув — оқмас ёки жуда секин оқадиган сув; ҳовуз, кўл, кўлмак.

Дара — тоғларда тектоник ёрилиш, дарёларнинг қаттиқ тоғ жинсларини ювиши натижасида ҳосил бўлган тор водий, сой, жар, тоғ йўлаги. Ўзбекистонда Д-ларни водий, сой, танги, сойлик деб ҳам юритилади.

Дарбанд (форсча-тожикча *дар* — эшик, дара; *банд* — мустаҳкам, берк, тугун) — икки тоғ орасидан, дарадан ўтган йўл. Жой номлари — Дарбанд шаҳри, Дарбанди, Оҳанин ҳам Д. сўздан олинган. Қадимда чегара, қалъа, чегара истеҳкоми маъносида ҳам ишлатилган.

Дарвоза — тоғлардаги сертсеп ерлардаги тор йўлак, водий. Амир Темур Дарвозаси, Темир дарвоза ва бошқалар. Дарёларнинг оқимга қўндаланг тоғларни

кесиб ўтиши натижасида ҳосил бўлади. Баъзан тектоник ёриқларда вужудга келади.

Дарё — ўзи ҳосил қилган табиий ўзандан оқадиган сув. Длар бир-бирларидан узунлиги, кенглиги, ҳавзасининг майдони, чуқурлиги, нишаби, оқим тезлиги, оқиқлари, тўйиниш тури, сувнинг кимёвий таркиби билан фарқ қилади. Ўз ирмоқлари ва тармоқлари билан дарёлар системасини ҳосил қилади. Длар тоғ ва текислик дарёларига бўлинади. Тоғ Длари тор водий ва дараларда тез оқади, текислик Длари секин оқади, илон изи ҳосил қилади, қайирлари кенг, террасалари шакланган бўлади. Длар тўйиниш турига қараб: ёмғир сувидан, қор сувидан, қор-ёмғир сувидан, муз сувидан, қор-муз сувидан, ер ости сувидан тўйинадиган Дларга бўлинади. Урта Осиёдаги катта Длар кўпроқ тоғлардаги қор ва музликлардан сув олади. Масалан, Амударё, Сирдарё, Зарафшон. Чўлларда вақтли оқар сувлар ҳам, туркманларда қўл ва бўғозлар ҳам Д дейилади. Масалан, Қорабўғозгўл қўлтиги Ачидарё дейилади.

Дарё водийси — ер юзасида узунасига чўзилган қиёсан камбар сойлик. Д Влари оқар сувларнинг иши натижасида вужудга келган бўлиб, дарё оқадиган томонга қия ва кўпинча эгри-бугри бўлади. Д.в. ўзан, қайир, террасалар (кўҳна қайирлар), ёнбағир ва туб қирғоқларга бўлинади (Қаранг. *Водий*).

Дарё мансаби (қуяр жойи) — дарёнинг денгиз, океан, кўлга ёки бошқа дарёга қўшиладиган жойи. Дарёлар мансабида кўрфаз ёки дельта ҳосил қилади.

Дарёнинг йиллик оқими — дарёнинг бирор жойи кўндаланг қисмидан бир йил давомида оқиб ўтган сув миқдори. Куб м ёки

куб км ҳисобида ифодаланади. Дунёнинг энг серсув дарёларида Амзонканинг йиллик оқим миқдори 3150 куб км, Амударёники 80 куб км, Сирдарёники эса 17—20 куб км.

Дарёнинг сувдорлиги — дарёлардан муайян вақт давомида (ўн кун, ой, фасл, йил) оқиб ўтадиган кўп йиллик ўртача сув миқдори. Сувдорлик кўп йиллик ўртача сув сарфи ёки кўп йиллик ўртача сув миқдори билан ифодаланади.

Дарёнинг суь сарфи — дарёнинг бирор қисмида унинг кўндаланг кесимидан муайян вақт (секунд, минут, соат, кун, ой, йил) давомида оқиб ўтган сув миқдори. Оқим тезлигини дарёнинг кўндаланг кесими майдонига кўпайтириш билан аниқланади.

Дарёларнинг тўйиниши — дарёларга турли манбалардан сув келиб тушиши. Дарёлар тўйинишига кўра ёмғир, қор, муз, ер ости сувларидан тўйинадиган бўлиши мумкин. Кўпинча дарёлар мураккаб тўйинувчи бўлади, яъни турли манбалардан сув олади. Лекин бир манба асосий манба ҳисобланади. Кўл ва ботқоқликлардан сув оладиган дарёлар ҳам бўлади.

Дарёнинг қуйилиш жойи — Қаранг. *Дарё мансаби*.

Дарё нишаби — дарё бирор қисмининг ёки бутун дарёнинг юқори нуқтаси билан қуйи нуқтаси орасидаги тик баландлигининг унинг узунлигига нисбати. Д.н. фозиз (%) да ёки промилле (‰) да ифодаланади. Одатда дарёларда нишаблик юқори оқимдан қуйи оқимга томон камаяди. Нишаблик яна дарё ўзани ўтган жойдаги тоғ жинсларига ҳам боғлиқ. Дарё оқимининг тезлиги Д.н-га боғлиқ.

Дарё оқими — сувнинг табиатда айланиб юриш жараёнида

дарё ўзанида оқадиған сув.

Дарё режими — дарёларда сув оқиш ҳолатининг дарё ҳавзасининг табиий жўгрофий хусусиятларига, **биринчи навбатда** иқлим билан рельефга боғлиқ равишда қонуний ўзгариши. Дарёлар сув режимига кўра баҳорда тўлиб оқиб, ёзда саёзланиб қоладиган, ёзда тўлиб оқиб, қишда саёзланиб қоладиган ва ҳоказо дарёларга бўлинади.

Дарё системаси — бирор дарё ҳавзасига кирувчи барча дарё, ирмоқ, тармоқ, жилғалар. Улар бир-бирлари билан қўшилиб, суви тўпланиб, бош дарё, денгиз ёки кўлга қуйилади. Масалан, Волга системаси, Сирдарё системаси, Амур системаси.

Дарё қайри — дарё водийсининг сув кўпайганда ва тошқин вақтида сув ўзандан чиқиб босиб кетадиган энг паст қисми. Д.қ. сув келтирган тоғ жинслари (қум, гил, тош) тўпланиб ҳосил бўлади. Ер юзасини эски ўзанлар, дарё келтирган ётқизиқлар уюмлари бир оз паст-баланд қилиб юборган бўлади. Д. қ. ларида одатда тўқай ўсимликлари — тол, терак, юлғун, буталар ва ўтлар ўсади.

Дарё ҳавзаси — бирон-бир дарё системасига сув келадиған майдон, ҳудуд. Д. ҳ-ни кўпинча дарёнинг сув йиғадиған ҳавзаси дейилади. Д. ҳ. ер ости ва ер усти сувларини ўз ичига олади ва бир-бирларидан сувайирғичлар орқали ажралиб туради.

Даррандачилик — човвачиликнинг бир тармоғи. Қимматли мўйинасини ва пант олиш учун ёввойи ҳайвонларни қўлла боқадиган хўжалик. Д. хўжалиғи қорақўзан, кўк тулки, кумушранг қора тулки, нутрия, қундуз ва бошқа ҳайвонларни боқиб кўпайтириш билан шуғулланади.

Дашт — ўт ўсимликлари ўсадиган ўрмонсиз текислик ерлар,

табиат зонаси. Д.ларда иқлим чўллардағидан юмшоқроқ, ёғин кўпроқ, ҳарорат пастроқ бўлади. Шимолий ва Жанубий ярим шарларнинг мўътадил ва субтропик минтақаларида учрайди. Евросиёда Урта Дунай пасттекислиғидан бошланиб шарқда Олтой тоғларигача чўзилган. Яна Шимолишарқий Хитойда бор. Венгрияда пушта, Шимолий Америкада прерия, Жанубий Америкада пампа, Жанубий Россияда степь деб аталади. Д. Урта Осиёда тоғ олди қия текисликларида тарқалган, тоғларда баланд тоғ даштлари бор. Д.ларда галла гулли ўсимликлар, хусусан чалов кенг тарқалган. Фарғона водийсида тошлоқ чўл, Эронда шўрхоқ, тошлоқ, қумли чўллар Д. деб юритилади.

Даҳа — шаҳарнинг бирор қисми, ноҳияси, кўпинча бирор маъмурий қисми.

Даҳан (Даҳана) — тоғли жойларда дара, тор водий, тор сой оғзи. Д. одатда тектоник узлишлар натижасида ювилишга чидамли қаттиқ жинслар юзага чиқиб қолган ерларда сувнинг чуқурлатиш эрозияси оқибатида вужудга келади.

Дейғиш — Амударё қуйи оқишида говак жинслардан тузилган қирғоқларни дарё ювиб туришига айтилади. Дейғиш вақтида қирғоқлар қулаб, кўплаб говак тоғ жинсларини сув оқизиб кетади. Эски Тўрткўл шаҳри Д. туфайли ювилиб, бузилиб кетган.

Дельта — дарёнинг денгизга ёки кўлга қуйилиш жойида сувда оқиб келган жинсларнинг чўкиб тўнлаанишидан ҳосил бўлган текислик. Дельта атамаси Нил дарёсининг қуяр жойидаги Дельта деб аталадиған жой номидан олинган. Д.да дарё суви панжага ўхшаб йўналган кўпдан-кўп тармоқларга бўлиниб оқади. Вақт

ўтиши билан Д. кенгайиб, денгиз ичкарисига кириб бораверади. Баъзи бир дарёларнинг Д-лари бир неча минг кв. км га етади. Лена дарёси, Волга дарёси ва Амударёнинг Д-лари катта Д-лардир.

Демаркацион чизиқ (французча *демаркатион* — чегара ажратиб) — қўшни мамлакатлар ўртасидаги жанжалли ҳудудларни ажратиб турадиган, уришаётган давлатларни сулҳ тузилиб барқарор чегара ўрнатилгунча ажратиб турадиган вақтинча чегара чизиғи.

Демография (юнонча *демос* — халқ, *графо* — ёзаман) — аҳолининг кўпайиши, ҳолати ва ўзгаришларини ўрганувчи фан. Д. бирор ҳудуд, мамлакат, қитъа, ўлка ва бутун дунё аҳолиси сонининг, ёш ва жинсий таркибининг ўзгаришларини, оилавий масалаларини ҳам ўрганади. Турли авлодлар ва аҳоли гуруҳларидаги туғилиш ва ўлиш ҳолатларини ўрганиб, Д. аҳолида, унинг сони ва аҳолида рўй берадиган жараёнларни олдиндан башорат ҳам қилади.

Денгиз — океаннинг бир қисми; Д. океандан қуруқлик ёки ороллар, ярим ороллар ва сув ости рельефининг кўтарилган жойлари билан ажралиб туради. Ўзининг географик ўрни ва ҳавзаларининг хусусиятига қараб 3 турга бўлинади: 1) материклар орасидаги денгизлар; 2) материк ичкарисидagi денгизлар; 3) чекка денгизлар. Материклар орасидаги Д.лар анча чуқур бўлади. Буларга Ўрта денгиз, Жанубий Хитой, Қариб ва Қизил денгизлар киради. Материк ичкарисидagi Д.лар бирор материк ичида бўлади. Буларга Азов, Қора, Болтиқ, Оқ денгизлар киради. Чекка Д.лар океан ва материкларнинг чеккасида жойлашган бўлади. Буларга Кара, Лаптевлар, Шарқий Сибирь, Баренц, Чукотка денгизлари ва бошқалар киради. Туркий

халқлар тилида баъзан кўллар ҳам Д. дейилади. Масалан, Орол денгизи, Тенгиз кўли.

Денгиз оқимлари — денгиз ва океанлардаги сувнинг бирор сабаб таъсирида муайян йўналишда ҳаракат қилиши, оқиши. Д. о. сувнинг алмашилиб туришига, қирғоқларнинг ўзгаришига, музларнинг оқишига, қуруқликлар иқлимига катта таъсир кўрсатади. Д. о. шамолнинг денгиз юзасига таъсири натижасида, ҳарорат ва шўрликнинг нотекис тақсимланиши оқибатида, денгиз устидаги ҳаво босимининг ҳар хиллиги сабабли вужудга келади. Физикавий, кимёвий хоссаларига кўра илиқ, совуқ, шўр, чуқуқ оқимлар, ўрнига қараб юза, ўрта, чуқур, таг оқимлар бўлади. Давом этиш вақтига қараб барқарор, ўзгарувчан, даврий, қисқа вақтли ва бошқа оқимларга бўлинади. Оқимлар йўналишига Ёрнинг ўз ўқи атрофида айланиши таъсир кўрсатади. Унинг таъсирида оқимлар Шимолий яримшарда ўннга, Жанубий яримшарда чапга бурилади. Натижада Шимолий яримшарда соат мили ҳаракати йўналишида айланувчи гирдоб оқимлари, Жанубий яримшарда эса, тескари йўналишдаги гирдоб оқимларни ҳосил қилади.

Денгиз (океан) ҳавзаси — денгизнинг ўзи ва қуруқликнинг денгизга ёндашган ҳамда ундаги ер усти, ер ости сувлари шу денгизга оқиб тушадиган қисми.

Денудация (латинча *денудацио* — очилиб қолиш) — тоғ жинсларининг емирилиши ва емирилган парча жинсларнинг сув, шамол, муз ёрдамида ер юзининг пастлик жойларига олиб бориб ташланиш жараёнлари. Д. баланд жойларни емириб, пасттекисликларни тўлдириб ер юзаси рельефининг текисланишига олиб келади. Нуроқ жинсларнинг юзалама

ювилиши натижасида бир жойдан бошқа жойга олиб кетилиши ҳам баъзан Д. деб юритилади.

Деҳқончилик — 1) қишлоқ хўжалигининг экинлар етиштириш билан шуғулланадиган муҳим тармоғи. Д. далачилик ва боғдорчиликдан иборат. Далачилик экин етиштириш билан шуғулланиб, етиштириладиган экинга қараб ғаллачилик, полизчилик, картошка, ем-хашак, техника экинлари етиштириш тармоқларига бўлинади. Боғдорчилик эса узумчилик ва мевачилик тармоқларига бўлинади. Д. сувдан фойдаланиш хусусиятига кўра баҳорикор (лалмикор) ва суғориладиган (обикор) Д. тармоқларга ажралади; 2) қишлоқ хўжалик ўсимликларини етиштириш, ҳосилдорлигини ошириш каби масалаларни ўрганувчи фан тармоғи.

Диёр — жой ўлка, ватан, мамлакат.

Дирекцион бурчак (латинча *дирекцио* — йўналиш) — топографик карталарда координаталар тўридаги вертикал йўналишлар билан берилган нуқта йўналиши оралиғидаги бурчак. Соат мили йўналиши (азимут) бўйича ҳисобланади.

Дислокациялар (латинча *дислокацио* — силжиш) — Ер пўстидаги тектоник ҳаракатлар натижасида тоғ жинсларининг ётиш ҳолати ўзгариши.

Довон (мўғулча *дабан*) — тоғ тизмаси ёки тоғ массиви қиррасининг энг паст, ўтиш осон бўлган қисми. *Бел, эгар, ошув* деб ҳам юритилади. *Арг, ақба, кўтал* атамалари ҳам Д. маъносини билдиради. Д-лардан одатда йўллар ўтказилади. Масалан, Камчиқ довонидан Тошкент — Қўқон йўли, Тахтақорача довонидан Катта Ўзбекистон йўли ўтади.

Довул — жуда қаттиқ шамол. Тезлиги секундига 20 м дан ор-

тиқ. Денгизда катта тўлқинларга, қуруқликда офатларга, бузилишларга сабаб бўлади. Одатда серҳаракат циклонлар билан боғлиқ вужудга келади. Баъзан кучли қуюн тарзида рўй беради.

Доломит (француз геологи Д. Доломьё номидан) — тоғ жинси таркибига кирувчи минерал. Кальций ва магний карбонатидан иборат. Ранги оқиш кул ранг, сариқ, оч яшил. Металлургия ва кимё sanoатларида ҳамда қурилишда ишлатилади. Уралда, Донбасс, Ўзбекистонда Чотқол, Нурута, Қурама тоғларида бор.

Домана — тоғ тағи, ёнбағир, тоғ этаги.

Доминион (латинча *доминион* — мулк, ҳокимият) — Британия империясининг ўзини ўзи идора қиладиган қисмларини англатувчи атама. Д. мамлакатлар давлат бошлиғи деб инглиз қиролини (қироличасини) тан олишган. Д. атамаси 1867 йилдан 1940 йилгача қўлланилди, сўнгра Д. атамаси ўрнига Ҳамкорлик аъзоси деган атама қўлланила бошлади.

Донли экинлар — энг муҳим озиқ-овқат экинлари бўлиб, инсон учун ноз-неъмат, чорвачилик учун озуқа ва кўпгина sanoатлар учун хом ашё етказиб беради. Донининг таркиби ва маҳсулоти истеъмол қилинишига қараб, ғалла, док-дуккакл ва мойли дон экинларига бўлинади. Мамлакатимизда буғдой, жавдар, арпа, сули, маккажўхори, шоли, тарик, кўп экилади. Ўзбекистонда сифатли буғдой, шоли, оқ жўхори, маккажўхори, арпа, нўхат етиштирилади.

Доривор ўсимликлар — одам ва ҳайвонларни даволаш, турли касалликларнинг олдини олиш учун ишлатиладиган турли ўсимлик ва гиёҳлар. Дунёда Д. ўнининг ўн мингдан ортиқ тури маълум. Ўзбекистонда бундай ўсимликлар-

нинг 600 дан ортиқ тури аниқланган. Масалан, анор, анжир, аччиқмия, бодом, баргизуб, гулхайри, ёнғоқ, жағ-жағ, исириқ, кийикўт, омонқора, писта, сачратқи, тоғ жамбил, чойўт, янтоқ, қоқи ва бошқалар.

Драга — сув остидаги сочилма конлардан олтин, платина, қалай ва бошқа металлларни кавлаб оладиган ҳамда ювиб тозалайдиган иншоот.

Дрейф (голландча *дрейвен* — ҳайдамоқ, сузмоқ) — океан ва денгизларда музлар, кемаларни шамол ва оқимлар олиб кетиши; учувчи аппаратларни шамол олиб кетиши.

Дуккакли дон экинлари — дуккакдошларга мансуб донли экинлар. 60 дан ортиқ тури бор. Асосан дони учун етиштирилади: нўхат, нут, мош, ловия, соя, ерёнғоқ, бурчоқ, ясиқ. Д. д. э. таркибида оқсил, витаминлар, ерёнғоқда ёғ кўп. Аҳоли учун озиқ-овқат, чорва моллари учун ем, пояси ва тўпони хашак бўлади. Мой олинади. Д. д. э-нинг илдиз туганаклари ернинг ҳосилдорлигини оширади.

Думли юлдуз (қуйруқли юлдуз) — Қуёш системасида жуда чўзиқ орбита бўйлаб ҳаракат қилувчи осмон jismlari осмонда ёруғ туман кўринишида ҳаракат қилиб юради. Д. ю-нинг бош қисми, ядроси ва думи бўлади. Д. ю. совуқ газ уюмидан иборат бўлиб, Қуёшга яқинлашганда қизиб, бош қисми кенгайди, космик чанг ҳамда газлар ажраб чиқади ва қуёшга тескари томонга чўзилган дум хосил қилади. Ядроси диаметри 0,5 км дан 20 км гача етади. Думининг узунлиги юз млн. км га чўзилган бўлади. Лекин жуда сийрак газ ва чанглардан иборат бўлгани учун массаси (оғирлиги) бошқа осмон jismla-

рига қараганда жуда кам — 10^{11} — 10^{19} т га тенг. 1000 га яқин Д. ю. борлиги маълум. Бир қанча Д. ю-ларнинг йўли ҳисоблаб чиқилган.

Дунё океани — Ер юзидаги барча океанлар биргаликда Дунё океани дейилади. Умумий майдони 361,1 млн. кв. км. Ер юзаси майдонининг 70,8%ини ташкил этади. Шимолий яримшарда бутун майдоннинг 61%ини, жанубий яримшарда эса 81%ини Д. о. эгаллаган. Уртача чуқурлиги 3800 м, энг чуқур жойи Мариана ботиғида 11022 м. Д. о. туби рельефи қуруқлик юзаси рельефига ўхшаб нотекис. Океан остида улкан тоғ тизмалари, йирик қирлар, текислик-ҳавзалар, чуқур ботиқлар бор. Тоғ тизмаларининг умумий узунлиги 80 минг км дан ошади. Энг катта тоғ тизмалари: Урта Атлантика, Жануби-шарқий Тинч океан тизмалари.

Дунит — асосан оливин минералидан ташкил топган ўта асоли, тўла кристалли отқинди тоғ жинси. Номи Янги Зеландиядаги Дун тоғи номидан олинган. Ранги қора, тўқ яшил, Хром, платина рудалари Д-га боғланган бўлади. Д-дан ўтга чидамли материал сифатида фойдаланилади.

Дюна — шамол келтириб тўплаган қумтепалар. Тўзима қумлар мавжуд ерларда ҳосил бўлади. Денгиз, кўл соҳилларида, чўлларда Д-ларнинг шамолга рўпара ён бағирлари қия 8—20°, шамолга терс ёнбағирлари тик 20—30°. Баландлиги 10 м дан 200—300 м гача бўлиши мумкин. Асосан шамоллар тезлигига боғлиқ равишда йилига бир неча метр силжиши мумкин. Болтиқ денгизи соҳилларида кўп тарқалган.

Дўл — ёғин тури. Одатда ҳар хил шаклдаги (кўпроқ тухумсимон) зич муз донасидан иборат.

Диаметри 15—20 см гача етиши мумкин. Урта Осиёда асосан баҳор ва ёз бошида ёғади. Тўптўп ёмғир булулларидан момақалдироқ бўлиб турган пайтда жала билан бирга ёғади. Экин ва мевали боғларга анча зарар келтиради. Д-га қарши кураш учун булутга йодланган кумуш, қўрғошин кукуни сепилади. Бунинг учун ракета, снаряд, самолётлардан фойдаланилади. Кукун моддалар конденсация ядроси вазифасини бажариб, булутдаги сув томчиларини музламасдан ерга тушишига ёрдам беради.

Дўнг — баланд ер, кичик тепа, узун чўзилган қир.

Дўнг қум — ўсимликлар билан мустаҳкамланган ёки чала мустаҳкамланган тепа, қатор тепа шаклидаги қумлар. Ўсимликлар атрофида шамол секинлашиб, қум тўпланишидан ҳосил бўлади. Д. қ-лар одатда чучук ёки шўртоб ер ости сувлари 3 м дан 5 м гача чуқурликда бўлган жойларда вужудга келади. Урта Осиёда Қизилқум, Қорақум, Қорақаллоқ чўлида кўпроқ учрайди.

Е

Европа Иқтисодий Ҳамкорлиги (ЕИҲ) — халқаро давлат монополистик ташкилоти. Умумий бозор деб ҳам аталади. ЕИҲни тузиш ҳақидаги шартнома 1957 йилда тасдиқланган. 1986 йилда Франция, Германия, Италия, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Буюк Британия, Дания, Ирландия, Греция, Испания, Португалия ташкилотга аъзо бўлган. ЕИҲнинг асосий мақсади аъзо мамлакатлар ўртасидаги саводга чекланишларни йўқотиш, иттифоқ валютасини бунёд этиш, транспорт ва қишлоқ хўжалигида умумий сиёсат юритиш ва бошқалар. Асосий идораси Бельгия пойтахти — Брюсселда жойлашган.

Ел — шамол, шабада, гармсел. Ёзда ўсимликлар барги сарғайиб тушганда «ел урибди», «ел тушибди» дейилади.

Елань — Жанубий Уралнинг ғарбий тоғ олди ерларида ель, қарағай, эман, қайрағоч, заранг ўрмонлари орасидаги ўтлоқ ялангликлар. Е. асаларичлик ва тоғ чорвачилиги учун жуда қимматли ерлар. Туркларда бундай жойлар алан деб аталади.

Ел ёқ — шамол кўп эсадиган томон, шамолга рўпара жой.

Ем-хашак экинлари — чорва моллари ва паррандаларга кўкат, пичан, ем, силос учун етиштириладиган ўсимликлар. Е-х. э-га бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар (беда), хашаки илдизмевали ўсимликлар (картошка, хашаки лавлаги, турнепс), хашаки полиз экинлари (хашаки тарвуз, ошқовоқ), донли экинлар (сули, арпа, маккажўхори) киради.

Енгил саноат — турли хом ашёлардан (пахта, зигир, каноп толаси, ипак, ҳайвон териси, жун, сунъий толалар, сунъий чарм) кенг истеъмол буюмлари ва саноат хом ашёси ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари. Хом ашёга дастлабки ишлов берувчи, жумладан пахта тозалаш, ип газлама, жун газлама, шойи тўқиш, тикувчилик, каноп-жун, пойабзал, трикотаж, мўйна, мебель, чинни, атторлик буюмлари, тери ошлаш ва бошқалар. Е. с. таркибига киради.

Ер — 1. Қуёш системасидаги сайёра. Қуёшдан узоқлиги жиҳатидан Аторит, Зухрадан кейин учинчи ўринда бўлиб, Қуёш атрофида эллиптик орбита бўйлаб

(эксцентритети 0,017) секундига 29,76 км тезлик билан айланади. 365,2422 суткада бир айланиб чиқади. Қуёшдан ўртача узоқлиги 149,6 млн. км. Ернинг битта табиий йўлдоши — Ой бор. Унинг Ердан ўртача узоқлиги 384 минг км. Ер ўз ўқи атрофида 23 соат 56 минут 4 секундда тўлиқ айланиб чиқади. Ўз ўқи атрофида айланиши натижасида, кун ва тун алмашилиб туради. Ер ўқи орбита текислиги билан $66^{\circ} 33' 22''$ га тенг бўлган бурчак ҳосил қилади. Ер ўқининг бундай оғиши ва Қуёш атрофида айланиши оқибатида фасллар алмашинади. Ернинг шакли уч ўқли сферондга яқин геонд, қутблари сиқикроқ, экватори қабарикроқ. Экватор радиуси 6378, 160 км, қутб радиуси 6356777 км, ўртача қутб ботиқлиги 1:298,3, экваториал ботиқлиги 1:30 000. Ер юзасининг майдони 510,2 млн. кв. км, ҳажми 1,083 320 млн. куб км, ўртача зичлиги $5,52 \text{ г см}^3$, массаси $5,98 \cdot 10^{24}$ кг. Ер ўз массаси билан атмосферани мустаҳкам тутиб туради. Ер барқарор магнит майдонига эга. Магнит майдони коинотдан келувчи радиоактив заррачаларни тутиб қолиб, Ер атрофида юқори энергияли радиация минтақасини ҳосил қилади. Ер ҳаво қобиғидан ташқари жуда майда заррачалар ва водороддан иборат «дум»га ҳам эга, у Қуёшдан тескари томонга йўналган бўлади. Ернинг шарсимон шакли Қуёшдан келадиган нурнинг Ер юзидан нотекис тақсимланишига сабаб бўлади, бу эса географик зоналикни келтириб чиқаради. Ер концентрик жойлашган қобиқлар ҳосил қилади: Ер ядроси, мантияси, литосфера, (Ер пўсти), сув қобиғи, ҳаво қобиғи. Литосферанинг устки, қисми, гидросфера ва атмосферанинг қуйи қисми географик ёки ландшафт қобиғини

ҳосил қилади. Ернинг организмлар яшайдиган қисми биосферани ҳосил қилиб, географик қобиқ таркибига киради. Ер юзининг 361,1 млн. кв. км қисмини Дунё океани, 149,1 млн. кв. км қисмини қуруқлик ташкил этади. Океанларнинг чуқурлиги кўп қисмида 3000—6000 м, энг чуқур жойи Мариана ботиғида 11022 м. Қуруқликнинг ўртача баландлиги 875 м, энг баланд Жомолунгма тоғи 8848 м.

2. Жой, тупроқ маъносида ҳам ишлатилади.

Ер ассимметрияси — Шимолий ва Жанубий ярим шарларнинг ассимметрик тузилиши. Е. а. Ер пўстининг геологик ва тектоник тузилишида (Шимолий ярим шарда материк ер пўсти, Жанубий ярим шарда океан ер пўсти кўпчиликни ташкил этади), қуруқлик ва океанлар майдонининг нисбатига (Шимолий ярим шарда бутун майдоннинг 39%и қуруқлик, Жанубий ярим шарда 19%и қуруқлик), иқлимнинг континенталлик даражасида, табиий жуғрофий жараёнлар ҳолатида, айрим ўсимлик ва ҳайвон турларида, шамоллар ва океан оқимларининг ҳар хиллигида ва ҳоказоларда акс этади.

Ер бағри — ер пўстининг ички қисми, кўпинча фойдали қазилма конлари қазиб олинadиган чуқурликкача бўлган қисми тушунилади. ғ

Ерда сувнинг айланиб юриши — сувнинг атмосфера, гидросфера ва ер пўстида тўхтовсиз рўй бериб турадиган айланиб юриши. Е. с. а. юнинг асосий ҳаракатлантирувчи омили Қуёш нурин билан Ернинг тортиш кучидир. Е. с. а. юга сувнинг океан, денгиз, кўл, дарёлар юзасидан буғланиши, бу буғларни шамол олиб кетиши, унинг ёғин бўлиб ёғиши дарё, кўллар ва ер остида оқиб,

яна океанга қайтиб келиши киради. Е. с. а. ю. Ерда ҳаёт мавжудлигининг шартларидан бири.

Ер йўлдошлари — сайёрамиз атрофида айланма ҳаракат қилувчи табиий ва сунъий йўлдошлар. Ернинг сунъий йўлдошлари сайёрамиз атрофида ҳаракатланиб, ер юзаси ҳақида турли маълумотлар юборади. Биринчи **сунъий** йўлдош 1957 йил 4 октябрда учирилган. Ҳозир минглаб сунъий йўлдошлар Ер атрофида ҳаракатланиб юрибди.

Ернинг табиий йўлдоши — Ой. Ойнинг радиуси 1788 км. Ой юзасида ҳарорат кундузи 130°C гача кўтарилади, кечаси—170°C гача совийди. Ой юзасида кратерлар кўп. Ердан Ойгача бўлган ўртача масофа 384000 км га тенг.

Ер магнетизми — Ернинг магнит майдони. Ер магнит майдони Ернинг ички қисмида, асосан ядродаги магнит манбаси натижасида вужудга келади. Иккита қутб бор. Бири Шимолий ярим шарда—Канада-Арктика оролларида, иккинчиси Антарктиданинг Австралия томондаги қирғоғи яқинида. Аниқ ўрни ўзгариб туради. Агар магнитланган стрелка йўналиши давом эттирилса, магнит қутбларини туташтирувчи ярим айлана ёй — магнит меридиани ҳосил бўлади. Магнит меридиани билан географик меридиан кесишишдан ҳосил бўлган бурчак магнит оғиш бурчаги дейилади. У ғарбий ва шарқий бўлади. Ер юзида шундай жойлар борки, у ерларда магнитланган стрелка магнит қутбларини кўрсатмайди. Бундай ҳолатни магнит ўзгариши (аномалияси) дейилади. Бундай ҳодиса Ер пўстида, темир рудаси конлари мавжуд ерларда рўй беради.

Ер мантияси — Қаранг. *Мантия.*

Ерник — баланд тоғлардаги

ва қутбий ўлкалардаги паст бўйли бутазорлар. Бундай бутазорларда одатда қайин бутаси, митти қайин, митти тол ва бошқалар ўсади.

Ернинг иссиқлик минтақалари, Ернинг ҳарорат минтақалари — ер юзасида қуёш иссиқлигининг тақсимланиши ва ҳаво ҳароратига қараб ажратилган минтақалар. Ер шарида одатда қуйидаги иссиқлик минтақалари ажратилади: иссиқ минтақа — бу ерда умуман совуқ бўлмайди. Радиация баланси — қуёш нури келими билан кетими фарқи йилга 60 ккал кв. см дан ортиқ, самарали ҳароратларнинг йиллик миқдори 6000—8000°C га тенг; 2 мўтадил иссиқ минтақа — йиллик радиация баланси 50 дан 60 ккал кв. см гача, самарали ҳароратлар йиғиндиси 4000—6000°C, энг салқин ойнинг ўртача ҳарорати 4°C дан юқори, 2 мўтадил минтақа — йиллик радиация баланси 20 дан 50 ккал кв. см гача, самарали ҳароратлар йиғиндиси 1500—4000°C; 2 мўтадил совуқ минтақа — йиллик радиация баланси 20 ккал кв. см дан кам, энг илиқ ойнинг ўртача ҳарорати—10°C билан — 5°C оралиғида; 2 совуқ минтақа — энг илиқ ойнинг ўртача ҳарорати 5°C дан юқори кўтарилмайди, сув йилнинг кўп вақтида муз ҳолатида бўлади.

Ернинг суткалик айланиши — Ернинг ўз ўқи атрофида ғарбдан шарққа томон тўлиқ бир марта айланиб чиқиши. Ернинг бир марта тўлиқ айланиб чиқиши учун кетган вақт сутка деб аталади. Унинг тўлиқ бир марта айланиб чиқишини юлдузларга, Қуёшга, Ойга нисбатан аниқлаш мумкин. Юлдузга нисбатан аниқланса, юлдуз суткаси дейилади. У 23 соат 56 минут 4 секундга тенг. Қуёшга нисбатан айланиш вақти 24 соатга тенг, Ойга нисбатан эса 24 со-

ат 52 минутга баробардир. Е. с. а. тезлиги турли кенгликларда турлича — экваторда соатига тахминан 1666 км га, қутбларда эса 0 км га тенг.

Ернинг ўқи — Ернинг суткалик айланиши натижасида ҳосил бўладиган ҳаёлий чизиқ. Бу чизиқдаги зарралар ўз ўрнида турган ҳолда айланади. Е. ў. Ер марказидан ўтиб, жўғрофий қутбларда Ер юзаси билан туташади. Ер ўқи эклиптика текислигига нисбатан $66^{\circ} 33' 22''$ га тенг бурчак ҳосил қилади.

Ер ости сувлари — Ер пўстининг юза (12—16 км чуқурликкача) қисмидаги сувлар суюқ, муз, буғ ҳолатида учрайди. Е. о. с. ғовак жинс парчалари оралиғидаги бўшлиқларни (масалан, шағал, қумда), зич кристалл жинсларда ёриқларни, оҳактош, доломит, гипс ва бошқаларда карст бўшлиқларини тўлдиради. Е. о. с. босимсиз грунт сувлари ва босимли артезиан сувларига бўлинади. Грунт сувлари юзада жойлашади, ер юзасининг манфий шаклларида булоқлар, сизот сувлари тарзида чиқади. Артезиан сувлари икки сув ўтказмайдиган қатламлар орасидаги сувли қатламда бўлиб, юқориги қатлам бурғиланганда отилиб чиқади. Таркибида эриган тузлар миқдорига қараб чучук, минерал ва шўр сувларга бўлинади. Иссиқ ва радиоактив сувлар ҳам бўлади. Чучук сувлардан аҳолини сув билан таъминлашда, ерларни суғоришда, шўр сувлардан туз олишда фойдаланилади, иссиқ ва радиоактив сувлар шифобахшлик хусусиятларига эга бўлади.

Ер пўсти — Ер қаттиқ қисмининг юқориги (ташқи) қобиғи. Е. п-нинг қуйи чегараси қилиб Мохововичич юзаси қабул этилган. Қалинлиги 5 км дан (океанлар остида) 75 км гача (материк-

лардаги баланд тоғли ўлкаларда) етади. Қуруқлик ва океан Е. п-га бўлинади. Е. п.-да тектоник ҳаракатлар бўлиб туради. Буларга Ернинг чуқур қисмларидаги жараёнлар сабаб бўлади. Е. п. изостатик мувозанат ҳолатида бўлади.

Ертомир — Ер пўсти ёриқларини чуқурдан қилиб тўлдирган минерал тоғ жинслари. Е. магматик рудали ва рудасиз минераллар билан тўлган бўлиши мумкин. Е. узунлиги ўнлаб км га, эни эса 2 км гача етиши мумкин. Е.-да қимматбаҳо ва нодир металл рудалари, минерал конлари бўлади.

Ер юзасининг карст шакллари — Ер юзасида сувда эрийдиган тоғ жинслари — оҳактош, доломит, гипс, тоштуз ва бошқаларнинг эриб кетишидан вужудга келган чуқурликлар, товоқ шаклидаги сойлар, ўйдим-чуқурлар. **Қаранг:** *Карст ҳодисаси.*

Етим тоғлар — бошқа тоғлардан ажралган ҳолда жойлашган қолдиқ тоғлар. Улар қадимги тоғли ўлкалар емирилиб кетиб ҳосил бўлади. Географик ном тарзида ҳам учрайди: Қизилқумдаги Етим тоғ, Етим чўққи.

Ебон —, **ёвон** — текислик, дарахтсиз очиқ жой, дала, дашт текислик. Жой номлари таркибида сақланиб қолган. Евон дашти.

Ёз — 1) йилнинг энг иссиқ фасли. Шимолий ярим шарнинг мўътадил минтақасида июнь, июль, август ойларига, жанубий ярим шарда декабрь, январь, февраль ойларига тўғри келади. Йилнинг иссиқ ярими ҳам кўпинча ёз деб юритилади. Шамсий йил тавқи-мида ёз ойлари деб саратон, асад, сумбула ойлари ҳисобланиб, 22 июндан 21 сентябргача давом этади (92 кун). Айрим туркий тилларда баҳор фасли ҳам ёз дейилади. Масалан, қирғизларда баҳор фасли ёз (жаз) деб аталади.

2) дала, яланглик, сайхон ер,

дашт, жой номлари таркибида бор: **Ёзёвон** чўли.

Ёзи — текислик, очиқ текис ер.

Ёзлоқ — ёзда чорва моллари боқиладиган жойлар, ёзги ўтлоқлар. Тяньшань сиртлари, Олой водийси ёзлоқ жойлардир. Эскирган атама.

Ёйилма — 1) дарё, сой, жилга ва бошқа доимий ёки вақтли оқар сувлар, тоғлар, қирлар, адирлар орасидан текисликка чиққан жойда сувдаги оқизик жинслар чўкиб ҳосил бўладиган салгина қабариқ қия текислик (ёйилма конуси);

2) дарё, сой сувлари жуда кенгайиб оқадиган жой.

3) сув тошқини вақтида дарёларнинг сув босиб кетадиган пастак соҳили, қайир.

Ёйилма конуси — доимий ёки вақтинча оқар сувлар тоғ ва қирлар орасидан текисликка ёки водийларнинг кенгроқ қисмига чиққан жойда сув келтирган жинсларнинг тўпланишидан ҳосил бўлган ярим конус кўринишдаги салгина қабариқ рельеф шакли **Е.** клари ҳар хил катталиқдаги чақиқ ва увоқ тоғ жинслари тўпланидан иборат. Тоғ жинслари кўпроқ сараланмаган бўлади. Тупроқлари ёш, ҳали тараққий этмаган, ўсимликлари сийрак бўлади. **Е.** клари этагидан сув келадиган томонга қараб кўтарилиб боради. **Е.** клари майдони бир неча 10 кв. м. дан ўнлаб кв. км гача етиши мумкин. Ўзбекистонда тоғ этаги текисликлариди, водийларда **Е.** қ.-лари кўп учрайди.

Ёллар — камбар ва унча баланд бўлмаган қирлар. Бундай қирлар Ғарбий Сибирнинг жанубий қисмида кўп учрайди. Бу ерда улар жануби-ғарбдан шимоли-шарққа томон чўзилиб кетган.

Ёлғиз тоғ — табиий текисланган ерларда (пенепленларда) яқка ёки тўда жойлашган қолдиқ

тоғлар. Тоғли ўлканинг эрозия натижасида емирилиб кетиши, водийларнинг кенгайиши оқибатида ҳосил бўлади. Қизилқумда, Африкада, Марказий Осиёда, Катта Ҳавза, Мексика, Бразилияда бор. **Қаранг: Ётиш тоғ.**

Ёмғир — булутдан томчи ҳолда ёғадиган ва томчисининг диаметри 0,5 мм ҳамда ундан катта бўлган суюқ ёғик. **Е.** ёмғирли қатлам-қатлам булутдан ёғадиган шивалама **ёмғир** ва **ёмғирли тўп** булутдан ёғадиган жала ёмғирга бўлинади.

Ёмғир тўсиғи — тоғларнинг ёғин келтирувчи шамолларга терс ёнбағри ва тоғ оралиги ботиқлари. Сернам шамоллар тоғ ёнбағридан кўтарилаётганда ёғин беради. Тоғдан ошиб тушаётганда ўз-ўзидан илиб, конденсация нуқтасидан узоқлашади ва ёғин бермайди. Масалан, Қурама тоғларининг шарқий ёнбағрида, Фарғона водийсининг ғарбий чеккасида шундай.

Ёна — тоғ, тепа, қир ёнбағри. Туркистон, Ҳисор тоғ тизмалари, уларнинг тармоқлари, этаги ва водийларда ёнбағир ёна деб юритилади. М., «ёнадаги сўқмоқ қишлоққа тўппа-тўғри олиб чиқади».

Ёнартоғ — сўнмаган вулкан тоғи. **Қаранг: Вулкан.**

Ёнбағир — бўртма, баланд рельеф шакллари (тоғлар, тепалар, дўнғлар) атрофдаги пастликлар билан туташган ён қисмлари. Ёнбағирлар шаклига кўра ботиқ, текис, қабариқ бўлади. Текис ёнбағир юқорисидан тагигача бир хилда қия бўлади, этаги текисликдан яққол ажралиб туради. Қабариқ ёнбағирнинг юқори қисми суйриқ (қиялиги кам) бўлиб, пастга томон тиклашиб боради. Ботиқ ёнбағирда юқори қисми тик, пастга тушган сари тиклиги камайиб, этаги текисликка аста-секин қўшилиб кетади. Ёнбағир-

нинг бу уч хил шакли унинг тараққиёт босқичига боғлиқ; ёш ёнбағир тик ва қабарик бўлади; ботиқ ёнбағир эрозия натижасида ҳосил бўлади.

Енувчи табиий газлар — ёнувчи углевод газлари. Е. т. г. орасида метан, этан, пропан кўп тарқалган. Е. т. г. табиатда алоҳида газ конларидан ҳам, нефть билан қўшилган ҳолда ҳам чиқади. Энг йирик конлари Фарбий Сибирда, Урта Осиёда, Волгабўйида, Шимолий Кавказда, Украинада, Ўзбекистонда Газли, Муборак, Шўртанг, Устюртда йирик конлари бор. Чет элларда Яқин ва Урта Шарқда, Шимолий Африкада, АҚШ, Канада, Венесуэлада конлари бор.

Еп, ёб — Хоразмда ўрта ва кичик канал. Ариқ ҳам баъзан ёп дейилади (қорақалпоқ ва қозоқларда жап). Тожикистоннинг айрим жойларида дарё ёп дейилади. Еп сўзи жой номлари таркибида ҳам учрайди. Масалан, Бўзёп ва ҳ. к.

Епиқ денгиз — қуруқлик ичкарисига узоқ кириб борган ва океанлар, денгизлар билан бир ёки бир неча тор бўғоз орқали қўшилиб турадиган денгизлар. Масалан, Урта денгиз, Қора денгиз, Қизил денгиз, Азов денгизи.

Епиқ ғор (кўр ғор) — оғзи нуруқ жинслар, ўсимликлар билан тўсилиб қолган ёки умуман ер юзасига очилмаган ғорлар. Е. ғ. карст ўлкаларида кўп учрайди. Улар карст чуқурликларидан, ёриқлардан сингиб кирган сувнинг тоғ жинсларини эритиб олиб кетишидан ҳосил бўлади. Епиқ ғорлар сув иншоотлари қурилишида хавфлидир. Лекин тоза сувли, баъзан шифобахш булоқлари бўлади.

Ериқ — Ер пўстида тектоник ҳаракатлар натижасида ҳосил бўлган синиқ. Тоғларда қаттиқ жинслар дарз кетиб, ажраб кетган

жойлари жуда тор даралар ҳам Е. дейилади.

Ёруғ тун — юқори жўғрофий кенгликларда ёзги тунлар. Е. тларда Қуёш ботса ҳам, лекин осмон ёруғ бўлганилиги учун тунлар қош қорайгандай ўтади. Е. тлар қуёшнинг ярим тундаги баландлиги — 18° дан юқори, яъни уфқ чизигидан пастлиги 18° дан кам бўлганда рўй беради.

Ёш тоғлар — Ер тарихининг энг ёш — кайнозой эрасида бурмаланган, кўтарилган тоғлар. Урта денгиз бўйлари, Тинч океан соҳиллари ва чекка қисмларидаги тоғлар Е. т.дир. Мамчакатимиздаги Помир, Копетдоғ, Кавказ, Карпат, Камчатка тоғлари ҳам Е. т.

Ёқа — чекка, қирғоқ, бўй маъноларида қўлланилади. Мас. дарё ёқаси, дала ёқаси, жар ёқаси ва ҳ. к.

Ёқилғи-энергетика баланси (французча — *баланс* — тарози) — муайян вақт мобайнида, мас., бир йил ичида ҳосил қилинган ёқилғи, энергия билан ишлатилган ёқилғи, энергия ўртасидаги айирма. Е. э. б. ишлаб чиқиётганда ҳамма хил ёқилғи шартли ёқилғига айлантирилиб, ҳисобга олинади.

Ёғин — атмосфера (ҳаво) нанининг ажралиб, ер юзига тушиши. Қаранг: *Ёғин-сочин*.

Ёғингарчилик — ёғин-сочиннинг тез-тез ва кўп бўлиши. Урта Осиё текисликлари ва тоғ олдиларида қиш ва баҳор ёғингарчилик даври ҳисобланади.

Ёғин-сочин — булутдан ёғадиган, ҳаводан ажралиб ер юзаси, ўсимликларга тушиб қоладиган суюқ ёки кристалл ҳолатидаги сув. Булутдан ёғин ёмғир, қор, дўл, булдуруқ тарзида ёғади. Ҳаводан шудринг, қиров, ҳаво захри ҳолатида ажраб чиқади. Ют яхмалаги, ва самолётларни муз қоплаши ҳам ёғин-сочинга киради. Ёғин

миқдори ерга тушган сув қалинлиги (мм ҳисобида) билан ўлчанади. Ер юзига ёғадиган йиллик ёғин-сочиннинг ўртача миқдори 1000 мм атрофида (500 минг км³ дан ортиқроқ). Лекин ёғин кам ёғадиган жойларда бир неча мм дан, кўп ёғадиган жойларда 12 минг мм гача этади. Ўзбекистонда Амударё этагида 80 мм дан Чотқол тоғлари ёнбағрида 1300 мм гача ёғин тушади.

Ёғин ўлчагич — метеорологик станцияларда ёғин миқдорини ўлчаш учун қўлланиладиган асбоб. Сув йиғиладиган челақдан (юзаси 200 см²) ва ёғин ўлчагич стакандан иборат бўлади. Ёғин суви челақдан миқдор бўлинмалари белгиланган стаканга қуйилади. Бу бўлинмаларга қараб ёғин миқдори

мм ҳисобида аниқланади. Челақтик устунга ўрнатилиб, атрофи қор ёмғир, шамолда учиб кетмаслиги учун тўсилган бўлади.

Ёғ саноати — мойли ўсимликлардан ёғ ажратиб оладиган корхоналар мажмуи. Е. с. корхоналари кунгабоқардан, зайтундан, чигитдан мой олишга ихтисослашган бўлади. Булардан ташқари данакли ўсимликлар мағзидан ҳам мой олинади. Бундай корхоналарнинг айримларида мойдан бошқа маҳсулотлар — совун, мой-бўёқлар, дори-дармонлар ҳам ишлаб чиқарилади. Ўзбекистонда пахта чигитдан ёғ ишлаб чиқарадиган йирик корхоналар бор (Янгийўл, Каттақўрғон, Қўқон комбинатлари).

Ж

Жабал — тоғ. Арабча сўз бўлиб, Урта Осиёдаги жўғрофий номларда учрайди. Араб мамлакатларида кўпинча тоғ номларига қўшиб айтилади. Мас., Жабал Шом, Жабал Ахбор ва б.

Жавзо — 1) зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми, ўзбекча Эгизак; 2) Қуёш ҳисобидаги йилнинг учинчи оғи, 22 майдан 21 июнгача давом этади. Бу вақтда Қуёш Ж. юлдузлар туркумидан ўтади. Ж. баҳор фаслининг учинчи оғи. Бу ойда Урта Осиёда арпа, эртанги ўрик, эртанги олма пишади.

Жадди — 1) зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми, ўзбекча Тоғ эчкиси; 2) Қуёш ҳисобидаги йилнинг ўнинчи, қиш фаслининг биринчи оғи, 19 декабрдан 18 январгача давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон гумбазида Ж. юлдузлар туркумидан ўтади.

Жад доираси — экватордан 23° 27' жанубда жойлашган па-

раллел — жанубий тропик. 21 ва 22 декабрда туш вақтида Қуёш шу кенгликда қоқ тепада бўлади ва Қуёш экватордан энг жанубга ўтган бу нуқтани қишки Қуёш туриши нуқтаси дейилади. Қуёш бу вақтда Жад юлдузлар туркумида турганидан бу кенглик Ж. д. дейилади.

Жала — йирик томчили кучли ёмғир, шаррос ёмғир. Баҳор ва ёз бошида циклон фаолияти жуда кучайиб, кўтарилма ҳаво оқими тезлашганда, циклоннинг салқин fronti ўтаётганда ёғади. Ж. лар тоғлар ва тоғ олдиларида кўпинча сел оқимлари вужудга келишига сабаб бўлади.

Жала ёмғир — кучли ёмғир. **Қаранг:** Жала.

Жангал — дарёнинг қайири ва пастки террасаларидаги қалин бутазорлар, чакалакзор, ўрмонлар. Ҳозирги ўзбек адабий тилида чангал, чакалак, чангалзор шаклида қўлланилади.

Жануб, жануб нуқтаси — уфқ текислигининг асосий томонларидан бири. Осмон маҳаллий меридиани билан ҳақиқий уфқ чизиги кесишган нуқта жануб нуқтаси бўлади. У шимол нуқтасидан қарама-қарши томонда бўлади.

Жар — оқар сувларнинг (кўпинча вақтинча оқар сувларнинг) юмшоқ тоғ жинсларини ювиши натижасида ҳосил бўлган чуқурликлар. Жарлар лёсс, лёссимон қумоқ жинслардан тузилган баланд текислик, қир, тоғ олди қияликларида кўп учрайди. Оқова ва ташлама сувларни қаровсиз оқизиб қўйиш ҳам жар вужудга келишига сабаб бўлади. Урмонларни кесиб юбориш, агротехника қондаларига хилоф равишда ер ҳайдаш, жўяк олиш, тартибсиз мол боқиш жар ҳосил бўлишига ёрдам беради. Жарларнинг узунлиги бир неча ўн км гача, кенлиги ва чуқурлиги бир неча ўн м гача бўлади. Жарлар ўсувчи, ўсишдан тўхтаган (эски) жарларга бўлинади. Жарлар одатда юқори қисмида жинслар ювилиб, ернинг ўйилиши ҳисобига ўсади, таги ер ости сувига етгандан кейин чуқурлашишдан тўхтайдди. Жарларнинг ўсишини тўхтатиш учун дарахтлар ўтқазилади, тўғон ва тўсиқлар, тарновлар, сув омборлари, ҳовуз қурилади.

Жар-жур — сержар жой. Қаранг: *Жар-жулга*.

Жар-жулга — ер юзасининг кўпдан-кўп жарлар ўнқир-чўнқир қилиб юборган жойи; тилинган ер; бузуқ ер. Урта Осиёда тоғ олди лёсс текисликларида кўп учрайди.

Жарлик — тоғли ўлкалардаги тик ёнбағирлар, дарёлар баланд террасаларининг тик кесилган чеккалари, денгизларнинг урилма тўлқинлари ҳосил қилган баланд қирғоқлари. Дарёлар қалин лёсс жинсларнинг остини ювиши на-

тижасида ҳам Ж. ҳосил бўлади. Тектоник ёриқлар бўйлаб узилмалар рўй беришидан ҳам Ж. вужудга келади. Ж.ларни одатда ён жарлар кесиб тушган бўлади.

Жилтир муз — ют. Қишда кун илиб, қор эриб, кетидан совуқ келиши натижасида ҳосил бўлади. Ҳўл қор муз бўлиб қолади. Яйловдаги чорва учун жуда хавфли.

Жилға — қор, муз ва ёмғир сувларидан ҳосил бўлувчи ҳамда булоқлардан оқиб чиқувчи оқар сувлар, кичик сойлар. Урта ва Марказий Осиёда жилғалар кўпинча ёзда қуриб қолади. Эски ўзбек тилида водий, сойлик ҳам жилға, жулга деб аталган.

Жим — дарёлар ўзанининг сув секин оқадиган чуқур қисмлари.

Жим булоқ — булоқ кўзи билан сувли қатлам сатҳи тенг бўлган, сув сувли қатлам жинслар орасидан сузиб чиқадиган булоқ. Бундай булоқлар кўпинча сизот сувлар чиқадиган ерларда бўлади.

Жингалак қоя — ҳаракатланаётган муз қириб, силлиқлаб кетган туб жинслар, қаттиқ тоғ жинслари. Бундай қоялар тўртламчи давр музлари босган ўлкаларда, ҳозирги баланд тоғларда тарқалган. Ж. қ.-ларнинг муз келган томонга қараган ёни қия, тескари томони тикроқ бўлади. Одатда Ж. қ. яланғоч тошлар бўлиб, муз тарашлари аниқ кўришиб туради.

Жой — ландшафтнинг энг катта морфологик таркибий қисми, бир хил рельефга эга бўлган (мас. водий рельефи, сувайирғич текислик рельефи ва ҳ. к.) ўсимликлари ва ҳайвонот дунёси бир хил бўлган ерлар, бирор корхона, муассаса, шахсга қарашли ер; майдон, ўрин.

Жой тип — тоғ жинсларининг литологик таркиби бир хил бўлган, рельефининг маълум бир хил шаклида жойлашган, хўжа-

лик жиҳатдан бир хил қийматга эга бўлган жойлар. Ҳар қайси жой типига бирор хил ўсимлик формацияси ва тупроқ хиллари хос бўлади. Жой типлари тушунчасини ҳудудий маънода ландшафт тушунчасига синоним дейиш мумкин.

Жой тарҳи — Ер юзаси кичик қисмининг маълум масштабда чизилган чизмаси. Ж. тнинг жой расмидан фарқлари: расмда жой кўриниши ён томондан олинган бўлса, Ж. т.да юқоридан кўриниши берилди; расмда буюмлар тасвири берилса, тарҳида шартли белгилар билан кўрсатилади.

Жонғоқ — нотекис, паст-баланд, ўр-қир ер. Сув, шамол эрозияси натижасида ҳосил бўлади.

Жумҳурият (республика) — давлатда олий ҳокимият аҳоли томонидан муайян муддатга сайлаб қўйиладиган бошқарув шакли. Буржуа жумҳуриятларида ишлаб чиқариш воситалари капиталистлар ва йирик ер эгалари қўлида бўлиб, сайлов демократик қонунлар асосида олиб борилса ҳам, ҳақиқий ҳокимият капиталистлар ва ер эгалари, банкирларга қарайди.

Жўйбор — канал, дарё, ариқ, ариқ бўйидаги жой, ер.

Жўна, жўн — узунасига чўзилиб кетган баландлик, тепа, қир, сув айирғич. Жўроғрофий номлар таркибида ҳам учрайди. М., Жўнарлик.

Жўяк қум — бир-бирига параллел жойлашган камбар қатор-қатор қум дўнглари. Ж. қ. кўп эсадиган шамоллар йўналишига мос жойлашган бўлади. Узунлиги бир неча километрга етади, баландлиги 1 метрдан 70 м гача боради. Жўяклар оралигидаги пастликнинг кенглиги 2—4 км га тенг. Урта Осиё чўлларида чала мустаҳкамланган ва ўсимлик-

лар қоплаган Ж. қ. кўп тарқалган.

Жўроғрофий башорат — жўроғрофий тадқиқотлардаги энг янги йўналиш. Ж. б-нинг мақсади табиий шароит билан аҳолининг хўжалик ва бошқа фаолияти ўртасида ўзаро таъсир натижасида жўроғрофий комплексларда рўй берадиган ўзгаришларни тадқиқ қилиш ва уларни олдиндан айтиб беришдир. Ж. б. табиий жўроғрофий, иқтисодий ва социал жўроғрофий демографик (аҳолига боғлиқ башорат) ва экологик йўналишларда бўлади. Ж. б. илмий далилларга асосланади. Булар тарихий далил, жараёнларни ўрганиш хулосалари, таққослаш, табиат компонентларининг барқарорлиги, умумий жўроғрофий қонуниятлар ва бошқалар.

Жўроғрофий зоналик — Ер ландшафт қобигининг асосий қонуниятларидан бири. Ж. з. Ернинг шарсимон шаклда эканлиги ва бунинг оқибатида Қуёш нурининг ер юзиде нотекис тақсимланиши, яъни экватордан қутбларга томон камайиб бориши оқибатида рўй беради. Ж. з. ландшафтларнинг зона ва минтақалар тарзида экватордан қутбларга томон алмашиниб боришида намоён бўлади. Хўжалик юритишда Ж. з. қонунияти назарда тутилиши зарур.

Жўроғрофий кенглик — жўроғрофий координата элементларидан бири. Ер юзасидаги бирор нуқтанинг Ер экваторидан қанча даража узоқда эканини билдиради. Ж. к. даражаси қиммати меридиан бўйлаб экватордан ҳар икки жўроғрофий қутб томонга 90° гача ўзгаради. Экватордан шимолдаги кенглик шимоллий кенглик деб аталади, кенглик даражаси мусбат (+) белги билан белгиланади. Жанубдагиси жанубий кенглик деб аталиб, манфий (—) белги билан белгиланади. Масалаи,

Тошкентнинг Ж. к.ги 41° 5' шимолӣ кенглик.

Жўғрофий координаталар — бирон нуқтанинг Ер юзидаги ўрини аниқлайдиган миқдорлар. Ж. к. жўғрофий кенглик ва жўғрофий узунликдан таркиб топади. Параллелларни ва меридианларни тасвирлайдиган чизиклар кесишиб градус тўрини ҳосил қилади.

Жўғрофий минтақа — Ер юзаси табиий жўғрофий кенглик — зонал бўлинишининг муайян термик умумийликка эга бўлган энг катта боқичи. Ж. м.-ларнинг турли қисмида ҳаво ҳароратида фарқ катта бўлмаса ҳам, лекин намлик шароити турлича бўлиши мумкин. Шу сабабли Ж. м. доирасида турли табиий жўғрофий зоналар таркиб топади. Ер юзи одатда қуйидаги Ж. м.-ларга бўлинади: арктика, антарктика, субарктика, субантарктика, мўтаъдил, субтропик, тропик, субэкваториал ва экваториал. Тоғларда бальндлик минтақалари вужудга келади. Қаранг: *Баландлик минтақалари*.

Жўғрофий муҳит — кишилик жамиятини ўраб турган табиат; жўғрофий қобиқнинг инсон хўжалик фаолияти таъсирида маълум даражада ўзгарган қисми. Ж. м. да табиий компонентлар билан антропоген, яъни инсон яратган компонентлар ўзаро мураккаб уйғунлашиб, одам яшаши учун зарур шароитни вужудга келтирган. Инсон фаолияти муҳити кенгайган ва ишлаб чиқариш кучлари ривожланиб борган сари Ж. м. жўғрофий қобиқ ҳисобига кенгайиб боради. Инсоннинг Ж. м.-га таъсири тобора ортиб бориб, уни ўзгартиради, баъзан табиий компонентлар ўртасидаги мувозанат бузилиб, Ж. м. инсоннинг яшаши, меҳнат фаолияти учун ноқулай бўла боради ва Ж. м.-ни яхшилаш, муҳофаза қилиш тадбирла-

рини кўриш зарур бўлиб қолади. Шунинг учун инсоннинг табиатга кўрсатадиган ҳар қандай таъсирини олдиндан ўрганиб, ўйлаб, илмий асосда амалга ошириш керак.

Жўғрофий узунлик — жўғрофий координата элементларидан бири. Ер юзасидаги бирор нуқтанинг параллел бўйлаб бошланғич меридиандан узоқлиги даражалар (градуслар) билан ифодаланади. Ж. у. бошланғич (бош) меридиандан шарқ ва ғарб томонларга 180° га ўзгаради. Агар берилган нуқта ғарбда бўлса ғарбий узунлик дейилиб, манфий (—) белги билан, шарқда бўлса шарқий узунлик дейилиб, мусбат (+) белги билан кўрсатилади. Масалан, Самарқанднинг Ж. у.-ги 67° шарқий узунлик.

Жўғрофий харита — Ер юзаси ёки унинг бирор қисмининг берилган масштабда картографик харита лойиҳаси асосида, шартли белгилар ёрдамида сараланган, умумлаштирилган ва кичрайтирилган тасвири. Ж. х.-ларда табиат ва жамиятда содир бўладиган воқеа-ҳодисаларнинг жўғрофий жойланиши, ҳолати ҳамда улар ўртасидаги ўзаро боғланиш кўрсатилади. Тасвирланган майдонга қараб (дунё, материк, айрим мамлакат хариталари ва бошқалар), мазмунига кўра (умумий жўғрофий ва мавзули хариталар), мақсадига қараб (илмий, маълумотнома, ўқув, саёҳат хариталари) ҳамда масштабига қараб (йирик, ўрта, майда масштабли хариталар) бир неча турларга бўлинади.

Жўғрофий қобиқ (ландшафт қобиғи) — Ернинг литосфера, гидросфера, атмосфералар туташиб ва бира-бирига таъсир этиб ҳосил қилган бир бутун қобиғи, инсон яшайдиган ва фаолият кўрсатадиган муҳит. Умумий қалинлиги ўнлаб км га етади. Ж. қ.-да рўй

берадиган барча жараёнлар асосан Қуёш энергияси таъсирида рўй беради. Ер қурра шаклида бўлганлигидан Қуёш энергияси Ж. қ.-да нотекис тақсимланади. Бунинг оқибатида Ж. қ.-да табиий шароитда, жўғрофий жараёнларнинг рўй беришида зоналик вужудга келади. Жўғрофий минтақалар, зоналар таркиб топган. Ж. қ.-да Қуёшнинг нур энергияси иссиқлик энергиясига айланади, моддалар ҳар учала ҳолатда — газ, суюқ, қаттиқ ҳолатда учрайди, унда ҳаёт пайдо бўлган ва ривожланиб борапти. Ж. қ.-га инсоннинг хўжалик фаолияти тобора кўпроқ таъсир кўрсатмоқда.

Жўғрофия (юнонча *гео* — ер, *графо* — тасвирлаш) — жўғрофий қобик табиий шароитини ва турли мамлакат ҳамда районлардаги аҳолининг хўжалик фаолияти хусусиятларини ўрганувчи, ўзаро бир-бирлари билан жуда боғланган табиий ҳамда ижтимоий фанлар системаси.

Қадимги даврларда жўғрофия табиат, аҳоли ва турли мамлакатларнинг хўжалиги баён қилинадиган қомуснома тўплам бўлган. Урта Осиёда 9—10-асрлардан бошлаб жўғрофия маъносида — «сурати арз», «етти иқлим», «китоби мамолик ва масолик» («мамлакатлар ва масофалар китоби») иборалари қўлланилган. Ўзбек тилида Ж. сўзи 19-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ишлатилган. Жўғрофия география атамасининг бузилган шакли. География дейилгани маъқул.

Жўғрофий фанлар туркуми қадимги бир бутун жўғрофиянинг бўлинишидан таркиб топган. Лекин бу билан жўғрофия бир-бирлари билан боғланмаган фанларга бўлиниб кетмаган. Улар бир-бирларига боғланган бўлиб, бир бутун жўғрофий фанлар система-

сини ташкил этади. Бу фанлар системасининг бир бутунлиги улар келиб чиқишининг умумийлигида (жўғрофиядан ажралиб чиқишида), улар ўрғанадиган предметларнинг, яъни бир бутун комплекслар билан уларни ташкил этувчи компонентларнинг ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқадиغان бирлигида, манфаат ва мақсад умумийлигида намоён бўлади. Ж. туркумидаги барча фанлар мақсади кишилик жамияти билан табиат ўртасидаги ўзаро таъсир характерини аниқлаш ва ердаги бойликлардан тўғри ҳамда ҳар томонлама фойдаланишда кишиларга ёрдам беришдир.

Жўғрофий фанларни тўрт асосий гуруҳга ажратиш мумкин: 1) табиий жўғрофий фанлар; 2) иқтисодий ва ижтимоий жўғрофий фанлар; 3) ўлкашунослик, ва тиббиёт жўғрофияси, ҳарбий жўғрофия; 4) катография ва унинг барча тармоқлари.

Кейинги вақтларда коинотни ўрганишнинг ривожланиб бораётганлиги билан осмон жисмларининг жўғрофияси, жумладан «ой жўғрофияси», сайёралар «жўғрофияси» фанлари ҳам вужудга келмоқда.

Жўғрофий фанлар туркумидаги ҳар бир фан уч қисмдан — умумий, назарий, регионал қисмлар ва амалий бўлимдан иборат. Лекин амалий жўғрофияни жўғрофий фанлар туркумидаги бирор бир фanning амалий қисми деб бўлмайди. У турли хил фанлар маълумотлари (тадқиқотлар натижалари)дан фойдаланиб, табиий-ҳудудий комплексдан хўжаликнинг турли соҳаларида энг тўғри фойдаланиш, табиатни муҳофаза қилиш учун тадбир ва кўрсатмалар белгилаб беради.

Жўғрофия муҳим амалий аҳамиятга эга. У табиатни ўзгартириш ва табиатни муҳофаза қилиш

тадбирларини асослаш учун ҳамда ишлаб чиқаришни табиий ресурслар ва маҳаллий жўғрофий

шароитга боғлиқ равишда тўғри ривожлантириш учун илмий маълумотлар беради.

3

Заказник — табиат комплексининг ўсимлик, тупроқ, ҳайвонот дунёси, фойдали қазилмалари ёки бошқа қисмлари қонун билан қўриқланадиган, кўпайтириладиган ҳудуд. Овчиликка хизмат қилувчи заказниклар кўпроқ ташкил этилган. Заказникларда нодир, фойдали ўсимлик ва ҳайвонотлар кўпайтирилиб, бошқа жойларга тарқатилиши ҳам мумкин. 3. лар муддатига қараб, узоқ вақтга мўлжалланган, қисқа вақтга мўлжалланган, муддатсиз бўлиши мумкин. Вазифасига қараб, ландшафт з., кўл з., овчилик з., қушлар з., ўсимликлар з., бўлади. Денгиз ва океанларнинг муайян қисмлари ҳам 3. га айлантйрилиши мумкин.

Замин — Ер, тупроқ, пойдевор, асос.

Заранг ер — қаттиқ, зич тупроқли ер. 3. е. тупроқ ҳосил қилувчи жинслар жуда майда заррали (чанг), чиринди кам таркибда гипс, туз мавжуд бўлганда вужудга келади. Бундай ерга сув сингмайди. Ёгингарчилик даврида кўлмаклар ҳосил бўлади. Қурғоқчилик вақтида ер юзаси ёрилиб-ёрилиб кетади. Тупроқ берч бўлади. Қаранг: *Тақир*.

Зах — сизот сувлар ер юзасига яқин бўлган ёки чиқиб ётадиган, асосан ботқоқ ўсимликлар ўсадиган ер. Жой номлари таркибда ҳам учрайди: *Захариқ*.

Захкаш — 1) ер ости сувлари ер юзасига чиқиб ётадиган ерлар; 2) партов ва зах суви оқадиган ариқ, зовур.

Заяк — илгари экин экилиб, кейин ташлаб қўйилган жой; кў-

пинча ғалла экиб келинган ерлар 3. дейилади.

Зибун — қирғоқдан бирданига чуқурлашиб кетадиган кўлларда сув бетини кигизга ўхшаб қоплаб оладиган ўсимликлар қоплами. Зибун қирғоқдан кўл ичкарисига ўсиб бориб, кўлни бутун қоплаб кетиши мумкин. Зибун одатда сабельник, белокрильник, сфагн йўсини, қиёқ, богульник ўсимликларидан ҳосил бўлади.

Зилзила — Ер пўсти ва юқори мантияда қатламларнинг тўсатдан силжичши, ёрилиши, синиши натижасида ҳосил бўладиган ер ости турткилари ва ер юзасининг тебраниши, силкиниши, титраши. 3. турли куч билан рўй бериши мумкин. Ер ости турткилари ҳосил бўладиган жой 3. ўчоғи — гипоцентр, унинг устида жойлашган ер юзаси 3. маркази — эпицентр дейилади. 3. ўчоғи турли чуқурликда жойлашган бўлиши мумкин. Кўпинча ер пўстида (60 км чуқурликкача) жойлашади. Баъзи 3. ўчоғи 500—600 км чуқурда бўлиши ҳам мумкин. Кўпчилик 3. лар тектоник ҳаракатлар билан боғланган. Вулкан отилганда, тоғ қулаганда ҳам 3. бўлади. Лекин улар узоққа тарқалмай, маҳаллий 3. дейилади. 3. жуда сезгир сейсмографлар билан таъминланган сейсмик станцияларда кузатиб борилади. Энг кучли 3. лар Тинч океан ҳалқасида, Альп тоғлари минтақасида, Ҳимолай, Помир тоғларида, Тяншанда, Кордильера тоғларида, тектоник ёриқлар минтақаларида, Байкал атрофида, Шарқий Африка кўллари бўйларида кузатилади.

3. кучи магнитуда ва балл бирлигида ўлчанади. 10 магнитуда ва 12 балли система (баъзи жойларда 10 балли, Японияда 7 балл) қабул қилинган.

Зимистон — 1) қиш фасли. Қаттиқ, сербулут қиш, кўпинча қиш чилласи 3. деб юритилади; 2) тим қоронғилик.

Зов — тик жарлик, чуқур дара. Ўзбекистонда Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё областларида кўп ишлатилади. Жой номлари таркибига ҳам кирган: Қизилзов, Қўкзов ва ҳ.к.

Зовур — ботқоқ жойларни қуриштириш, сизот ва грунт сувлари сатҳини пасайтириш, оқова сувларни ташлаб юбориш учун қазиладиган чуқур ариқ. Ўрта Осиё шароитида зовурлар обикор ерларда шўр ер ости сувларининг сатҳини пасайтириш учун қазилади. Зовурлар чуқурлиги ва улар ораллигидаги масофа грунтнинг механик таркибига, грунт сувининг оқиш тезлигига, ер юзасининг қиялигига, грунт суви сатҳининг баландлигига боғлиқ. Очиқ ва ёпиқ зовурлар бўлади. Зовурлар биринчи, иккинчи, учинчи тартибли зовурларга бўлинади. Биринчи тартибли зовурлар бевоқиф далаалардан сув йиғиб, ўз сувини иккинчи тартибли зовурларга, иккинчи тартибли зовурлар учинчи тартибли (энг юқинда) зовурларга қуяди.

Зона — (юнонча *Zone* — *минтақа*, камбар ер) — ер юзасининг табиий жўғрофий ҳамда ландшафт жиҳатидан бўлинишининг битта бирлиги. Жўғрофий минтақаларнинг бир қисми. 3. лар бир-бирларидан табиий жўғрофий жа-

раёнларнинг хусусиятларига, иқлими тури, ўсимлик, тупроқ ва ҳайвонларига кўра фарқ қилади. Ер юзида арктика чўллари, тундра, ўрмон-тундра, тайга, аралаш ўрмонлар, кенгбаргли ўрмонлар, ўрмон-даштлар, субтропик ўрмон, ўрмон-дашт, дашт, чала чўл, чўл, тропик чўл, саванналар, кенг баргли ўрмонлар, экваториал сернам ўрмонлар 3. лари бор. 3. лар, иқлим, ўсимликлар, тупроқлар зоналарига бўлинади.

Зоналик — Ер жўғрофий қобиғининг Ер юзида Қуёш иссиқлигининг жўғрофий кенгликлар бўйича нотекис тақсимланиши ва ёғин миқдорининг ҳар хиллиги натижасида табиий ҳолда турли табиатий қисмларга бўлиниши қонуниятидир. Зоналик Ер юзининг жўғрофий минтақаларга, табиат зоналари ва зоначаларга бўлинишида ўз аксини топади. Зоналик энг йирик текисликларда, хусусан Шарқий Европа текислигида, Африканинг шимолий ярмида айниқса аниқ намоён бўлган. Тоғлиқ ўлкаларда ва мураккаб рельефли жойларда зона кенгликлар бўйлаб чўзилмай, баъзи жойларда меридиан бўйлаб ҳам чўзилади. Тоғларда баландлик 3. лиги вужудга келади. Океанларда зоналик 1500—2000 м чуқурликкача кўзатилади, 100—150 м чуқурликкача жуда аниқ намоён бўлади.

Зоојўғрофия — ҳайвонлар жўғрофияси, зоология ва табиий жўғрофиянинг бир бўлими. 3. ҳайвонларнинг Ер қурасида ўтмишида ва ҳозирда жўғрофий тарқалишини, ҳайвонларнинг тарқалиш омилиларини, тарқалиш қонуниятларини ўрганади.

И

Ижара (арабча) — мол-мулкни ёллаш бўйича шартнома.

4—44

Бир томондан ижарага берувчи иккинчи томондан ижарага олувчи маълум тўлов эвазига

мол-мулкни вақтинча фойдаланиш учун беради.

Изза — ер ости ва грунт сувлари ер юзасига чиққан, сув ўтказмайдиган қатлам юза жойлашган, атрофдаги ерларга нисбатан ботиқ жойлардаги ўта нам ерлар. Кўпинча ботқоқликка, билқиллама ерга айланган бўлади. Кўпроқ адир, тоғ, тепалар этакларидаги ер ости сувлари юзага чиққан жойларда бўлади.

Изобара (юнонча *изос* — баробар, *барос* — оғирлик) — жўғрофий, синоптик, метеорологик хариталарда Ер юзасидаги ҳаво босими бир хил бўлган жойларни туташтирувчи чизиқ.

Изобата юнонча *изос* — баробар, *батос*, — чуқурлик) — жўғрофий хариталарда сув ҳавзалари (океанлар, денгизлар, кўллар, дарёлар, сув омборлари)нинг чуқурликлари бир хил бўлган жойларини туташтирувчи чизиқлар. Жўғрофий хариталарда турли чуқурликлар кўзга яхши ташланадиган бўлиши учун изобаталар оралиги ҳар хил рангларда берилади. Кўпинча ҳар хил тўқликдаги ҳаво рангга бўялади.

Изогиета — иқлим хариталарида бир хил миқдорда ёгин ёғадиган жойларни туташтирувчи чизиқлар. Кўзга аниқ ташланиши учун изогиеталар оралиги турлича тўқликдаги рангларда бўялади.

Изотаха — тезлик (сув, шамол ва ҳ. к. тезлиги) бир хил бўлган нуқталарни бирлаштирувчи чизиқлар. Сокин об-ҳавода дарё сувининг тезлиги кўндаланг кесим (дарё) чуқурлигининг 1/16 қисмида атрофга, чуқурга ва юқорига томон камая боради.

Изотерма (юнонча *изос* — баробар, *терме* — иссиқлик) — жўғрофий, синоптик ва метеорологик хариталарда маълум вақтда ҳаво ҳарорати тенг жойларни туташтирувчи чизиқлар. Ҳар хил ҳаро-

ратли жойлар хариталарда баъзан ҳар хил ранглар билан ҳам ифодаланади.

Илдириш — чақмоқ, яшин, учқун.

Илиш — қишда узоқроқ чўзилган совуқ кунлардан кейин ҳаво ҳароратининг кўтарилиши. Илиш кўпинча илик ҳаво оқими келиши натижасида рўй беради. Агар илишдан кейин ҳаво яна кескин совиса, ют бўлади.

Илмий тахмин (гипотеза) — табиат ва жамиятда сабаблари номаълум бўлган ҳодиса ҳамда жараёнларни бевосита илмий далилларга асослаб таҳлил қилиш, тушунтириш, ана шундай далиллар асосида келажак ҳодиса ва жараёнларини тахмин қилиб олдиндан айтиш. Мас., қитъаларнинг қирғоқ чизикларига, тектоник тузилишига қараб, илгари ҳамма қитъалар туташ бўлган деб ҳулоса чиқариш ва ҳ. к.

Илон изи — дарё ва йўлларнинг эгри-бугрилиги. Дарёларда чуқурлатиш эрозияси заифлашиб, ён эрозия бошланганда ўзан И. и шаклини олади. Бунда ўзан гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга бурилиб, тирсақлар ҳосил қилиб оқади. Буни меандралар дейилади.

Иммиграция (латинча *иммиграре* — келиб ўрнашмоқ) — мамлакатга бошқа давлатлар кишиларининг узоқ муддатга ёки доимий яшаш учун келиши. Кўчиб келган кишилар иммигрант дейилади. Мас., октябрь тўнтарини, фуқаролар уруши вақтида, қатангон йиллари Ўзбекистондан кетиб қолган кишилар улар бориб ўрнашган мамлакатларида иммигрант ҳисобланади.

Импорт, четдан мол келтириш (латинча *импорт* — киритман) — чет мамлакатлардан бирон давлатга ички бозорда сотиш учун мол (товар) келтириш. Мас., Ўзбекистонга четдан келтириладиган

машиналар, уларнинг эҳтиёт қисмлари республикамиз учун импорт товар бўлади.

Инвестиция (инглизча *invest* — қўйиш) — хўжаликнинг турли соҳаларига — кўпроқ тоғ-кон, ишлов берувчи саноатларга, транспортга узоқ муддатли капитал қўйиш. Мас., қурилиш ишларига асбоб-ускуналарни ўрнатишга, асбоб-ускуналар, инвентарлар сотиб олишга, шунингдек геологик қидирув ишларига сарфланадиган капитал, пул маблағлари.

Индекция — инфляция натижасида аҳоли даромадларини ўстириш (зарарни тўлдириш), нафақа, стипендия, иш ҳақини ошириш.

Индустриалаш — (инглизча *индустрия* — фаолият) — мамлакатда ҳозирги замон корхоналарини қуриш ва фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришнинг барча тармоқларига жалб қилиш йўли билан ривожланган саноатни бунёд этиш.

Интеграция (инглизча *интеграцио* — қисмларнинг тикланиши, бирлашиши) — мамлакатларнинг иқтисодий-сиёсий бирлашмаси шакли. Турли мамлакатлар хўжаликларининг ўзаро ишлаб чиқариш алоқаларида, давлатлар сиёсатини келишиб олиб боришда, турли мамлакатларнинг ишлаб чиқариш соҳасида бир-бирларига яқинлашувида кўринади.

Интенсивлаш, жадаллаштириш (латинча *интенсиво* — жадаллаш) — халқ хўжалигида янги фан ютуқларини, янги техникани ва меҳнатни ташкил этишнинг янги усулларини жорий қилиш йўли билан ишлаб чиқаришни кўпайтириш, кенгайтириш. Мас., қишлоқ хўжалигида тупроққа ишлов беришнинг илғор усулларидан фойдаланиш, ўғитларни тўғри ишлатиш, уруғларни яхшилаш йўли билан

ҳосилни ошириш деҳқончиликни жадаллаштириш бўлади.

Интурузия (латинча *интурузо* — куч билан киритаман) — қизиган суюқ магманинг Ер пўсти тоғ жинслари қатламлари орасига кириб келиш жараёни. Одатда тоғ пайдо бўлиши жараёни билан бир вақтда рўй беради. Баъзан интурузия натижасида ҳосил бўлган тоғ жинсларни ҳам И. деб юритилади.

Интурузив тоғ жинслари — Ер пўсти қатламлари орасида магманинг аста-секин совиши натижасида ҳосил бўлган магматик тоғ жинслари: гранит, диорит, порфир ва б.

Инфляция (латинча *инфлатио* — сўртиб чиқиш) — бозорда қоғоз пулларнинг товарларга нисбатан ортиқ даражада кўпайиб кетиши, пул қадрининг камайиши. Оқибатда нарх-наво ошиб кетади.

Ионосфера — Ер ҳаво қобиғининг 50—80 км дан юқорида жойлашган ионлашган қатлами. Қалинлиги 2000 км дан ортиқ. Қуёшнинг ультробинофа нурлари таъсирида кислород ва азот молекулаларининг парчаланиши ҳисобига ионлар ҳосил бўлиб туради. И. да заррачалар жуда сийрак ва юқори даражада электрлашган. И. да қутб шафақлари. И. магнит бўронлари кузатилади.

Ипакчилик — қишлоқ хўжалигининг ипак қурти боқип, янги ипак қурти зотларини етиштириш, пилла тайёрлаш билан шугулланувчи тармоғи. Урта Осиёда, хусусан Ўзбекистонда, Озарбайжонда, Хитой, Японияда энг кўп шугулланилади.

Ирмоқ-бош дарёга қўйиладиган дарё, сой, жилгалар, Жўгрофий адабиётларда ирмоқларни 1, 2, 3-ва ҳоказо тартибли ирмоқларга ажратилади. Чунончи, бош дарёга бевосита қўйиладиган ирмоқлар биринчи тартибли ирмоқ,

биринчи тартибли ирмоққа қуйилувчи ирмоқни иккинчи тартибли ва ҳоказо ирмоқлар дейилади. Баъзан кичикроқ кўл ва сув ҳавзаларига қуйиладиган дарёларни ҳам ирмоқ деб аталади. Баъзи бир туркий тилларда ирмоқ сўзи дарё сўзи маъносида ишлатилади. Мас., туркларда (қизил ирмоқ). Сой ва жарларга ён томонлардан келиб қўшиладиган кичикроқ сой ҳамда жарлар ҳам ирмоқ дейилади.

Ирригация (латинча *ирригацио* — сугориш) — тупроқда ўсимликларга сув таъминотини яхшилаш учун ерни сугориш, тупроқлар шўрини ювиш ишлари. Тупроқ мелиорацияси тадбирларидан бири.

Ирқ — кишиларнинг тарихий таркиб топган йирик ҳудудий гуруҳлари, Ирқлар келиб чиқишига кўра бир бўлиб, фақат баъзи бир таъқиқ физиологик белгиларига — сочининг шакли ва ранги, танасининг ранги, кўзининг шакли, юз суякларининг ўлчамлари ва айрим хусусиятлари, бурун, лаб тўзлишига кўра фарқ қилади. Бу фарқлар наслдан-наслга ўтади. Ирқий белгилар одам зоти пайдо бўлгандан кейин яшаш шароитидаги тафовутлар таъсирида вужудга келган. Одамларнинг асосий анатомик ва физиологик ҳамда руҳий хусусиятларида ирқий фарқлар йўқ. Ирқий тафовутлар жамият тараққиётига таъсир этмайди. Бутун дунёдаги одамлар учта катта ирққа: буглой ранг (монголоид), оқ (европеоид) ва қора (экваториал, яъни негр-австралоид) ирқларга бўлинади. Бу асосий ирқлар овалигида кўпдан-кўп ўтқинчи ирқлар бор.

Ирқий камситиш — бошқа ирқларга мансуб халкларни камситиш. таҳқирлаш, сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқлардан маҳрум қилишга қаратилган сиёсат.

Иссиқ булоқ — сув ҳарорати юқори бўлган булоқлар. Иссиқ булоқлар икки хил бўлади: нисбий иссиқ булоқлар, уларда сув ҳарорати шу жойдаги ҳавонинг ўртача йиллик ҳароратидан юқори бўлади; мутлоқ иссиқ булоқлар, улар сув ҳарорати 37° дан юқори, яъни ер юзидаги энг юқори ўртача ҳароратдан юқори бўлади. Иссиқ булоқларнинг кўпи минераллашган суви бўлиб, шифобахш хусусиятга эга.

Ихтисослашув — кишиларнинг бирон-бир хил меҳнатда банд бўлиши ва меҳнатнинг ҳар хил жараёнларга бўлиниши. Мас., кишилар саноатда бир ёки бир неча детални ясашга, бирор жараёни бажаришга, қишлоқ хўжалигида деҳқончилик ва чорвачиликнинг бирон соҳасига ихтисосланадилар. Корхоналар бирор машина ёки буюм ишлаб чиқаришга, ҳатто мамлакатлар бирор-бир соҳага ихтисослашади. Ихтисослашув жўғрофий меҳнат тақсимотини келтириб чиқаради. Ихтисослашувга табиий бойликлар, жойнинг иқтисодий жўғрофий ўрни, кишиларнинг меҳнат малакаси, бозорнинг мавжудлиги ҳал қилувчи таъсир кўрсатади.

Ички денгизлар — қуруқлик ичкарисига кириб борган ва океан ёки денгизга бир ёки бир неча бўғизлар орқали қўшилган денгизлар. Бундай денгизларга Қора денгиз, Болтиқ денгизи, Азов денгизи, Урта денгиз, Қизил денгиз ва бошқалар мисол бўлади.

Ички оқим ҳавзалари — қуруқликдаги оқар сувлар Дунё океанига қуйилмай, суви оқиб чиқиб кетмайдиган ҳавзаларга қуйилиши. Мас., Орол-Каспий ҳавзаси, Такламакон ботиғи ўлкаси, Саҳрои Кабирнинг катта қисми ва б.

Ички сувлар — 1) қуруқлик ичкарисига узоқ кириб турадиган

қўлтиқ ва денгизлар; дарёлар, кўллар; 2) бирор давлат ҳудудда жойлашган дарё, кўл, денгизлар, қўлтиқлар, бўғизлар. Давлатлар қирғоқларига туташ денгизларнинг қирғоқ бўйидаги энг 18,5 км ли сув халқаро ҳуқуққа кўра мазкур давлатнинг ихтиёрида бўлади.

Ички жараёнлар, эндоген жараёнлар — Ернинг ички энергияси, оғирлик кучи ва Ер айланиши натижасида вужудга келадиган кучлар таъсирида Ернинг ички қисмида рўй берадиган жараёнлар. И. ж. тоғ ҳосил бўлишида, ер пўстининг тебранма ҳаракатлари, магма чиқиши, вулканлар отилиши, зилзилалар кўринишида акс этади. Экзоген кучлар билан бирга рельефни ҳосил қилади.

Ишлов берувчи саноат — кон саноати, қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги, балиқ тутиш, овчиликдан келадиган маҳсулотлар, синтетик материалларни қайта ишловчи саноат тармоқлари. И. б. с. нинг энг муҳим тармоқлари: машинасозлик, металлсозлик, металлургия, нефтни қайта ишлаш, кимё, электротехника, электрон, ракетасозлик, ёғочсозлик, қоғоз, тўқимачилик, тикувчилик, пойабзал, нон ёпиш, ун тортиш, қандолатчилик, консерва, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш ва б.

Иқлим — Ер юзаси бирор жойини об-ҳавосининг кўп йиллик режими. Иқлим Қуёш радиацияси, ер юзасининг ҳолати ва атмосферадаги ҳаво ҳаракатлари ҳосиласидир. Қаранг. *Иқлим ҳосил қилувчи омиллар*. Иқлим об-ҳаводан фарқ қилиб, барқарор бўлади. У йиллар, асрлар мобайнида ўзгаради.

Иқлим минтақалари — Ер юзасида кенлик бўйлаб ёки кенгликка яқин йўналишда чўзилган ҳамда бир-бирларидан қуёшнинг нур энергияси билан иситилишига

ҳамда атмосферадаги ҳаво ҳаракатларига кўра фарқ қилувчи минтақалар. И. м. нинг ҳосил бўлишига асосий сабаб Ернинг кура (шар) шаклида эканлигидир. Ер юзида арктика, субарктика, мўътадил, субтропик, тропик, субэкваториал, антарктика иқлим минтақалари ажратилади.

Иқлим ҳосил қилувчи омиллар — жойнинг жўгрофий кенлиги, денгиз сатҳидан баландлиги, денгиз ва қуруқликларнинг бир-бирига нисбатан жойлашиши, ер юзасининг тузилиши, ер юзасининг ҳолати, океан оқимлари, атмосфера ҳаракатлари (шамоллар). Жойнинг жўгрофий кенлиги Қуёш нурининг Ер юзасида нотекис тақсимланишига таъсир этиб, иқлимнинг зоналлигини белгилайди. Жойнинг денгиз сатҳидан баландлиги ҳаво ҳароратига, ҳаво zichлиги ва таркибига, ер юзасининг иссиқлик энергиясини тарқатишига таъсир кўрсатади. Денгизларга нисбатан узоқ-яқинлик иқлимнинг континенталлик даражасига таъсир этади. Ер юзасининг тузилиши шамоллар йўналишига, ёғинларнинг миқдорига, ҳаво ҳароратига, океан оқимлари ҳаво ҳарорати ва ёғин миқдорига, нисбий намликка, шамоллар ҳаво ҳарорати, ёғинларга таъсир кўрсатади. Ер юзасининг ҳолати — қандай жойлиги, (ботқоқми, тошлоқми ва ҳ. к.), тупроқ ва тоғ жинслари ранги, ўсимлик турлари ҳам қуёш нурининг қайтишига ҳар хил таъсир кўрсатиб, иқлим ҳосил бўлишида муҳим аҳамият касб этади.

Иқтисодий жўгрофия — жўрофиянинг бир бўлаги. қ. Жўрофия. Аҳолини, унинг хўжалик фаолиятини, ишлаб чиқаришни (заволлар, фабрикалар, далалар, яйловлар, алоқ йўлларини) жойлаштириш қонуниятларини ўрганади.

Иқтисодий жўрофий таъриф —

хўжалик объектлари (корхоналар, шаҳарлар, ноҳиялар, мамлакатлар) ҳақидаги иқтисодий жўғрофий билимларни муайян режа асосида маълум тартибда баён этиш. Бунда хўжалик объектнинг ўрни, табиатнинг имкониятлари, хўжалик истиқболи ҳақида ҳам тўхталиб ўтилади.

Иқтисодий жўғрофий ўрин — иқтисодий жўғрофий объектлар (корхона, туман, шаҳар, ҳудуд ва ҳ. к.)нинг ундан ташқарида бўлган, лекин унинг ривожланишига таъсир кўрсатадиган табиий, тарихий, иқтисодий объектларга (транспорт йўллари, иқтисодий ҳудудлар, давлат чегаралари, денгизларга) нисбатан тутган ўрни. И. г. ў. мамлакат, шаҳар, туманлар тараққиётининг турли босқичларида турлича бўлиши мумкин.

Иқтисодий район — мамлакат (ҳудуд) халқ хўжалигининг ҳудудий ва иқтисодий бир бутун қисми. И. р. ўзига хос табиий ва иқтисодий шароити, тарихий тарқиб топган ёки жўғрофий меҳнат тақсмоти асосида вужудга келган, мустақкам хўжалик алоқа-

лари мавжуд бўлган хўжалик ихтисоси билан бошқалардан ажралиб туради. Бирор соҳага ихтисослашган иқтисодий районлар ҳам бўлади: саноат райони, қишлоқ хўжалик райони, овчилик райони, қон-қазлов райони ва ҳ. к.

Иқтисодий фаол аҳоли — аҳолининг ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларида ва номоддий ишлаб чиқариш тармоқларида банд бўлган қисми.

Иҳота ўрмонлари — бирор мақсадда (далаларни иссиқ шамоллардан, йўللарни қор ва қумдан сақлаш ва б. мақсадларда) бунёд этилган дарахтзорлар. И. ў. жойнинг микроклимига таъсир этади, ҳароратни, намликни мўтадиллаштиради, қор эришини секинлаштиради. Эрувчилик ва ёмғир сувлари оқимини камайтириб, тупроқ ювилишини секинлаштиради. Ўзбекистонда далаларни гармселдан, тоғ олди қия текисликларда, адирларда, тоғларда тупроқнинг ювилишидан сақлаш учун бунёд этилади. **Обикор ҳудудлари** дарахтлар кўпинча ариқлар бўйига экилади.

И

Йил — Ернинг Қуёш атрофида бир марта тўлиқ айланиб келиши даврига тахминан тенг бўлган вақт. Астраномияда тўрт хил йил ҳисоби бор: 1) юлдуз йили. Бу йил Қуёшнинг осмон сферасида юлдузларга нисбатан бир марта кўринма айланиб чиқиши учун кетган вақтга, яъни 365, 2564 ўртача қуёш суткасига тенг; 2) тропик йил. Бу йил Қуёшнинг баҳорги тун-кун тенглиги нуқтасидан икки марта ўтиши оралигидаги вақтга ўртача ҳисобда 365, 2422 суткага тенг; 3) календар йил. Григорий календари бўйича 365, 2425 суткага тенг; 4) ой йили

12 ой ойига синодик ойга) тенг, ўртача ҳисобда 354, 367 суткага тенг. Бу ҳижрий йил.

Йиллик ҳарорат амплитудаси, фарқи — ҳаво ҳароратининг йил давомидаги энг юқори даражаси билан энг паст даражаси ўртасидаги фарқ. И. ҳ. а. асосан жойнинг жўғрофий кенлигига, намлик миқдорига боғлиқ. Экваторда денгиз устида атиги 1—2° га тенг, қуруқлик устида эса 5—10° га тенг бўлади. Экватордан қутбларга томон ва денгиздан қуруқлик ичкаригига томон орта боради.

Йил фасллари — баҳор, ёз, куз, қиш. И. ф.нинг алмашинишига Ер

айланиш ўқининг орбита (Ернинг Қуёш атрофида айланиш йўли) текислигига нисбатан оғишганлиги (66° 33') сабаб бўлади. Ер Қуёш теварагида айланганда Ернинг ўқи йўналиши ўзгармайди. Шимолий қутб Қуёшга рўпара бўлганда шимолий ярим шар кўпроқ иситилади, жанубий қутб Қуёшга рўпара келганда эса жанубий ярим шар кўпроқ иситилади. Шимолий ярим шарда баҳор фаслининг бошланиши деб, Қуёшнинг баҳорги кун-тув тенглиги нуқтасидан ўтиш вақти (21—22 март), ёз фаслининг бошланиши деб Қуёшнинг ёзги туриш нуқтасидан ўтиши (21—22 июнь), куз фаслининг бошланиши деб, Қуёшнинг кузги кун-тув тенглиги нуқтасидан ўтиши (23 сентябрь) ва қишнинг бошланиши деб, Қуёшнинг қишки туриш нуқтасидан ўтиш вақти (21—22 декабрь) қабул қилинган. Жанубий ярим шарда буларнинг акси бўлади.

Йил фасллари бир-биридан

Ер юзасининг ҳамма жойида ҳам фарқ қилма бормади. Мас., экватор яқинида ҳаво доим бир хилда иссиқ ва ёғин кўп, яъни йил бўйи об-ҳаво деярли бир хил бўлади. Бу ўлкаларга икки томондан туташган жойларда (экватор ёнидаги ўлкаларда) йил икки фаслга бўлинади: қурғоқчил ва серёмғир фасл. Ўзбекистон жойлашган кенгликларда эса баҳор ва куз фасллари қисқароқ (2 ой атрофида), ёз фасли узун (5 ой чамаси) бўлади. Қутбий ўлкаларда аксинча ёз жуда қисқа, қиш узоқ давом этади.

Йилга — сой, кичик дарё, булоқдан оқиб чиққан сув. Қаранг. *Жилга*.

Йиққин — сув тошқини (Хоразмда).

Йўлдош шаҳарлар — йирик саноат марказлари бўлган шаҳарлар яқинида вужудга келган ва у билан хўжалик жиҳатдан боғланган шаҳарлар. Мас., Тошкент яқинидаги Сирғали шаҳарчаси.

К

Кабир (арабча катта) — жўғрофий ном ва атамалар таркибий қисми сифатида қўлланилади: Саҳрон Кабир — «Катта чўл».

Кабиса йили — 366 кунлик йил. Тропик (Қаранг. *Йил*) 365, 2422 суткага тенг. Мана шу фарқни ҳисобга олиб Григорий календариди тўртга бўлинадиган йиллар (4, 8, 12... 72, 76, 80...) ва 1700, 1800... каби йиллардан бўлинадиганлари (1600, 2000) **кабиса йили бўлиб**, 366 кунга тенг. Шу хил йиллар ҳозирги календарга кўра К. й. дейилади.

Каботаж (французча *каботаже*) — бир мамлакат денгиз портлари орасидаги кема қатнови. К. икки хил бўлади: 1) катта К. — турли денгизлар портлари орасидаги кема қатнови ва 2) кичик.

К. — бир денгиз портлари орасидаги кема қатнови.

Кавир — Урта Осиё жануби ва Эрондаги шўрхоқ чўллар. Рельефнинг ботиқ шаклларида бўлади. Жой номлари таркибида ҳам учрайди: Дашти Кавир.

Кайнозой эраси (юнонча *кайнос* — янги, *зоэ* — ҳаёт) — Ер геологик тарихининг энг янги эраси. 67 млн. йил давом этапти. Учта дсврга бўлинади: палеоген, неоген ва антропоген. Шу эрада пайдо бўлган тоғ жинслари кайнозой тоғ жинслари (ётқизиклари) дейилади. Ернинг ҳозирги замон табнати К. э. да таркиб топган.

Калийли тузлар — сувда осон эрийдиган калий ва калий-магнийли минераллар (сильвин, кар-

налит, полигалит)дан тузилган хе моген тоғ жинслари. Саноат аҳамиятига эга бўлган тўғ жинсларида 12—30 фоиз калий тузи (K_2O) бўлади. Конлари Уралда (Соликамск), Белорусда, Фарбий Қозоғистонда, Украинада, Канада, Германия, АҚШда бор.

Календарь (латинча *календарийум* — қарз китоби, унда ҳар бир ойнинг биринчи кунлари, яъни Қадимги Римда қарздорлар қарзини тўлайдиган кунлар ёзилар эди) — узоқ вақт ҳисоблаб бориладиган сана системаси. К. табиий ходисаларнинг осмон ёритқичлари билан боғлиқ ҳолдаги даврийлигига асосланиб тузилади. Календарлар жуда кўп. Қуёшнинг йиллик ҳаракати билан боғлиқ бўлган Қуёш (Шамсия) К. ва Ойнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлган Ой (Қамария) К. ҳамда ҳар иккалови ҳаракатига асосланган Қуёш Ой К. мавжуд. Қуёш К. (Шамсия)даги йил 365,2422 суткага Ой К. даги йил 354 суткага тенг. Ҳозирги вақтда дунёда Григорий К. қўлланилади. Муслмон мамлакатларининг кўпчилигида ҳижрий календарни юртилади. Григорий К. бўйича 1991 Ҳижрий Шамсийнинг 1370, Ҳижрий Қамарийда 1411 йилга тўғри келади. Ҳижрий Шамсий йил 22 мартда бошланиб, 21 мартгача давом этади: Ҳижрий Шамсий йилда қуйидаги ойлар бор: Ҳамал 30 кун, Савр 31 кун, Жавзо 31, Саратон 31, Асад 31, Сумбула 30, Мезон 29, Акраб 29, Қавс 30, Жадий 31, Далв 31, Ҳут 31 кун бўлади.

Камалак — атмосферадаги оптик ҳодиса. Бир ёки бир неча рангбаранг катта ёйлар. Ёмғир ёғадиган булут томонда сув томчиларига Қуёш нури тушиб синишидан ҳосил бўлади. Доимо қуёшдан тескари томонда кўринадди. Камалак ранглари Қуёш

спектрининг ранглиридан иборат.

Камар — жарлик, дарёнинг тик тушган, сув айланиб оқадиган чуқур жойи, пастилик ериги ўраб турувчи қирлар, қирдаги узун чўзилган дўнглар. Жой номлари сифатида ҳам уйрайди. **Мас., Камар** қишлоғи (Оҳангарон водийсида). Тоғлардаги тоқчасимон ўйиқ жой ҳам К. дейилади.

Камгак — тоғ ёнбағридаги ўйиқ унгур, ботик, тор йўлак.

Кампослар (португалча *кампо дала*, текислик) — Бразилияда ясси тоғлардаги саванналар номи. Қизил тупроқларда қаттиқ баргли чимли ғаллагулли ўтлар, кичик дарахт ва буталар ўсади.

Камсувлик — дарёларда сув оқимининг энг камайган даври. Ўзбекистондаги катта дарёларда К. куз ойларига тўғри келади, паст тоғлардан бошланувчи дарёлар баҳорда қор эриб, ёмғир кўпроқ ёғадиган даврдан бошқа ҳамма вақт К. бўлади.

Канал — (латинча *каналис* — қувур, нов) — сувни бир жойдан иккинчи жойга олиб бориш, икки сув ҳавзасини туташтириш учун қазилган сунъий ўзан, катта ариқ. К. лар вазифасига кўра ҳар хил бўлади: 1) суғориш К., 2) кема қатнайдиغان К., 3) энергетика К., 4) зах ерлар сувини қочириш ва қуритиш К., 5) ичимлик сув билан таъминлаш К., 6) ёғоч оқизилладиган К. ва б. Баъзи К. лар бир йилда бир неча вазифани бажаради.

Каолин, **чиннигил** — асосан каолинитдан иборат оқ лой. Юқори даражада ўтга чидамлилиги, мўртлиги ва анча йирик дондорлиги билан ажралиб туради. Номи Жанубий Хитойдаги Каолин деган жой номидан олинган. Бойитилган К. чинни, кимё, қоғоз, кабель, резина, атторлик саноатида ишлатилади. Йирик конлари АҚШ, Буюк Британия, Ук-

раинада бор. Ўзбекистонда Ангренада қазиб олинади.

Капитал қўйилмалар — қурилиш ишларига, асбоб-ускуналарни монтаж қилишга, жиҳоз ва асбоб-ускуналар сотиб олишга, шунингдек геология қидирув ишларига сарфланадиган пул маблағлари.

Капиталистик монополиялар — (юнонча *монос* — бир, ягона, *полио* — сотаман) — капиталистларнинг йирик хўжалик бирлашмалари, иттифоқлари, К. м. хусусий мулкчиликка асосланган: тармоқлар, корхоналар, бозорга ва умуман бутун иқтисодиётга ҳукмронлик қилади. К. м. ишлаб чиқариш, капитал, иқтисодий ресурслар ва фан-техника ютуқлари юқори даражада марказлашганда эркин рақобатни бартараф этиш, монополия бўйича бир хил нархни белгилаш, юқори даражада фойда олиш учун ташкил этилади. К. м. бир қанча шаклларда ташкил этилиши мумкин: картель, синдикат, трест, концерн, корпорация ва б.

Карст, карст ҳодисаси (Югославиядаги карст платоси номидан олинган) — сувда яхши эрийдиган тоғ жинслари (оҳақтош, бўр, доломит, гипс, тузлар) ни ер ости сувлари эритиб олиб кетиши натижасида рўй берадиган жараёнлар. Натижада тоғ жинслари орасида бўшлиқлар — ғорлар, йўлаклар ҳосил бўлади. Упирилмалар рўй бериб, ер юзасида воронкасимон чуқурликлар, ёриқлар вужудга келади. Ер юзидаги оқар сувлар ер остига тушиб кетиб, ер ости дарёлари, қўллари ҳосил бўлади. Қримда, Кавказ, Уралда кўп учрайди. Ўзбекистонда Ҳисор, Чотқол, Нурота тоғларида, Устюртда рўй беради.

Карст далалари — бир қанча карст ванналари, воронкалари қўшилиб кетишидан ҳосил бўлган пастак текис ер одатда тоғ жинслари қатламлари бўйлаб чўзилиб

кетади. Таги текис, ёнбағри тик бўлади. Тагида ғовак гил жинслар тўпланиб, унумдор тупроқ ҳосил қилади.

Карст рельефи — сув оҳақтош, доломит, гипс, бўр, тоштузларни эритиб кетиши натижасида ҳосил бўлган рельеф шакллари, Ер юзаси карст чуқурликлари, ёриқлари, воронкалари туфайли ўнқир-чўнқир бўлиб кетади. Ер юзида оқар сувлар деярли бўлмади.

Катта айланма ҳаракат — океан юзасидан сувнинг буғланиб, ҳавода совиши натижасида булут ҳосил қилиши ва булутлардан ёғин тарзида қуруқликка тушиб, дарёлар орқали яна океанга қайтиб бориши. Океанлардан чиқиб кетган сув билан унга қайтиб келган сув бир хил эмас. Океанлардан буғланиб тоза сув чиқиб кетади, қайтишда эса қуруқликда ҳар хил тузларни эритиб, эритма ҳолда қайтиб келади.

Картосхема, чизма-харита — катта аниқлик талаб қилинмайдиган ва градус тўрлари ишлатилмайдиган харита. К. да схематик тасвирлаш муайян ҳодиса-воқеалар ҳақида яққолроқ тасаввур ҳосил қилишга, уларнинг айрим муҳим томонларини таъкиллаб кўрсатишга имконият беради.

Каучукли ўсимликлар — тўқималарида табиий каучук олиш учун ишлатиладиган сутшира тўплайдиган ўсимликлар — Бразилия гевеяси, товсоғиз, Мексика гваюласи, қоқиўт, фикус ва б. Ҳозирги вақтда асосан гевеядан каучук олинади.

Кварц — оқ рангли, шишасимон ялтироқ минерал. Қимматбаҳо тош ҳисобланади, заргарликда ишлатилади. Таркибида бошқа аралашмалар бўлса, турли рангли — бинафша, қора, олтинранг сариқ, кулранг бўлиши мумкин. Заргарликдан ташқари ўтга чидам-

ли асбоблар тайёрлашда, радиотехника, оптика, медицина, ойна керамика саноатида ишлатилади. Ўзбекистонда Чимёнда, Чирчиқ атрофларида конлари бор.

Кварцит — таркиби асосан кварцдан иборат бўлган зичлиги катта, қаттиқ тоғ жинси. Кварцли қумтошларни қайта кристалланишдан ҳосил бўлади. Кварцитдан ўтга чидамли ғишт (динас), ишқорга бардошли қурилиш материаллари тайёрланади.

Кемирчак — силикланмаган майда тошлар, шағал. Йўлларга солиш учун ишлатилади. Тошларни тегиримонда майдалаб ҳам К. тайёрланади.

Кемтик Ой — тўлмаган Ой. Ой янги бўлгандан то 14-кунигача ва 15-кундан бошлаб 26-кунигача кемтик кўринади.

Кенг баргли ўрмонлар—қишда баргини тўкадиган шапалоқ баргли дарахтлар ўсадиган ўрмонлар: бук, эман, заранг, жўка, граб ва бошқа дарахтлар ўсади. К. б. ў. шимолӣ яримшарнинг мўътадил минатақаси таркибига кирувчи кенг баргли ўрмонлар зонасини ҳосил қилади. Ўзбекистон тоғларида баландлик минтақаси сифатида учрайди. Бу ерда заранг, террак, мевали дарахтлар — ёввойи олма, ёнғоқ, ўрик, дўлана, листа, қорақат ва бошқалардан иборат.

Кечув, кечик — дарё, сой, кўллардаги пиёда, отда, машина ва бошқаларда ўтиш мумкин бўлган саёз жой.

Кимёвий нураш — тоғ жинслари ва минералларнинг ҳаводаги газлар, хусусан кислород, карбонат ангидрид ва сувли эритмалар таъсирида емирилиши, таркибининг ўзгариши. Мас., дала шпати каолинга айланиши мумкин. К. н. иқлими иссиқ, илиқ, сернам ўлкаларда кучли рўй беради.

Кичик айланма ҳаракат—

Қуёш иссиқлиги таъсирида денгиз ва океан сувларининг исби, бугга айланиб юқорига кўтарилиши, булутлар ҳосил қилиши ва шу сувнинг ёгин тарзида океанларга қайтиб тушиши. К. а. ҳ. да сув океандан буғланиб океанга тушадиган қуруқликда буғланиб, қуруқликка ёғади.

Кичик металлургия — машина-созлик заводларида шу заводнинг ишлаб чиқариш жараёнлари учун зарур бўлган пўлат, чўян, прокат эритадиган металлургия цехлари.

Кокс — коксланувчи кўмирни (қаранг) махсус печларда ҳаво бермасдан 900—1000° да қизитиш йўли билан олинадиган ёқилғи. К. ғовак бўлади, таркибида углевод 98 фоизга етади. 1 кг К. 8000 ккал гача иссиқлик беради. Чўян эритишда ёқилғи сифатида фойдаланилади.

Кокс гази — томкўмир коксланаётганда олинадиган газ. Бунда газ билан бирга суяқ маҳсулот (смола) ҳам олинади. К. г. қимматли ёқилғи ва кимё саноати учун хом ашё сифатида ишлатилади.

Коксланувчи кўмир — тошкўмирнинг коксланганда (ҳавосиз қиздирилганда) кокс, кокс гази ва смола берадиган нави.

Ком — ариқ, дарё, ирмоқ, канал. Бухоро воҳасида кўл учрайди. Мас., Комизор канали. Амур дарё қўйи оқимида, Афғонистонда кон, Олтойда хем шаклида кўлланилади. Мас., Улухем, Қизилхем дарёлари (Тувада), Конгадарё (Амирдарёнинг қадимги ўзани), Миёникон (Хилмаид дельтаси).

Комбинат (латинча *комбино* — бирлаштираман) — 1) ишлаб чиқариш ва технологик жиҳатдан бир-бирлари билан боғланган корхоналарнинг бирлашиши; 2) бир тармоққа мансуб бўлган ва бир-бирлари билан ўзаро боғланмаган

корхоналарнинг маъмурий жиҳатдан бирлашиши.

Компенсацион битим (латинча *компенсация* — қопламоқ, ўрнини тўлдиromoқ) — иқтисодий битимлар шаклларида бири. Бундай битим тузилганда чет эл фирмалари кредит (қарз) беради ва бу қарз ҳисобига хўжалик корхонаси қуриш учун зарур бўлган асбоб-ускуна ҳамда машиналар етказиб туради. Корхона ишга туширилгандан кейин қарз олган мамлакат муайян вақт давомида ўша корхона ишлаб чиқарган маҳсулотларни етказиб бериб, қарзини тўлайди.

Кон — Ер пўстида бир ёки бир неча хил фойдали қазилмалар тўпланиб қолган жой, қатлам. Шундай конларнинг муайян геологик тузилиш билан боғланган ҳудудий тўплами ҳавза дейилади.

Конвертирланган пул — пулнинг бошқа мамлакатлар пуллари (валюталарга) эркин алмаштириладиган қисми.

Конгломерат (латинча *конгломератус* — тўпланган) — қум, шағал ва бошқа тош бўлақларининг бир-бирларига ёпишишдан ҳосил бўлган тоғ жинси. К. да темир оксиди, карбонатлар, гил жинслар ва силикат кислотаси тошларни бириктирувчи вазифасини бажаради. К. лар ҳосил бўлган жойига қараб, денгиз, кўл, аллювиал, пролювиал к. ларга оулинади.

Конституцияли монархия — Қаранг. *Монархия*.

Континентал иқлим — ҳавонинг суткалик ва йиллик ҳароратлари фарқлари катта бўладиган ва ёгин кам ёғадиган ҳудудлар иқлими. Континентал иқлим аксари денгизлардан узоқ ўлкаларда, шунингдек, океандан тоғлар билан тўсилган ёки шамол қуруқликдан океанга қараб

ёсадиган жойларда кузатилади.

Концентрат (латинча *концентратус* — тўпланган, қуюқлашган) — фойдали қазилмаларни бойитиш йўли билан олинган маҳсулот. Одатда таркибида металл (фойдали элемент) кам бўлган маъданлар бойитилиб, металл салмоғи оширилади, сўнг ундан, металл ажратиб олинади.

Концессия — мамлакат бойликларини бошқа мамлакатга шартнома асосида фойдаланишга бериш.

Координаталар — Ер юзидаги ҳар қандай нуқтанинг жўғрофий кенглиги ва жўғрофий узунлиги. Градус ҳисобида ўлчанади.

Кориз — ер ости сувини йиғиб ер устига чиқариш учун қурилган қудуқлар системаси. К. қазиладиган жой белгилаб чиқилгандан кейин, ҳар 10 м да қудуқлар қазилган. Сувли қатламнинг чуқурлигига қараб, сув чиқадиган бош қудуқнинг чуқурлиги 14—30 м, баъзан 70 м гача бўлган. Қудуқлар лаҳм орқали бир-бирларига туташтирилган. Лаҳмнинг баландлиги 1,5 м, эни 1 м, узунлиги бир неча км гача бўлган. К. Яқин Шарқ мамлакатлари, Эрон, Афғонистон, Шарқий Туркистон, Урта Осиё ва Озарбайжонда тоғ олди қия текисликларида қурилган. Узбекистонда Нурота тоғлари этакларида учрайди.

Кратер (юнонча *кратер* — катта товоқ) — ер юзасида ёки денгиз остида учрайдиган товоқсимон ёки воронкасимон чуқурликлар. К. диаметри бир неча ўнлаб м дан бир қанча км гача, чуқурлиги бир неча м дан юзлаб м гача бўлади. К. вулканлар отиши, йирик метеоритлар тушиши натижасида ҳосил бўлади. Вулкан К. лари тагида лава ва бошқа жинслар, газлар чиқадиغان бўғиз бўлади. Баъзан К. лар таги

сув билан тўлиб, К. кўлларини ҳосил қилади. Қ.-лар Ой ва Мирриҳда ҳам жуда кўп.

Кредит, қарз (латинча *кредитум* — қарз) — товар ва пул маблағларини қарзга бериб туриш. Қарзга берилганда ўзаро келишувга биноан муайян миқдорда устама тўлов (қарз олиб тургани учун ҳақ тўланади).

Криклар — мавсумий қуриб қоладиган дарё ёки вақтинча оқим. Асосан Австралияда қўлланиладиган атама, жўрофий номлар таркибида ҳам ишлатилади. Мас., Куперс-Крик.

Криология (латинча *крус* — совуқ, муз ва *логос* — билим) умумий музшунослик, муз ҳақидаги фан. К. қор қоплами, музлик, музлар, музлоқларнинг физикавий, кимёвий, минералогик хусусиятларини ўрганади.

Криосфера (латинча *крус* — совуқ, муз ва *сфера* — кура) Ер юзасининг атмосфера, гидросфера ва литосфера ўзаро тутшиб турган ҳамда музлар бўлган ва муз ҳосил бўладиган совуқ қобиги.

Кряж — узун чўзилган ва тепалари ясси гумбазсимон қирлар. Қ. одатда емирилиб кетган қадимги тоғларнинг қолдиғидан иборат бўлиб, энг янги тектоник ҳаракатлар натижасида салгина кўтарилган. М., Тиман кряжи.

Кузги экинлар — кузда экиладиган экинлар. Мўътадил ва субтропик иқлим минтақаларида қиш илиқроқ ёки серёгин келадиган жойларда айрим экинлар (буғдой, арпа, пиёз) кузда экилади. Булар кузда кўкариб чиққанлари сабабли қишки, айниқса баҳорги намдан самарали фойдаланиб, яхши ҳосил беради. Узбекистонда буғдой, арпа, рапс, пиёз экилади.

Кулча муз — диаметри бир неча см дан 3—4 м гача етади-

ган, қалинлиги 10 см гача бўлган доира шаклидаги парча муз. К. м. қор ва муз қиламиқлардан (қаранг) ҳосил бўлади. Кўл ва денгизларда сув музлаши олди-дан кузатилади.

Кунаш — қуёшга қараган, қуёшга ўнг, ёруғ томон, Қаранг. *Кунгай*.

Кун ботиш — горизонт (уфқ) нинг Қуёш ботадиган ғарб томони, шу томондаги ерлар, ўлкалар.

Кунгай — тоғ, тепа, жар, водий ва бошқаларнинг Қуёш нури кўп тушадиган, жанубга қараган ёнбағри; Қуёш кўп тушиб турадиган жой. Тоғ, жой номлари сифатида ҳам ишлатилади: Кунгай Олатови.

Кундуз — сутканинг Қуёш чиққандан ботгунча ўтган ёруғ қисми. Кундузнинг узун-қисқалиги жўрофий кенглик билан йил фаслларига боғлиқ. Ер шарининг турли жойида кундуз узунлиги ҳар хил. Экваторда доим кеча билан кундуз тенг бўлади. Лекин рефракция туфайли доим кундузи кечасидан узунроқ. Шимолий яримшарда энг узун кун 21—22 июнда, энг қисқа кун 22 декабрда кузатилади.

Кундузи бриз — ёзда кундузи денгиз, кўл, катта дарё, ботқоқликдан қуруқликка эсадиган шамол. Ёзда қуруқлик юзаси тез исийди, исиган ҳаво кенгайди ва энгил бўлиб юқорига кўтарилади, ҳаво босими пасаяди. Денгиз устидаги салқинроқ ҳаво қуруқликка томон ҳаракат қилади, шундай қилиб кундузи бриз шамоли ҳосил бўлади.

Кун томон — уфқнинг жануб томони. «Кунга (кун томонга) қаратиб қурилган уйда касал бўлмас» (мақол).

Кун-тун тенглиги — Қуёшнинг осмон сферасидаги йиллик ҳаракати йўлида унинг маркази осмон

сфераси экваторини баҳорги ва кузги туриш нуқталарини кесиб ўтадиган вақт. Бу вақтда Ернинг қутбларидан бошқа ҳамма қисмида кеча билан кундуз тенг бўлади. К.-т. тенглиги бир йилда 2 марта—20—21 март ва 23 сентябрда бўлади. Шу кунлари Қуёш экваторда туш вақтида қоқ тепадан (зенитдан) ўтади.

Кун туғиш — уфқнинг Қуёш чиқувчи, шарқ томони. «Кун туғиш томондаги тепа тағида жойлашган бизнинг қишлоқ».

Кўзанақ қум — узун чўзилган қум тепалари бир-бирига тик йўналган қумлар. Юқоридан қаралса ари уясига ўхшайди. К. қ. лар одатда бир-бирига перпендикуляр шамоллар кучи тенг бўлган шароитда вужудга келади. Қизилқумнинг марказий қисмида кўп учрайди.

Кўк — осмон. «Кўкка бўлут чиқибди, ҳаво айниса керак».

Кўк сув — тоза, тиниқ сув. Қаттиқ тоғ жинсларидан оқиб ўтадиган, кўллардан, тоғдаги муздан оқиб тушадиган, булоқлардан оқиб чиқадиган сувлар ана шундай тиниқ, кўкимтир рангда бўлади. Дарёлар номи сифатида ҳам учрайди. Мас.: Кўккўлдан оқиб чиқадиган Кўксув дарёси (Тошкент вилоятида).

Кўл — қуруқликдаги чуқурликларни тўлдирган сув ҳавзалари. Кўллар ҳосил бўлишига кўра тектоник (Иссиқкўл, Байкал ва б.), вулкан кўллари (вулкан кратерларида — оғзида), музлик кўллари (музлик ўйиб ҳосил қилган чуқурликларда, мореналар тўсиб қўйган водийларда), карст кўллари, лиман кўллари, ўзан кўллари, сунъий кўллар (сув омборлари) бўлади. Сув ҳолатига кўра оқар ва оқмас кўллар бўлади. Сувида эриган тузлар миқдорига қараб, шўр (минералли)

ва чучук сувли кўлларга бўлинади. Энг катта кўллар Ўрта Осиёда Каспий, Орол, Иссиқкўл ва б. К.-лар Ер юзиде қуруқлик майдонининг 1,4%ини (2,1 млн. км²) эгаллаган.

Кўлмак (ҳалқоб) — қаттиқ ёғин, тошқин вақтларида чуқур, паст ботиқ ерларни тўлдирган сув, грунт сувлари ер юзасига чиқиб ётадиган зах, ботқоқ ерлар. Ўзбекистонда дарёлар қайирларида, воҳалар чеккаларида ташлама сувлар тушириладиган жойларда кўп учрайди.

Кўлоб — Дарёлар қайирида сизот сувлари, тошқин сувлари, бошқа жойларда қор ва ёмғир сувлари тўпланиб қолган ботиқ жойлар, зах ерлар.

Кўп йиллик музлоқ ер — мангу тўнг ер, абадий музлоқ ер. Ер юзасидан маълум чуқурда жойлашган ва узоқ вақт (бир неча йилдан то минглаб йилларгача) давомида муттасил музлаб ётадиган (ҳарорати 0° паст бўлган) тоғ жинслари. Одатда шимолӣ ва жанубий совуқ ўлкаларда ва баланд тоғларда кўп учрайди. Евросиёда К. м. ерлар майдони 10 млн. кв. км дан ортиқ. Йиллик ўртача ҳарорати 0° дан паст ўлкаларда ҳозир ҳам К. м. с. лар вужудга келаётгани ҳақида маълумотлар бор. К. м. е. ларнинг юза қатлами қисқа ёз фаслида эрийди, совуқ тушиши билан музлаб қолади; бу қатлам фаол қатлам (қаранг) дейилади. Ернинг музлаб ётиши ўсимликларга, тупроқ жараёнларга, ҳайвонот дунёсига таъсир кўрсатади. Ўсимликлар секин ўсади. Қурилиш ишларини қийинлаштириб юборади.

Кўп йиллик ўртача ҳарорат — ҳавонинг бир неча йиллар давомида олинган ўртача йиллик ҳарорати. Одатда, 35 йил давоми

да олиб борилган кузатиш якунлари асосида чиқарилади.

Кўп энергияталаб ишлаб чиқариш — ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирлигига кўп миқдорда энергия сарф қиладиган ишлаб чиқариш. Мас.: алюминий, рух, никель эритиб олиш, кимё саноатининг кўп тармоқлари (азотли ўғитлар, синтетик смола, сунъий тола ва б.).

Кўриниш узоқлиги — кундузи асбобсиз қараганда предмет қиёфасини (шаклини) ажратиш мумкин бўлмаган масофа. К. у. ҳаво ва ундаги аралашмалар (чанг, ғубор, қор, ёмғир, томчилари ва ҳ. к.) нинг ёруғлик нуруни ютишига ҳамда оралиқ масофага боғлиқ. Тунда К. у. фокусга келтирилмаган ёруғлик манбаининг кўринмай қолиши масофаси билан аниқланади. К. у. туман тушганда 0 м гача тушиши мумкин, тоза қуруқ ҳавода 10, ҳатто 100 км га етди.

Кўртош — катта қисми майда, ғовак жинслар, сув, ўсимликлар орасида кўмилиб қолиб, кичик қисми кўриниб турган йирик, ғўла тошлар. Улар сувда кемалар қатновига, йўлларда изсиз транспорт ҳаракатига қийинчилик туғдиради.

Кўрфаз — кўл, денгиз, океанларнинг қуруқлик ичкарасига анча узоқ кириб борган қисми. Мас.: Ақаба к., Қорабўғозгўл к. ва ҳ. к.

Кўр ғор — оғзи очилмаган ёки нуроқ жинслар, ўсимликлар билан беркилиб кетган ғорлар ёпиқ ғор деб ҳам аталади.

Кўса ер — ўсимлик ўсмайдиган тақир, яланғоч ер.

Кўтал — тоғлардан ошиб ўтадиган йўл, пастроқ доvon. Жўгрофий номлар таркибида ҳам учрайди. Мас.: Жиззах вилоятидаги Ўзбеккўтал.

Кўтарилма булоқ — сувни кў-

тарилиб, «қайнаб» чиқадиган булоқ. Босимли сувли қатлам эрозия натижасида очилиб қолишидан ҳосил бўлади. К. б. лар дарё ўзанларида, жарларда, тоғлар ёнбағирларида учрайди. Тектоник ёриқлар, силжиқларда ҳам бўлади.

Кўтарилма оқим — кўл, денгизларда сувнинг юқорига кўтарилиб чиқиши. Шамол кўл, денгизнинг юза қисмидаги сувни ҳайдаб кетиб, сув сатҳи пасайганда пастдан сув кўтарилиб чиқади. Мўътадил минтақалардаги кўлларда қиш бошида юзадаги сув совуб, оғирлашиб пастга тушади ва унинг ўрнига пастдан енгилроқ илиқ сув чиқади. Натижада кўтарилма ва пасайма оқим вужудга келади.

Кўтарилма шамол — 1) илиқ ҳаво fronti юзаси бўйлаб юқорига томон ҳаракатланиши. Циклонларнинг илиқ фронтда ер юзасини қоплаган совуқ ҳаво устига илиқ енгил ҳаво чиқа боради ва дастлаб патсимон, сўнгра ёмғирли қат-қат булутларни ҳосил қилади; 2) Ер юзаси қизишидан пастдаги ҳаво ҳам исиб юқорига кўтарилиши. Бунда тўп-тўп булутлар ҳосил бўлади. Бундай ҳодиса Ўрта Осиё текисликларида баҳорда, тоғларда ёзда ҳам кузатилади.

Кўтарма — икки изза оралиғидаги баланд жой. Кўпинча заҳоб, ботқоқ, изза жойларда турли иншоот, йўл қурилиш мақсадларида бунёд этилади.

Кўчки — 1) тоғларда ёнбағирнинг юқори қисмида йиғилиб қолган қорнинг шиддат билан пастга отилиб тушиши. Қор кўчишига ёнбағирда қорнинг кўп йиғилиб қолиши, ёнбағирдаги қорнинг қайтадан кристалланиши, ҳарорат таъсирида зичланиши оқибатида қор қоплами ичида бўш қатлам-

нинг вужудга келиши сабаб бўлади. Бир қор кўчишида 1,5—2 млн. м³ қор кўчгани кузатилган. Қулаб тушган қсрнинг қалинлиги 60 м га етган. Қор кўчилари Урта Осиёда, Қавказда Альп, Кордильера тоғларида кўп рўй бериб туради. Баъзан қишлоқларга, йўлларга, алоқа воситаларига, тоғлардаги ўрмонларга катта зарар етказди; 2) тоғ жинсларининг оғирлик кучи таъсирида ён-

бағир бўйлаб пастга сурилиб тушиши. Қаранг. *Сурилма*; 3) тоғ жинслари катта массасининг тоғларнинг тик, жарлик ёнбағирларида тоғдан узилчб, қулаб тушиши. Қаранг. *Тоғ қулаши*.

Кўх (тожиқча)— тоғ. Жўғрофий номлар таркибида кўп учрайди. Кўҳистон, Кўҳимўғил, Кўҳитангтоғ ва б.

Кўҳистон — тоғистон, тоғли ўлка; тоғлар ўлкаси.

Л

Лаис ва Лаэса — Латин Америкаси мамлакатларининг иқтисодий бирлашмалари Лаис — Латин Америкаси иқтисодий системаси. 1975 йилда тузилган. 26 та мамлакат бирлашган. Лаэса-Латин Америкаси эркин савдо ассоциацияси. 1960 йилда ташкил этилган. Дастлаб Аргентина, Бразилия, Мексика, Парагвай, Перу, Уругвай, Чили, 1970 йилдан кейин Колумбия, Эквадор, Венесуэла за Боливия кўшилган.

Лайлак қор — кўпинча баҳорда ёғадиган йирик паға-паға қор. Ҳавода кўтарилма оқим кучайиб, турли ҳароратдаги ҳаво аралашган вақтда конденсация кучайиб, йирик қор ёғади. Баҳорда лайлак келиш вақтида кўпроқ ёққанидан лайлак қор дейилади.

Лакколит — (латинча *лаккос* — чуқурлик, *литос* — тош, яъни чуқурдаги тош) унча чуқур бўлмаган ер қатламлари орасида қотиб қолган магматик тоғ жинслари. Шакли ясимқсимон ёки гумбазсимон бўлади, чуқинди жинслар орасида томирлар ҳосил қилади.

Лагуна (итальянча *лагуна*, латинча *лакус* — қўл) тўлқин келтирган қум марзалари орқали денгиздан ажралиб қолган табиий, саёз сув ҳавзаси. Ҳалқасимон маржон ороллари (атоллар) ўрта-

сидаги сув ҳавзаси ҳам Л. дейилади.

Лава (латинча *лабес* — кўчки) — вулканлар огзидан ёки ер пўстидаги ёриқлардан ер юзасига оқиб чиқиб, газларнинг бир қисмини йўқотган магма. Ер юзасида лава ҳарорати 1000—1200° бўлади. Лаванинг қотишидан вулкан тоғ жинслари, мас., базальт ҳосил бўлади.

Лаб — дарё, қўл, жар ва бошқа сув ҳавзалари соҳилининг қирғоқ бўйи қисми. Жой номлари таркибида ҳам бор. Мас., Бухородаги Лабиҳовуз.

Лангар — тўхташ жой, қўноқ, манзил. Илгариги карвон йўлларидаги қўноқ жойлар, карвонсаройлар шу атама билан юритилган. Л.-ларда чойхона, меҳмонхона, карвонсарой, баъзан гузарлар (бозори билан) бўлган. Ҳозир бир қанча аҳоли пунктлари (кўплари қадимги йўллар устида бунёдга келган) шундай ном билан аталади.

Ландшафт (исемсча *ланд* — ер ва *шафт* — манзара) — табиий комплексларни умумлаштирувчи тушунча: геологик заминни, рельефи, иқлими, тупроқлари, ўсимлик туркуми, ҳайвонот дунёси, ер ости ва ер усти сувлари режими-нинг бир хиллиги билан ажралиб турадиган ва табиий чегараларга

эга бўлган ҳудуд. Ландшафтшуносликда ландшафтнинг уч хил тушунчаси мавжуд: 1) регионал тушунча. Бунда ландшафт ер юзасининг табиий чегараланган унча катта бўлмаган қисми тушунилади; 2) типологик, умумлаштирувчи тушунча. Мас., тоғ-ўрмон қўнғир тупроқларидаги бутазор-сйрак ўрмонлар ландшафти; 3) ландшафт умумий тушунча. Мас., ўрмон ландшафти, чўл ландшафти, ботқоқ ландшафти.

Ландшафт компонентлари — ҳар бир жойдаги тоғ жинслари, рельеф, иқлим, ер усти ва ер ости сувлари, ўсимликлар, ҳайвотот дунёси, тупроқлар. Қаранг. *Табиат компонентлари*:

Ландшафтлар рекултивацияси — инсон фаолияти таъсирида мўвозанати бузилган ёки ишдан чиққан табиий ва антропоген ландшафтларни тиклаш, қайта ишга солиш ёки улар ўрнида янги ландшафтлар бунёд этиш.

Ландшафтларнинг ўз-ўзидан тикланиши — ўзгартирилган ландшафтларнинг ва айрим табиий компонентларнинг инсон аралашмасдан табиий ҳолда тикланиши. Табиатда ўз-ўзидан тикланиш ва ўз-ўзидан тозаланиш хусусияти мавжуд. Мас., ўрмон зонасида дарахтлар кесиб олинса ва инсон бошқа таъсир кўрсатмаса, маълум вақтдан кейин ўрмон тикланади. Ҳозир Ўзбекистонда муҳофаза қилинаётган айрим жойларда тоғ арзачорлари тикланипти. Ифлосланган сув табиий ҳолда аста-секин ўз-ўзидан тозаланади. Мас., Қуёш нури ва араланиши таъсирида сув 24 соатда 50 фоиз бактериялардан тозаланади, 96 соатда ифлословчи моддалар 0,5 фоиз қолади. Лекин сув жуда ифлосланиб кетган бўлса, тозаланиши қийин бўлади.

Ландшафт қобиғи — жўғро-

фий қобиқнинг литосфера (Ер пўсти) гидросфера (сув қобиғи) ва тропосфера бевосита туташиб турган нисбатан юпқа марказий қисми. Л. қ. ҳозирги нураш пўстини, тупроқ-ўсимлик қопламани, барча тирик организмларни ва ҳавонинг ерга туташиб турган қуйи қисмини ўз ичига олади. Л. қ.-нинг қалинлиги қутбий ўлкаларда 10 м дан экваториал ўрмонларда 100—150 м гача етади.

Ландшафтшунослик — Ернинг ландшафт қобиғини ва уни ташкил этган ландшафт комплекслари, бу комплексларнинг тузилиши, жўғрофий жойлашиши, ривожланиши, хўжаликда фойдаланишини ўрганувчи фан. Табиий жўғрофиянинг бир тармоғи. Л. барча табиий жўғрофий комплексларни — ландшафт қобиғи ва жўғрофий минтақалардан тортиб энг кичик комплексларгача, яъни ландшафт жойларгача бўлган комплексларни ўрғанади. Л.нинг асосий тадқиқот услублари: бевосита жойда кузатиш, табиий комплексларни картага тушириш. Ландшафтларга миқдорий ва сифат кўрсаткичларига қараб таъриф берилади. Л. табиий бойликлардан оқилона фойдаланишга ва уларни муҳофаза қилишга ёрдам беради.

Л. фанига биринчи бўлиб В. В. Докучаев ва унинг шогирдлари асос солишган.

Латерит тупроқлар (латинча *латер* — ғишт) — доимий яшил сернам ўрмонлар тағида таркиб топадиган қизил тупроқлар. Таркибида темир кўплигидан темир занглаб қизил тусга эга бўлади. Тупроқнинг юза қатламида чиринди 4—6 фоизгача етади. Л. т. Жанубий Америкада, Марказий Африкада, Жануби-Шарқий Осиёда кенг тарқалган. Шоли, кофе, какао, гевея кўп экилади.

Латин Америкаси — Шимолий

Американинг жанубий қисми (Мексика), бутун Марказий ва Жанубий Америкадаги барча мамлакатларнинг умумий номи. Бу мамлакатлар XV ва XVI асрларда Испания ва Португалия томонидан босиб олиниб, мустамлакага айлантирилган эди. Ҳозирги вақтда бу мамлакатларнинг кўпчилигида асосини латин тили ташкил этган испан ва португал тиллари давлат тили ҳисобланади. Шундан Л. А. деб аталади.

Латифундия (латинча *латус* — кенг, *фундум* — мулк) — бирор кишига ёки компанияга қарашли ерлар. Ер эгаси (латифундиячи) ерини ижара бериши ҳам мумкин.

Легирловчи металллар (немисча *легиерен* — эритмоқ) — металл ёки металл қотишмаларнинг механик, физик, кимёвий хоссаларини яхшилаш учун уларга бошқа металллар ва металл қотишмаларини қўшиш. Легирловчи металллар хром, никель, марганец, магний, вольфрам, молибден, ванадий, титан, кремний.

Лёсс (немисча *лёсс* — ғовак) — сарғиш, майда зарралар, бўшоқ тоғ жинси. Таркибида гил минераллардан ташқари кварц, слюда, дала шпати, кальций, темир икки оксиди заррачалари ҳам бўлади. Лёсс орасида карбонат доначалари учрайди. Лёсларнинг қалинлиги бир неча метрдан 400 м гача боради. Лёсс устида ҳосил бўлган тупроқлар унумдор бўлади. Лёсс дарё, кўл, музлик ётқизиқларидан, шамол келтирмаларидан вужудга келади. Лёсда капилляр найчалар тик жойлашганлигидан лёсдаги жарликлар тик девор ҳосил қилади.

Лигнит (латинча *лигнит* — ёғоч) — қўнғир кўмир турларидан бири. Ёғоч қолдиқлари аниқ кўриниб туради. Иссиқлик қобилияти 5—6 минг ккал. Еқилғи, кимё

саноати хом ашёси сифатида ишлатилади.

Лиман (юнонча *лимен* — кўрфаз, қўлтиқ) — 1) қирғоқлари унча баланд бўлмаган, саёз кўрфаз, қўлтиқ. Л. денгиз соҳилининг пасайиб, текисликдаги дарё, сой, водийларни денгиз суви босишидан ҳосил бўлади. Азов, Қора денгиз қирғоқларида кўп; 2) Шарқий Европа текислигининг жануби-шарқидаги қурғоқчил ўлкаларда баҳорда сув тўладиган пастлик ерлар. Улар баҳорда саёз кўлларга, ёзда ботқоқликларга айланади. Ўтлоқ сифатида фойдаланилади.

Литосфера — Қаранг. Ер пўсти.

Литосфера плиталари — Ер пўсти (литосфера) нинг йирик (бўйи ва эни минглаб км га етадиган), қаттиқ бўлаклари. Л. п. атрофдан сейсмик ва тектоник жиҳатдан жуда фаол ёрилишлар минтақалари билан ўралган бўлади. Энг янги тасаввурларга кўра Л. п. мантия устида доим силжиб юради. Ҳаракат йўналиши океанлар ўрғалиғидаги тоғлардан сиқилиш (тўқнашиш) минтақасига томон бўлади. Л. п. бир-бирларига нисбатан ҳам ва ёрилиш минтақалари бўйлаб ҳам силжийди. Тўқнашиш минтақасида бурмали тоғлар, силжиқлар, букилмалар вужудга келади.

Лой — заррачалари жуда майда (диаметри 0, 01 мм дан кичик) майин тоғ жинслари. Л. табиий ҳолатда, сувга бўкканда ёпишқоқ ва пластик хусусиятга эга бўлади. Сувни ёмон ўтказиши. Келиб чиқишига кўра икки хил бўлади: а) қолдиқ лой. Улар жинсларнинг нурашидан ҳосил бўлиб, ўз жойида сақланиб қолади; б) чўкинди лой. Сув, шамол, муз воситасида бошқа жойдан келтириб ётқизилган лойлар. Лой

ётқишқилари қуриганда палахса-палахса бўлиб ёрилиб кетади.

Лойли вулкан — вақт-вақти билан ёки доимий равишда сув ва нефть аралашган балчиқ ҳамда

газ отиб турувчи конуссимон дўн-лар. Кўпинча нефть чиқадиған ёки вулкан отилиб турадиған ўлкаларда учрайди. Урта Осиёда Ғарбий Туркменистонда кўп.

М

Мавж (тўлқин) — сув юза қисмининг ҳаво босимининг ўзгариши, шамол, ер қимирлаши, сув қалқиши натижасида рўй берадиган тебранма ҳаракати. М. сув юзасида кетма-кет келадиған марза ва улар орасидаги ботиқлардан иборат. Мавжнинг энг паст қисми М. этаги, энг баланд қисми М. ёни қирраси, энг баланд қисми билан энг паст қисми орасидаги тик баландлик М. баландлиги, ёни билан ёки этаги билан орасидаги масофа М. узунлиги дейилади. М. маълум вақт мобайнида (мас., бир секундда) ўтган масофа М. тезлиги дейилади. М. баландлиги океанларда 15 м га, денгиз қимирлаши вақтида 50 м га етиши мумкин, М. узунлиги 250 м гача боради.

Мавзе — жой. Шаҳарнинг айрим номлар билан юритиладиган қисмлари. Мас., Кўкча мавзеи, Бўржар мавзеи, Бешоғоч мавзеи ва ҳ. к.

Мавсум — 1) фасл, йил фасли. Мавсум иқлимий, астрономик, фонологик белгиларга қараб ажратилади. Иқлимий ёки синоптик мавсум астрономик фаслларга тўғри келмайди. Урта минтақада, жумладан, Ўзбекистонда тўртта мавсум — баҳор, ёз, қиш ажратилади (қаранг йил фасллари). 2) Бирор иш бажариладиган давр. Мас., чигит экиш мавсуми, балиқ овлаш мавсуми, пахта териш (ўрим-йиғим) мавсуми ва ҳ. к.

Мавсумий шамоллар — фаслдан фаслга ўз йўналишини ўзгартирадиган шамоллар. Қуруқликнинг йилнинг иссиқ фаслида

тез исиб, ҳаво босимининг кескин камайиши ва айни пайтда океанларда салқинроқ бўлиб, ҳаво босимининг катталиги натижасида қуруқлик билан океан ўртасида эсиб туради. Қишда қуруқликдан океанга, ёзда океандан қуруқликка томон эсади. М. ш. лар ҳукмрон ўлкаларда (Шарқий, Жанубий Осиё, Жан-Шарқий Австралия ва ҳ. к.) қишнинг қурғоқчил, ёзнинг сернам келишига сабаб бўлади.

Магистрал (латинча *магистралис* — асосий, бош) — асосий алоқа йўллари (асосий кўчалар, темир йўллари), бош ариқ, бош канал.

Магма (юнонча *магма* — қуюқ мой) — Ер қаърида мураккаб физикавий-кимёвий жараёнлар натижасида ҳосил бўлган катта ҳароратли суюқ модда. Магма ер қаъридан кўтарилаётганда таркибий қисмга ажралиб, таркибидagi учувчан моддалар (газлар) йўқолади, натижада турли таркибли интрузив, эффузив ва томир жинслар ҳосил бўлади.

Магматик тоғ жинслари — магманинг совиши ва кристалланишидан ҳосил бўлган тоғ жинслари. Совиш шароитига қараб магматик тоғ жинслари иккига бўлинади: лаванинг ер юзасида совишидан эффузив жинслар, Ер пўстида ичида совишидан интрузив жинслар ҳосил бўлади. Интрузив жинслар жуда секин совиб, тўла кристалланади. Эффузив жинслар тез совиши натижасида шишасимон тузилишга эга бўлади.

Магнезит (латинча *Магнезиа*— Кичик Осиёдаги қадимги шаҳар номи)—магний, углерод ва кислороддан таркиб топган оқ, кулранг, сарғиш рангли минерал. Утга чидамли ғишт, цемент, қозғоз, қанд ишлаб чиқаришда ишлатилади. Урал, Шарқий Сибирь, Узоқ Шарқ, Хитой, Австрия, Чехословакия ва Қанадада конлари бор).

Магнит аномалияси — Ер магнит майдонининг нормал ҳолатидан ўзгариши. Ер пўстида катта темир рудаси конлари бор жойларда кузатилади. Қозоғистонда Темиртовда, Шарқий Европа текислигида Курск атрофида кузатилади.

Магнитли темиртош, магнетит (юнонча *магнетис* — магнит) — темир ва кислороддан иборат минерал, кучли магнит хоссасига эга. Таркибида 50—60° темир бўлади. Юқори сифатли темир маъдани ҳисобланади. Конлари Уралда (магнитная тоғи), Кривой Рог, Курск, Швеция ва АҚШ да бор.

Магнит меридиани — Қаранг. *Ер магнетизми*.

Маданий ландшафт — муайян мақсад билан (биологик ҳосилни ошириш, рекреация, аҳоли тулар жойлари бунёд этиш ва ҳ. к.) илмий асосда ва инсонлар манфатини кўзлаб, оқилона ўзгартирилган ландшафтлар. М. л. да унумдорлик, иқтисодий самарадорлик энг юқори, кишилар ҳаёти учун зарур шароит қулай, табиий муҳит соғлом ва гўзал бўлиши керак. Чўлларда бунёд этилган воҳалар ландшафти М. л. га яхши мисол бўлади.

Мадор — 23,5° шимолий ва жанубий кенгликлардан ўтказилган параллеллар, тропик атамасининг эскирган номи. Мас., мадори Саратон — Саратон тропиги,

мадори жад — жади тропиги, мадор ўрмони — тропик ўрмон.

Майдон — очик, текис жой, дала ер. Ўрмон орасидаги дарахтсиз сайхон ер, тоғлардаги текис жойлар, шаҳарларда маълум мақсадда (бозор, ингилиш, кўрғазма жойи) ажратилган яланг ер. Жой номлари таркибида ҳам бор: Майдонтоғ, Майдон қишлоғи.

Маквис, маккия (французча *магвис* — чакалак) — қаттиқ баргли, тиканли доимий яшил бута ва дарахтчалардан иборат чакалакзор. Урта денгиз бўйларидаги мамлакатларда кўпроқ тарқалган, тоғларнинг 700 м баландлигигача учрайди. Қесилган ўрмонлар ўрнида ҳосил бўлади.

Макон — жой, манзил. Бирор тур ҳайвон яшайдиган, ўсимлик ўсадиган жой. Биохор, биоценоз атамаларига яқин келади. Мас., тўнғиз макони — тўқай, шерлар макони — чангалзор.

Мамонт — филлар оиласига кирувчи қириб битган йирик ҳайвон. Танаси қалин ва узун жун билан қопланган бўлган. Яқин геологик даврда (плейстоценда), иқлими анча салқин ўлкаларда яшаган. Қуруқликдаги чўкинди жинслар орасидан қолдиқлари топилган.

Манба — дарё сув оладиган жой, дарё бошланадиган жой: музлик, қорлик, булоқ, чашма, ботқоқ.

Мангра ўрмонлари — тропикларнинг денгиз суви кўтарилганда сув босадиган пастак текис қирғоқларида ўсадиган доимий яшил бутазор ва паст бўйли дарахтзорлар. Жанубий Осиё, Шимолий Австралия, Африка, Жанубий ва Марказий Америка денгиз қирғоқларида учрайди.

Мангу тўнг ер — абадий, кўп йиллик музлоқ ер. Қаранг. *Кўп йиллик музлоқ ер*.

Мангу қор — йил бўйи эримай ётадиган қорлар. Иссиқ ва муътадил ўлкаларда баланд тоғларда, кутбий ўлкаларда, текисликларда ҳам учрайди. Иссиқ ва қуруқ ўлкаларда ёзда дарёлар учун асосий манба бўлади.

Мансаб — дарёлар қўйиладиган жой. Океан, денгиз, кўл, бошқа бир дарё М. бўлиши мумкин.

Мантия, Ер мантияси (юнонча *мантион* — кўрпа, ёпинчиқ) — Ер пўсти билан ўзаги (ядроси) орасида жойлашган қатлам. Қўйи чегараси ер юзасидан тахминан 2900 км чуқурликда жойлашган. Мантияда модданинг зичлиги 3,3 г/см³ дан (юқори қатламларда) 5,7 г/см³ гача (ядро билан чегарадош қисмида). М. афтидан асосан магний ва темирдан иборат **оғир минераллардан ташкил** топган. Ер пўстида рўй берадиган тектоник ҳаракатлар, вулкан жараёнлари ва бошқалар М. билан боғлиқ.

Марганец маъданлари — таркибда марганец бўлган минерал бирикманинг боғланувчанлиги ва қаттиқлигини оширади. Мегалургия ва кимё саноатида ишлатилади. М. м. лар. Марганец пўлат ва чўян-конлари Украина, Грузия, Ҳиндистон, Бразилия, ХХРда ва бошқа жойларда бор.

Маржа, **марза** — тоғларда тик ёнбағирларга қоziқ қоziб ўтказилган осма ёлғизоёқ йўллар (Шуғнон ва Румонда). Яғнобда рафақ деб ҳам юритилади. Қаранг. *Овринг*.

Маржон — иссиқ ўлкалардадаги денгизда яшовчи ҳайвонлар. Улар қолдиқлари йиғилиб, **маржон ороллари**ни ҳосил қилади. М. лар сув харорати +20°дан паст бўлмаган, саёз, катта тўлқинлар бўлмайдиган денгизларда яшайди. Шу сабабли М. лар фақат экваториал ҳамда тропик ўлкалардагина учрайди.

Маржон ороллари — маржон ҳайвонлари, сувўтлар ва бошқа организмлар қолдиқлари йиғилишидан вужудга келган ороллар. Ҳозирги замон маржон ороллари экваториал ва тропик ўлкалардан бошқа жойларда бўлмайди. Фақат Гольфстрим оқими ўтадиган Багама ороллари яқинидагина тропиклардан ташқарида учрайди. М. о. жойлашган **ўрни ва шаклига қараб**, қирғоқ рифлари, (сув ости қоялари) тўсиқ рифлари, атолллар кўринишида бўлади.

Марза — рельеф шакли. Тепаси қабариқ шаклдаги узун чўзилган баландлик. М. лар тектоник йўл билан ҳосил бўлиши (антиклинал бурма), дарё, денгиз тўлқини келтирган қумлардан вужудга келиши (қум тиллари, барлар), морена жинсларининг тўпланишидан пайдо бўлиши (ўзлар), қишилар томонидан бунёд этилиши (йўл кўтармалари) мумкин.

Маркентинд (инглизча *маркет*—бозор)—бозор ҳолатини ўрганиш ва олдиндан баҳолаш билан товарларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва шу йўл билан яхши фойда олишни ташкил этиш.

Мармар — оҳақтошнинг юқори босим ва ҳарорат таъсирида ўзгаришидан ҳосил бўлган кристалл тоғ жинси. Оқ, кул ранг, пушти ва бошқа рангларда бўлади. Осон арралади ва яхши силлиқланади. Асосан деворларни қоплаш учун ишлатилади. Майда дондор оқ туридан ҳайкаллар ҳам ишланади. Уралда, Кавказда, Ўзбекистонда (Ғозғон) конлари бор.

Маршлар — денгизларнинг кучли сув қалқиши ва сувни шамол ҳайдаши вақтидагина сув босадиган паст текис соҳили. Одатда шўра ўсимликлари ўса-

ди. Шимолий денгиз соҳилларининг баъзи жойларида М. денгиз сатҳидан пастда жойлашган. Аҳоли бундай жойларни денгиз босишидан тўғонлар қуриб асрайди. Пичанзорга айлантирилади, ем-ҳашак экинлари экилади.

Марғзор — майсазор, ўтлоқ жой.

Масштаб, миқёс — чизма, тарх ёки харитадаги нуқталар орасидаги узунликнинг жойдаги масофалар узунлигига нисбати. Масштаб икки хил бўлади: сонли масштаб ва чизиқли масштаб. Сонли масштаб каср ёки нисбат билан берилди: (масалан $\frac{1}{1000}$)

ёки (1 : 1000); бунда харитадаги 1 см жойдаги 1000 смга тўғри келади демакдир. Чизиқли масштаб см ларга бўлинган чизиқ билан кўрсатилади. Бу чизиқда харитадаги 1 см га жойдаги неча м ёки км тўғри келиши кўрсатиб қўйилган бўлади.

Материк ёнбағри — океан тубининг қирғоққа яқин қисми; шельф (материк саёзлиги) билан океан таги орасида. Қиялиги катта: ўртача 4°, лекин айрим жойларда 15—20°, ҳатто 40° гача бўлади. Материк ер пўсти тузилишига эга. М. ё. нинг юқори қисмида сурилмалар, ювилишлар бўлади, қуйи қисмида эса жинслар тўпланади.

Материклар — ҳамма томондан ёки деярли ҳамма томондан океан ва денгиз сувлари билан ўралган энг катта қуруқлик. Материклар ер пўстининг тузилишига ва қалинлигига кўра океан ости ер пўстидан фарқ қилади. Материк Ер пўстида қалин—40—50 км (70 км гача) ва унда гранит қатлами бўлади. Ер юзида 6 та материк бор: Евросиё, Африка, Шимолий Америка, Жану-

бий Америка, Антарктида, Австралия.

Материк музлиги — қуруқлик юзасидаги музликлар турларидан бири. Ер юзасини яхлит муз қалқони ҳосил қилиб қоплаб ётади. Қалинлиги бир неча км (4 км гача), майдон миллионлаб км га етади. Асосан қутбий ўлкаларда тарқалган (Антарктида, Гренландия ороли, Исландия ва б.) М. м. аста-секин силжиб бориб, денгизларга тушади ва айсбергларни (сузиб юрувчи муз тоғларни) ҳосил қилади.

Материк ороллари — бир замонлар материкларнинг таркибий қисми бўлиб, кейинчалик қуруқликнинг чўкиши, тектоник ёриқлар натижасида улардан узиллиб қолган қуруқликлар. Бундай ороллар геологик ва тектоник тузилишига кўра материкларга ўхшаган бўлади. Материк ороллари денгиз баъзи бирлари жуда катта. Мас., Гренландия, Янги Гвинея, Янги Зеландия, Бууюк Британия, Новая Земля, Мадагаскар.

Материк саёзлиги, шельф — материкларнинг денгиз ва океанлар қирғоқлари бўйлаб чўзилган сув ости давоми. Эни бир неча км дан 1200—1500 км гача етади. М. с. денгиз чўкиндилари (шағал, кум, қумоқ, лойқа) кўп тўпланадиган жой, ёрур ва илқ бўлганидан организмлар, жумладан балиқ кўп. Материк саёзлигида кўплаб нефть, газ конлари ва бошқа фойдали қазилмалар топилмоқда.

Машриқ — шарқ, кун чиқар томон, шарқий ўлкалар. Машриқдан магрибгача — шарқдан ғарбгача. Машриқ мамлакатлари — Шарқ мамлакатлари.

Мағора — ғор. Қаранг. Ғор.

Мағриб — ғарб, ғарбий ўлкалар. Мағриб мамлакатлари — Ғарб мамлакатлари.

Маҳаллий вақт — Ер юзидagi ҳар бир жойнинг ўз астрономик вақти. Урта Қуёш маркази маҳаллий меридианга келганда М. в. 12 соат 00 минут бўлади. М. в. ҳар бир жойнинг географик узоқлигига боғлиқ. Бир меридианда жойлашган ҳамма жойларнинг М. в. бир хил бўлади.

Маҳаллий шамоллар — унча катта бўлмаган ҳудуд учун хос бўлган об-ҳавони ҳосил қилувчи ва тез-тез такрорланиб турувчи шамоллар. М. ш. атмосферанинг маҳаллий ҳаракатлари оқибатида (тоғ-водий шамоли) ёки умумий атмосфера циркуляциясининг маҳаллий шароит таъсирида ўзгариши натижасида (Афғон шамоли, чинук, самум, Бекобод шамоли) вужудга келади. Қаранг тоғ-водий шамоли.

Меандр (Кичик Оснё ярим-оролда илонизи ўзанли Катта Мендерес дарёси номидан) — дарёларнинг эгри-бугри, илон изи шаклидаги ўзани. Одатда нишаблик кичик бўлган текисликларда вужудга келади.

Мегалополис (юнонча *мегас* — катта ва *полис* — шаҳар) — шаҳар агломерацияларнинг қўшилиб кетиши натижасида ҳосил бўлган йирик шаҳарлар тўплами. Мас., АҚШ Атлантика бўйининг шимолӣ қисми.

Мезон (арабча *мезон* — та-рози) — 1) юлдузлар туркуми номи; 2) Қуёш ҳисобидаги йилнинг еттинчи ойи, 22 сентябрдан 20 октябргача 29 кун давом этади. Қуёш бу вақтда осмон гумбазида, М. юлдузлар туркумидан ўтади; 3) кузда ҳавода учадиган ўрғимчак иплари.

Мезосфера (юнонча *мезос* — ўрта ва *сфера* — қурра) — атмосферанинг стратосфера устида 50 км дан 80—85 км гача баландликда жойлашган қатлами. Ҳарорат қуйи қисмида тахминан 0°

бўлса, юқори қисмида — 90°га етади.

Мелиорация (латинча *мелиорацио* — яхшилаш) — табиатни, хусусан қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган ерларнинг ҳолатини яхшилаш учун амалга ошириладиган агротехник ва гидротехник тадбирлар. М. тадбирлари табиатдан, хусусан тупроқлардан самарали фойдаланишнинг асосий омили ҳисобланади. Ўзбекистонда М. тадбирларига қўрғоқчил ерларга сув чиқариш, шўр ер ости сувлари сатҳини пасайтириш, тупроқлар унумдорлигини ошириш учун маҳаллий ва минерал ўғитлар *солниш*, *ёнбағирлар* ва қумларга ўсимлик экиш ҳамда бошқа тадбирларни киритиш мумкин.

Менежер — (инглизча *манажер* — бошқарувчи, раҳбар) — молия, банк компания, корпорация муассасаларининг раҳбар ходимлари, ишбилармонлар.

Мергел — оҳак ва гилдан иборат чуқинди тоғ жинси. Таркибида 20% дан 50% гача гил ва 50% дан 80% гача оҳак бўлади. М. табиатда жуда кенг тарқалган. Қурилиш материали, цемент ишлаб чиқариш учун хом ашё бўлади.

Меридиан (латинча *меридианус* — тушқи) — Ер юзасидан ўтиб ҳар иккала қутбни туташтирувчи фаразий чизик, туш пайтидаги соя йўналишига тўғри келади, унинг барча нуқталари бир хил жўғрофий узунликка эга бўлади. Меридиан бўйлаб жўғрофий кенглик ҳисоблаб чиқилади; экватордан шимолдаги нуқталар кенглиги шимолий кенглик, жанубдагилари жанубий кенглик бўлади. Бош М. деб Лондон яқинидаги Гринвич расадхонаси меридиани қабул қилинган.

Металлургия — маъданлардан металл олиш, металл ва унинг

қотишмалари тузилишини, таркибини ўзгартириш жараёнларини ўз ичига олган ишлаб чиқариш соҳаси, шу соҳа ҳақидаги фан. Ер бағридан қазиб олинган маъданларга дастлабки ишлов бериш, металл ва қотишмалар эритиб олиш, металлларни тозалаш, уларга турли шакллар бериш, хоссаларини ўзгартириш ҳам М. нинг вазифаси. Қаранг, *Қора металлургия*, *Рангли металлургия*.

Метаморфизм — тоғ жинсларининг катта босим ва юқори ҳарорат таъсирида ўзгариши. Мас., оҳақтош М. натижасида мраммага, гил сланецга айланади.

Метеорит (Юнонча *метеора* — осмондаги ҳодиса) — олам бўшлиғидан ерга тушиб турадиган тош ёки металл жисмлар. Оғирлиги бир неча граммдан ўнлаб тоннагача етади. Катта М. лар ерга тушган жойда чуқурлик пайдо бўлади. Энг оғир темир метеорит Габада (Африкада) топилган. Унинг оғирлиги 60 т. ҳажми 9 м³ бўлган. Бир кеча-кундузда Ерга умумий оғирлиги 100 кг га яқин тахминан 2000 метеорит тушади. 1947 йили Сихота—Алинь тоғларига йирик метеорит тушган. Бу М. нинг умумий оғирлиги 35 т келадиган 350 та бўлаги териб олинган.

Метеорлар учар юлдузлар (юнонча *метеора* — осмондаги ҳодисалар) коннотдан қаттиқ жисм заррачаларининг Ернинг ҳаво қобиғига жуда катта тезликда кириб келиб, қизиб кетиши натижасида ҳавода рўй берадиган ёруғлик ҳодисаси. М. ҳодисаси оғадан 70—125 км баландликда рўй беради.

Метеорологик станция — об-ҳаво ҳолатини муайян муддатларда турли асбоблар ёрдамида изчиллик билан кузатиб бориб, бу ҳақда маълумотлар бериб турадиган станция. М. с. лардан

олинган маълумотлар асосида об-ҳаво башорати тайёрланади.

Метеорология (юнонча *метеора* — осмондаги ҳодисалар, *логос* — фан) — Ернинг ҳаво қобиғи (атмосфера ҳақидаги фан). М. ҳаво қобиғининг табиий хусусиятлари ва ҳолатини, унинг турли қисмларида рўй бераётган ҳаракатлар ва ҳодисаларни ўрганади. М. ҳаводаги ҳодисаларни ўрганиш билан бирга об-ҳавони башорат қилиш билан ҳам шуғулланади.

Метислар, чатишмалар (латинча *микстус* — аралаш) — турли ирқлар, турли миллатлар кишилари ўртасидаги никоҳдан пайдо бўлган авлодлар. Мас., ўзбеклар билан руслар никоҳида пайдо бўлган кишилар.

Метрополия (латинча *метер* — она, *полис* — шаҳар) — мустамлакалари бўлган давлатлар. Мас., Буюк Британия ўз мустамлакалари учун М. бўлган. Айрим мамлакатларда пойтахт шаҳар М. дейилади.

Меҳнат ресурслари — мамлакатнинг меҳнатга лаёқатли ёшдаги барча аҳолиси. Бизнинг мамлакатда 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган аёллар, 60 ёшгача бўлган эркеклар М. р. ларига киритилади. Шунингдек, ишлаб чиқаришда иштирок этадиган 16 ёшгача бўлган ёшлар ва меҳнатда банд бўлган фахрийлар ҳам М. р. ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлиги — ишлаб чиқариш жараёнида кишилар меҳнатининг самарадорлиги, унумдорлиги. М. у. ишчининг маълум вақт (соат, кун, ой, йил) мобайнида тайёрлаган маҳсулоти ҳажми билан белгиланади. М. у. техника даражасига, ишчи малакасига, иш шaroитига, меҳнатнинг қандай ташкил этилганига ва б. боғлиқ.

Миграция (латинча *миграцио* — кўчиш) — 1) аҳолининг тур-

ли мақсадларда (янги ҳудудларни ўзлаштириш, яхшироқ шароитда ишлаш, сиёсий мақсадларда) бир жойдан иккинчи жойга кўчиши. Ташқи ва ички миграциялар бўлади. Агар кўчиш бир мамлакат ҳудудиди бўлса, ички М., турли мамлакатлар ўртасида бўлса, ташқи М. деб аталади; 2) ҳайвонларнинг яшаш шароитининг ўзгариши билан бир жойдан бошқа жойга кўчиши.

Микробиология саноати—микробиология, кимё ва физика фанларининг ютуқлари асосида вужудга келган энг янги саноат тармоқларидан бири. М. с. нефть, газ, ёғоч кимёси маҳсулотлари, озиқ-овқат саноати чиқиндиларини ишлатиб, ем сифатини яхшиловчи, ўсимликларни зараркунддалардан ҳимоя қилувчи моддалар, антибиотик ва витаминлар ишлаб чиқаради.

Микроқлим (юнонча *микрос*—кичик) — кичик жойлар (бирор жар, кўл, кўча, майдон, ёнбағир, дара, водий) иқлими. Иқлим ҳосил қилувчи маҳаллий омиллар таъсирида таркиб топади.

Микрорельф — Ер юзасининг кичик рельеф шакллари. Мас., жарлар, сойлар, кичик водийлар, қум тепалари, дарё террасалари ва б.

Миллий боғлар — табиатни муҳофаза қилиш, истироҳат саёҳат, дам олиш мақсадларида махсус ажратиб, қўриқланадиган жойлар. Ўзбекистонда яхши ривожланмаган. Фақат биттагина Ўзбекистон миллий боғи бор. М. б. одатда уч қисмдан иборат бўлади: истироҳат, саёҳат ва қўриқхона минтақалари. М. б. да илмий ишлар ҳам олиб борилади.

Миллий даромад — муайян вақт давомида (мас., бир йилда) мамлакатнинг бутун аҳолиси меҳнати билан яратилган жами бойликлар. М. д. ни ҳисоблашда яра-

тилган бутун бойликдан сарфланган хом ашё, энергия, дастгоҳлар ва ишлаб чиқариш биноларининг ейилган қисми қиммати, ишчилар меҳнат ҳақи чегириб ташланади.

Минерал (латинча *минера*—маъдан) — кимёвий таркиби ва физик хусусиятига кўра асосан бир хил бўлган табиий жисмлар. М. лар Ер пўстида рўй берадиган физикавий кимёвий жараёнлар натижасида вужудга келади. Ҳозирги вақтда М. ларнинг 3 минг атрофида тури борлиги маълум.

Минерал булоқлар — суви таркибида минераллар бўлган булоқлар.

Минерал сувлар — таркибида баъзи бир кимёвий элементлар ва бирикмалар, шунингдек газлар бўлган сувлар. Сув таркибидаги тузлар 1 г. л. дан ортиқ бўлса минерал сув, кам бўлса *чучук* сув дейилади. Агар 50 г. л. дан ортиқ бўлса, шўр сув, намакоб бўлади. Сув таркибида йод, бром, литий, барий, темир ва бошқалар, газлардан — карбонат ангидрид, радон, сульфат газлари бўлиши уларда шифобахш хусусият вужудга келтиради. Мас., Тошкент минерал суви, Нарзан суви ва бошқалар.

Минтақа — Ер юзасини табиий географик кенглик — зонал бўлинишининг энг юқори bosқичи. Қаранг. *Жўроғий минтақа*.

Минтақа вақти — вақтни ҳисоблаш тизим (система) ларидан бири. М. в. га Ер юзасини ҳар бири ўртача 15° дан қилиб меридиан йўналишдаги 24 та минтақага ажратиш асос қилиб олинган. Минтақалар тартиб сони Гринвич меридиани ўрта меридиан бўлган минтақадан бошлаб шарққа томон 0 дан 24 гача ҳисобланади. Бир минтақа доирасидаги ҳамма жойда бир вақтда соат бир хил ҳисобланади. М. в.

деб шу минтақанинг ўрта меридианидаги ўртача қуёш вақти қабул қилинган. Хўжалик ва бошқа амалий ишларда қийинчилик туғилмаслиги учун М. в. чегаралари қатъий меридиан бўйлаб эмас, баъзан маъмурий чегаралар, дарёлар ва ҳ. к. лар бўйлаб ўтказилади.

Мираблит (латинча *мирабилис* — ажойиб сўздан) — минерал, сувли натрийсульфат тузи. Ранги оқ. Сувда яхши эрийди, мазаси тахир шўр. Қурғоқчил ўлкаларда қуриб қоладиган кўллар, қўлтиқларда сувдан чўкиб, ҳосил бўлади. Йирик кони Каспий денгизининг Қорабўғозгўл кўрфазидда бор.

Мис маъдани — миснинг саноат аҳамиятига молик бўлган минераллари. Таркибида 1—2 фоиз мис бўлса, бундай минераллар саноат аҳамиятига молик маъданлар дейилади. Энг йирик конлари Урал, Кавказ, Қозоғистон, Ўзбекистонда (Олмалиқ) бор.

Мойлик ўсимликлар — меваси таркибида мой бўлган ўсимликлар: зигир, кунжут, қанақунжут, кунгабоқар, ерёнғоқ, махсар, пахта. Шунингдек, зайтун, ёнғоқ, бодом, тунг, кедр ва бошқа данакли ўсимликлар ҳам мойли ўсимлик бўлади.

Молибден маъданлари (латинча *молибдос* — қўрғошин) — таркибида саноат аҳамиятига эга бўлган миқдорда молибден бор бўлган молибден бирикмалари. Маъдан таркибида 0,1 фоиздан 1 фоизгача мис бўлса саноат аҳамиятига эга дейилади. Йирик конлари Арманистон, Шимолий Кавказ, Қозоғистонда, Ўзбекистонда (Олмалиқ, Қорамозор, Зирабулоқ Зиёвуддин, Нурота тоғларида), АҚШ, Чили, Канада, Норвегияда бор.

Момақалдиروق — ҳавода чақмоқ пайтида рўй берадиган гул-

дураш ҳодисаси. Чақмоқ чаққанда ҳавонинг жуда тез исиб, кенгайишидан, яъни портлаш тўлқинида рўй беради.

Момиқ булут — булут турларидан бири. Муз заррачаларидан иборат бўлиб, шакли юққа патга ўхшайди. Одатда соя бермайди. Тропосферанинг юқори қатламларида жуда паст ҳароратли шароитда вужудга келади. Баъзан ҳаво фронтда илиқ ҳавонинг фронт юзаси бўйлаб кўтарилиб совишидан ҳосил бўлиб, об-ҳавонинг ўзгаришидан дарак беради.

Монокултура хўжалиги (юнонча *монос* — битта, якка ва *култура* — экин) — муайян ҳудудда фақат бир хил экинни муттасил экавериш.

Оқибатда тупроқ унумдорлиги пасаяди, салбий ҳодисалар рўй беради. Мас., яқин вақтгача Ўзбекистонда фақат пахта экилар эди, яъни пахта монокултураси мавжуд эди.

Морена — музликлар ташиб юрадиган ва олиб келиб қолдирган тоғ жинслари парчалари (ғўлатошлар, палахса тошлар, шағал, гил, қум). Мореналар ҳаракатдаги ва ётқизилган (қўзғалмас) бўлиши мумкин.

Моренали ландшафт — юзасини морена ётқизиқлари қоплаб ётган жойлар ландшафти. М. л. дан морена тепалари, улар орасида сойликлар, йирик ғўлатошлар, сойликларда кўллар, ботқоқликлар бўлади.

Мувозанат профили — дарёнинг сув узоқ вақт давомида ювиб бориши натижасида остидаги нотекисликлар текисланган ўзанининг бўйлама кесими. М. п. ҳосил бўлгандан кейин сув келтирадиган жинслар миқдори ювилиб кетадиган жинслар миқдори га тенг бўлиб, ўзанининг бўйлама кесими барқарор бўлади.

Муз — сувнинг қаттиқ крис-

талл ҳолати. Ҳарорат 0° дан пасайганда ҳосил бўлади. Тоғлардаги музликларни ҳам маҳаллий аҳоли муз дейди. Совуқ маъносида ҳам ишлатилади. Тоғ номлари таркибиде кўп: Музтоғ, Музтоғота ва ҳ. к.

Муз босиши — табиий муз тўпланиши ва унинг силжиб атрофдаги жойларни қоплаши. Бундай музлар қорларнинг кўп тўпланиб зичлашишидан ҳосил бўлади. Ер юзининг айрим қисмларини геологик даврлар давомида бир неча бор муз босганлиги маълум. Бундай муз босишлари турли жойда турли номлар билан аталади. Европада уч марта, шимолӣ Америкада тўрт марта муз босиши бўлгани маълум. Ҳозирги Антарктидадаги, Гренландиядаги ва Арктика оролларидаги музлар ҳам ана шундай музлардир.

Муз далалари — сузиб юрвчи йирик музлар. Муз парчаларининг бир-бирига қўшилиб музлаши ёки қирғоқ бўйи музларининг синиб ажралиши ва кейин шамол ва оқимлар денгизга олиб кетиши оқибатида ҳосил бўлади. М. д. лари майдони жуда катта бўлиши мумкин, баъзан эни 10 км гача етади. Баъзи М. д. бир неча йиллар сақланади. Улар кўп йиллик М. д. лари дейилади. Қуруқликларни қоплаб ётган ва тоғларда ҳам катта майдонларни эгаллаган музликлар ҳам баъзан муз далалари деб аталади.

Музлик — шароит қулай жойларда қор тўпланишидан ҳосил бўлиб, қия томонга силжиб турувчи муз массаси. Қор чегарасидан юқорида рельефнинг қор тўпланиши учун қулай ботиқ шаклларида тўпланадиган қорнинг зичлашишидан вужудга келади. Ер юзиде ҳозирги вақтдаги музликлар майдони 16 млн. км² дан ор-

тиқ. М. лар жойлашган ўрни ва шаклига кўра тоғ М. ва текислик М. га бўлинади. М. лар нишаб томонга сурилиб туради. 1° қияликдаги ерде М. силжиши учун унинг қалинлиги 55—60 м бўлиши керак. 45° қияликда 1,5—2 м қалинликдаги муз силжийди. М. нинг силжиши тезлиги муз ҳароратига, жойнинг қиялигига ва муз қалинлигига боғлиқ. М. кунига бир неча мм дан 2—3 м гача силжиши мумкин. Тоғ музликлари дарёларни сув билан тўйинтирувчи манба ҳисобланади. Баъзан силжиб бориб, водийларни тўсиб қўяди ва сув тошқинларига, селларга сабаб бўлади.

Музлик кўллари — музлик фацияти натижасида ҳосил бўлган кўллар. М. к. бир неча хил бўлади: музлик ўйиб кетган чуқурликларда ҳосил бўлган кўллар, музлик келтирган жинслар — мореналар водийларни тўсишидан вужудга келган кўллар, морена тепаликлари орасидаги кўллар, тоғларда муз пайдо қилган товоқсой (цирк)ларда ҳосил бўлган кўллар.

Музлик цирки — тоғларнинг баланд қисмидаги бир томони очиқ товоқсимон табиий чуқурлик. Совуқдан нураш натижасида ҳосил бўлади. У фанда кар деб ҳам юритилади. Ичида кўпинча муз тўпланиб қолади.

Музлик кўли — водий музлигига ён водийлардан келиб қўшилган музликлар — водий музлиги ирмоқлари. Агар ён водий баландроқ бўлса, М. қ. асосий қўшилиш жойида музлик шаршарасини ҳосил қилади.

Музлик саҳролари зонаси — Ерни шимолӣ ва жанубий қутблари атрофида жойлашган ўлкалар. Қуруқликларнинг кўп қисмини кўп йиллик қор ва музликлар қоплаб ётади. Муз қопламалар ерлар тошлоқ совуқ чўллардан

иборат. Бундай жойларда жуда сийрак йўсун, мох ўсади. Ер юзаси кўп жойда ёрилиб-ёрилиб кетган.

Муз тили — Тоғларда водий музлигининг қор чегарасидан пастда жойлашган қисми. Водий бўйлаб оқиб чиқаётган музликдан ҳосил бўлади.

Муз тиклиши — муз оқиши вақтида дарё ўзанининг торайган жойларида, тирсакларида, саёзликларда муз йиғилиб, дарёни тўсиб қўйиши. Шимолга оқадиган дарёларда юқори оқимида муз кўчиб, қуйи қисмига келиб, муз ҳали эримagan қисмида тўпланишидан ҳам М. т. бўлади. Амударёнинг қуйи оқимида кўп кузатилади. М. т. баъзан тошқинларга сабаб бўлади.

Музтоғ — совуқ ўлкаларда қуруқликдаги қоплама музликлар сурилиб, денгизга тушишидан ҳосил бўладиган сузиб юрувчи муз палахсалари. М. ларнинг сув юзасидан баландлиги Арктикада 70 м га етади, Антарктикада 100 м гача етади. Одатда М. ларнинг

$\frac{5}{6}$ дан $\frac{9}{10}$ гача қисми сув остида бўлади. М. лар Антарктидада шельф музликларидан, Гренландия ва Канада Арктика архипелаги музликларидан ҳосил бўлади. Мас., Гренландиядан ҳар йили 15—20 минг М. ҳосил бўлади. М. лар асга-секин қуйи географик кенгликларга сузиб бориб, эриб кетади.

Муз ғори — деворлари, таги, шипи муз заррачалари, муз сумалақлар билан қопланган ғорлар. Бундай ғорлар ичида ҳаво ҳаракати 0 даражадан паст туради. М. ғ. лари тоғларнинг баланд қисмларида, салқин совуқ ўлкаларда учрайди.

Мулатлар — зангилар (негрлар) билан европаликлар никоҳидан вужудга келган авлодлар.

Муссон иқлими — муссон шамоллари таъсирида таркиб топдиган иқлим. Йил одатда икки фаслга бўлинади: Сернам иссиқ ёз, қуруқ салқин қиш. Иқлим ёзда денгиздан келадиган сернам ҳаво, қишда қуруқликдан эсадиган қуруқ ҳаво таъсирида ҳосил бўлади. Жанубий, жануби-шарқий Осиё иқлимлари М. и. га энг яхши мисол бўлади.

Муссон шамоллари (арабча *мавсум* сўзидан) — фаслдан-фаслга ўз йўналишини ўзгартирадиган шамоллар. Қаранг. *Мавсумий шамоллар*.

Мустамлака — зўравон давлатлар томонидан босиб олинган, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан қарам бўлиб қолган мамлакатлар ва ўлкалар. Миллий озодлик кураши натижасида 50—60-йилларда кўпчилик М. мамлакатлар озодликка эришди. Россия империясининг М. лари ҳам, шу жумладан Ўзбекистон ҳам мустақилликка эришди.

Мутлақ баландлик — ер юзасидаги муайян нуқтанинг дунё океани ўртача сатҳидан тик баландлиги ёки пастлиги. Океан сатҳидан баланд нуқталар мусбат ишораси (+), паст нуқталар манфий ишораси (—) билан белгиланади. Мусбат ишораси кўпинча қўйилмайди. Мас., Жомолунгга чўққисининг М. б. 8848 м, Түрфон ботиғиники — 154 м.

Мутлақ геологик ёш — 1) бирор геологик ҳодиса рўй берган замондан буён ҳозирги давргача ўтган вақт; 2) тоғ жинсларининг ёши. М. г. ё. ўзгармас тезликда радиактив парчаланувчи айрим элементларнинг парчаланishi (мас., ^{40}K , ^{235}U , ^{87}Rb ,) асосида аниқланади. Астрономик вақт ҳисобида (йил, минг йил, миллион, миллиард йил) ҳисобланади.

Мутлақ геохронология — геохронологиянинг тоғ жинсларининг

мутлақ ёшини аниқлаш масалари билан шуғулланадиган бўлими. Геологик ёшни аниқлашда элементларнинг радиоактив парчаланиши қонуниятидан фойдаланилади.

Мутлақ намлик — 1 м³ ҳаводаги сув буғи миқдори. Ўлчов бирлиги г/м³, яъни 1 м³ ҳавода неча грамм сув буғи борлиги билан белгиланади.

Мухторият, мухтор — бирор давлат доирасида алоҳида миллатларга берилган сиёсий ёки маъмурий ўз-ўзини бошқариш шакли. Ҳақиқий миллий мухторият ҳар бир миллатнинг хўжалик, сиёсий ва маданий ривожланиши учун имконият туғдиради.

Мўйноқ — бўйин, бўғиз, дарё, кўл, орол, қуруқлик, тоғ, қир ва ҳ. қ ларнинг тор, чўзиқ қисми.

Мўтадил иқлим — мўтадил минтақалар иқлими. Мўтадил минтақаларда Қуёш ҳеч қачон қоқ тепага келмайди ва унинг уфқдан баландлиги катта фарқ

қилади. Шу сабабли иқлим ҳам жуда ҳар хил. Январь ойининг ўртача ҳарорати шимолий қисмида —20°, —25° бўлса, жанубий қисмида 0° атрофида, шимолда июлнинг ўртача ҳарорати 10° атрофида бўлса, жанубида 27°. Ёгин ҳам турли миқдорда ёғади. М. и. асосан 3 хилга бўлинади: 1) мўтадил денгиз иқлими, 2) мўтадил континентал иқлими ва 3) мўтадил муссон иқлими.

Мўтадил минтақалар — Ернинг 40° ва 65° шимолий кенгликлар билан 42° ва 58° жанубий кенгликлар орасида жойлашган жўрофий минтақалар. Иқлимининг аниқ мавсумийлиги, континенталликнинг катталиги қишининг қаттиқ совуқлиги, ёзининг турли даражада иссиқлиги билан ажралиб туради. М. м. да қуруқликда тайга, аралаш ўрмонлар, кенг баргли ўрмонлар, мўтадил минтақа ўрмонли даштлари, даштлари, чала чўллари ва чўллари ландшафт зоналари мавжуд.

Н

Найзатоп — тоғларнинг ўткир учли чўққиси, ўткир учли қоя. Қуруқ континентал иқлимли ўлкаларда қаттиқ тоғ жинсларининг физикавий нураши натижасида ҳосил бўлади.

НАТО — Шимолий Атлантика Ҳарбий Ташкилоти, 1949 йилда ҳарбий-сиёсий уюшма тарзида тузилган. Дастлаб уюшмага АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия, Канада, Бельгия, Нидерландия, Люксембург, Дания, Португалия кирган. Кейинчалик янги давлатлар қўшилган, баъзи давлатлар чиқиб кетган. Кейинроқ ҳарбий уюшма хусусияти ўзгариб, кўпроқ иқтисодий уюшмага айлана борди.

Наҳр (эскирган сўз) — дарё,

Ўзгарган шаклда учрайди. Мас., Анҳор.

Нефелин (юнонча *нефеле* — булут, ўткир кислота таъсирида парчаланиб булутга ўхшаган кўришиш касб этади.) — таркибида алюминий бўлган, рангсиз, кул ранг, яшил, пушти ва бошқа рангларидаги минерал. Алюминий маъдани сифатида, шиша, цемент ишлашда, кимё саноатида ишлатилади.

Нефт (туркий) — Ернинг чўкинди тоғ жинслари орасида учрайдиган ёнувчи суяқ мой, энг муҳим фойдали қазилмалардан бири. Ранги тўқ қўнғир, кўкиш қўнғир бўлади. Енганда 10400—11000 ккал т/кг иссиқлик беради. Нефтнинг 84—85 фоизи углевод,

12—14 фоизи водороддан иборат. Нефтан бензин, керосин, сурков мойлари, қорамой, гудрон, вазелин, парафин ва б. олинади. Энг катта конлари Фарбий Сибирда, Каспий денгизи атрофларида, АҚШ, Венесуэлада, Яқин ва Урта Шарқда бор. Ўзбекистонда Фарғона водийсида, Қашқадарё, Сурхон водийларида чиқади.

Нефт қувурлари — нефт ва нефт маҳсулотлари юбориладиган қувурлар. Бу транспорт тури бошқа транспорт турларидан арзон ва тежамли. Дунёда йирик нефт қувурлари мавжуд. Улар нефт чиқадиган ҳудудларни нефтни қайта ишлаш марказлари, денгиз портлари, темир йўл тугунлари билан боғлайди.

Нивал иқлим (латинча *нивалис* — қорли, совуқ) — қишда ёққан қор ёз бўйи эриб улгурмайдиган иқлим. Ҳароратнинг пастлиги оқибатида эриб улгурмаган қор зичлашиб музликларга айланади. Н. и. қутбий ўлкаларда ва баланд тоғ тепаларида мавжуд. Ўзбекистонда Ҳисор ва Чотқол тоғларида бор.

Нивелир (французча *нивелер* — текисламоқ) — жойнинг нисбий баландлигини, яъни бир нуқтанинг иккинчи нуқтадан қанча баландлигини аниқлаш учун ишлатиладиган асбоб. Оддий нивелир учига кўндаланг тахтача ўрнатилган ёғоч таёқдан иборат. Тахтача ўртасида миҳ бўлиб, нивелирни тик (вертикал) ўрнатиш учун унга шоқул осилади. Нивелирлашда анча мураккаб нивелирлар ишлатилади.

Никел маъданлари — таркибда никел бўлган минерал бирикмалар. Одатда таркибида 1—2 фоиз никел бўлган маъданлар қазиб олинади. Никел зангламайди ва яхши силлиқланади. Шу сабабли металл буюмлар никелланади. Никел қўшилган пўлат

қайишқоқ бўлади. Кола яриморлида, Шарқий Сибирь, Урал, Қозоғистонда, Канада, Бразилия, Кубада конлари бор.

Нисбий баландлик — ер юзасидаги икки нуқта орасидаги тик баландлик Мас., тоғ чўққиси билан водий таги орасидаги тик баландлик, ёки дарё икки қирғоғининг бир-биридан баландлиги ва ҳ. к.

Нисбий намлик — муайян ҳароратли ҳавода мавжуд бўлган сув буғи миқдорининг шундай ҳароратли ҳаво тўйиниши учун зарур бўлган сув буғи миқдорига нисбати. Мас., 20° ҳароратли 1 м³ ҳавонинг тўйиниши учун 17 г сув буғи зарур. Ҳавода бор-йўри 8 г/м³ нам бор. Демак, ҳавонинг Н. н. $\frac{8 \text{ г/м}^3}{17 \text{ г/м}^3}$ Н. н. фоиз (%) ҳисобида ўлчанади. Буни қуйида-

гича ҳисоблаш мумкин: $R = \frac{e}{E} \times 100$.

Бунда R—нисбий намлик, e—ҳаводаги сув буғининг миқдори, E—ҳавонинг тўйиниши учун зарур бўлган сув буғи миқдори. Бизнинг мисолда $R = \frac{e}{E} \times 100 = \frac{8 \text{ г/м}^3}{17 \text{ г/м}^3} \times 100 \approx 47$ фоиз. Нисбий намлик $\approx 47\%$.

Нов (А к к в е д у) — 1) канал, жар, сой ва йўллар устидан сув ўтказиш учун қуриладиган гидротехник иншоот. Н. жумҳуриятимизда жуда қадимдан қўлланиб келинган. Асосан ёғоч ва тошдан ишланган. Ҳозир пўлат қувурлар, темир-бетондан ишланади: 2) океанлар остидаги кўпинча узун чўзилган чуқур ботиқлар. Мас., Мариана нови, Ява нови ва б.

Нишаблик, қиялик — дарёлар, каналлар, ариқлар, йўллар, далаларнинг икки нуқтаси орасидаги баландлик фарқининг, шу нуқталар орасидаги узунликка масофаси нисбати, Мас., дарёнинг

бошланиш жойи, баландлиги билан қуйилиш жойи баландлиги орасидаги фарқ 200 м. Дарёнинг узунлиги 100 км, нишаблиги 200 м: 100 км=2м /км бўлади. Тез-кисликларда Н. кичик, тоғларда жуда катта бўлади.

Ноосфера (юнонча *ноос*—ақл, *сфера* — курра, шар)— инсоннинг ақлий фаолияти асосий омилга айланган биосфера (биологик қобик). Биосферанинг олий даражада ривожланган босқичи. Одам пайдо бўлиб, фан, маданият тараққиёти натижасида вужудга келган.

Нордон ёмғирлар таркибида олтингургурт водороди, карбонат ангидриди бўлган ёмғирлар. Ийрик металлургия, кимё корхоналари, иссиқлик электр станцияларидан ҳавога кўтарилган тутун ва бошқа газлар ҳаводаги нам билан қўшилиб ҳосил бўлади. Жониворлар, тупроқ, ўсимликларга зарар келтиради.

Нормал атмосфера босими — симоб устуни баландлиги 760 мм га тенг бўлган босим. 760 мм симоб устуни 1013 м барга тенг. Метеорологияда нормал атмосфера босими 1000 м бар деб олинади. Шундай вақтда Ер юзидаги

ҳар бир см² юзага ҳаво тахминан 1 кг куч билан босади.

Нура — ёнбағирлари тик тушган сой. Жўғрофий номлар таркибида ҳам учрайди. Қизилнура (Чотқолда), Қоранура (Қозоғистонда).

Нураш — Тоғ жинсларининг ҳаво, сув, муз ҳароратининг ўзгариб туриши, организмлар таъсирида парчаланиб увоқлашиши ҳамда кимёвий таркибининг ўзгариши жараёни. Физикавий ва кимёвий нурашлар бўлади. Баъзан тадқиқотчилар органик нурашни ҳам алоҳида ажратишади. Аслида органик Н. организмлар таъсирида рўй берадиган физикавий ёки кимёвий Н. кўринишлардан иборатдир.

Нураш пўсти — Тоғ жинсларининг ҳаво, сув ва организмлар таъсирида ўзгаришидан ҳосил бўлган ғовак жинслар қатлами. Тўб тоғ жинсларидан ғоваклиги ва кимёвий таркибининг ўзгарганлиги билан фарқ қилади. Табiiй шароитга қараб Н. п. нинг қалинлиги ҳар хил бўлади. Иссиқ ва сернам ўлкаларда қалин (200 м гача) бўлади. Н. п. нинг ҳосил бўлиши Ернинг барча геологик даврларида рўй берган.

О

Об (тожикча) — сув. Урта Осиёдаги жуда кўп жўғрофий номлар, айрим атамалар шу сўз иштирокида тузилган. М, обдон, об-ҳаво, обхўр атамалари, Варзоб, Мурғоб, Сурхоб, Обигарм ва ҳ. к.

Обдон (тожикча)— сув тутиб турувчи маъносини билдиради. Кўпинча сувомбори, ҳовуз ҳам О. деб юритилади.

Обод — одам меҳнати билан маҳаллий табиатни ўзгартирилиб, яхшиланган жой. Обод қилиш, сув чиқариш, ботқоқликларни қуритиш, ўр-қирларни текислаб

дарахт экиш, шаҳар қишлоқлар бунёд этиш билан амалга оширилади. Жўғрофий жой номлари таркибида кўп учрайди, Меҳнатобод, Ҳайдаробод, Ашхобод ва ҳ. к.

Об-ҳаво — атмосфера қуйи қисмининг (ҳавонинг) муайян бир қисқа вақтдаги табиий ҳолати. Вақт ва масофада тез ўзгариб туради. О. маълум бир вақтнинг ўзида бир-бири билан уйғун метеорологик элементлар мажмуи билан ифодаланади (ҳаво ҳарорати, намлиги, шамол, булутлилик

ёғин ҳаво босими, тиниқлиги ва ҳ. к.). О. ўзгариши деганда мана шу элементларнинг ўзгариши тушунилади. О. даврий (кеча билан кундуз), фаслий ҳамда нодаврий (циклон ўтиши, турли ҳаво массаларининг келиши, антициклон туриши) ўзгаришларга эга.

Об-ҳавони олдиндан айтиш— метеорологик станциялардан олинган маълумотлар ва синоптик харита асосида об-ҳавонинг келажак ҳолатини аниқлаш. Об-ҳавони олдиндан айтиш қисқа муддатли (бир неча соатлик, бир-икки кунлик), узоқ муддатли (бир неча кунлик, ойлик ва ҳоказо) бўлади. Москва, Мельбурн, Вашингтон жаҳон метеорологик марказлари қилиб танланган. Жумҳуриятимизда кўплаб метеорологик станциялар об-ҳаво маълумотларини Тошкентдаги гидрометеорология марказига беришади, бу ерда хулосалар чиқариб, об-ҳаво олдиндан айтиб берилади.

Овдон — ландшафти (табиати) атрофдаги ерлардан фарқ қилувчи жой. Туркман ва қозоқларда кўпроқ ишлатилади. Жой номлари таркибида учрайди: Асакаовдон — Устюртдаги ботиқ.

Овлоқ, авлоқ — ёввойи ҳайвонлар кўп бўлган, ов қилинадиган жой. Қадимда Ўрта Осиёда қулон, жайрон, кийик, архар, паррандалар ов қилинадиган жойларни шу атама билан ҳоритилган.

Овринг — тоғларнинг тик ён бағирларига, дараларга қурилган сўқмоқ кўприк йўл. Тик тош ён бағирларда тошларнинг ёриқларига ёғоч (таянч)лар қоқиб ва бу таянчларга кўндаланг ёғочлар боғлаб қурилади. Одатда оринглар тоғ сўқмоқларининг тик ён бағирларида узилиб қолган жойларига қурилади. Ҳозирги вақтда тоғлардаги асосий аҳоли пунктларини

боғловчи яхши йўллар солинган. Овринглар кам сақланиб қолган.

Одамзод ирқлари — кишиларнинг тарихий таркиб топган йирик ҳудудий гуруҳлари. Ирқлар келиб чиқишига кўра бир бўлиб, фақат баъзи бир ташқи физиологик белгиларига — сочининг шакли ва ранги, танасининг ранги, кўзининг хусусиятлари, бурун, лаб тузилишига кўра фарқ қилади. Бу фарқлар наслдан наслга ўтади. Ирқий белгилар одамзод пайдо бўлгандан кейин яшаш шароитидаги тафовутлар таъсирида вужудга келган. Одамларнинг асосий анатомик ва физиологик ҳамда феъл-атвори, хусусиятларида ирқий фарқлар йўқ. Ирқий тафовутлар жамият тараққиётига таъсир этмайди. Бутун дунёдаги одамлар учта катта ирққа: буғдойранг (монголоид), оқ (европоид) ва қора (экваториал), яъни негр-австралоид ирқларга бўлинади. Бу асосий ирқлар оралиғида кўпдан-кўп ўткинчи ирқлар бор.

Одоқ — дарёларнинг ўрта ва асосан қуйи қисми соҳилларидаги пастак текис ерлар. Оёқ сўзидан келиб чиққан. Дарё тошганда баъзан сув босиб кетади. Одоқларда ер ости суви сатҳи юқори бўлади ва дарёдаги оқимга боғлиқ равнишга ўзгариб туради. Туироги кўпинча шўртоб ботқоқ бўлиб, қамнш, қўға, юлғун, шўралар, ажриқ билан қопланиб ётади.

Озиқ-овқат саноати — озиқ-овқат ва ноз-неъмат маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган саноат. О. о. с. га аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари, ширинликлар билан таъминлайдиган (тегирмонлар, ўшт, консерва, ёғ нон, заводлари, қандолатчилик, қанд заводлари) корхоналардан ташқари чой, қаҳва ишлаб чиқариш

ва бошқалар ҳам киради. Ўзбекистонда ун тортиш, нон пишириш, қандолатчилик, мева ва сабзавот консервалари ишлаб чиқариш ривож топган.

Ой — Ернинг ягона табиий йўлдоши, Ерга энг яқин осмон жисми. Ой шакли курра шаклига яқин. Диаметри 3476 км. (Ер диаметридан деярли 4 баравар кичик). Ой юзасидаги тортиш кучи Ердагидан 6 ҳисса кам. Ерда 90 кг келадиган одам оғирлиги Ойда 15 кг га тенг. Ер атрофида секундига 1,02 км тезликда ҳаракат қилиб, 27,32166 суткада тўлиқ бир марта айланиб чиқади. Ҳз ўқи атрофида ҳам шунча вақтда айланади. Шу сабабли Ерга доим бир томони билан қараб туради. Ер марказидан Ой марказигача бўлган масофа энг яқин бўлганда 356400 км, энг узоқ бўлганда 406800 км. Ойда ҳаво қобини йўқ. Ойда осмон доим қора бўлиб кўринади, юлдузлар кечаси ҳам, кундузи ҳам кўриниб тураверади. †Ойнинг ҳар хил кўринишига сабаб Ердан унинг фақат Қуёш нурлари тушиб турган қисмининг кўринишидир. Қаранг. Ой фазалари.

Ойдин — 1) юзаси тоза, очиқ сув, кўл. Ойдинкўл; 2) тўлин ойли кечалар. Ойнинг 14—15-кунлари шундай кечалар бўлади.

Ой фазалари — Ойнинг турли хил кўринишлари. О. ф. нинг сабаби Ер, Қуёш ва Ойнинг бир-бирларига нисбатан туриш ҳолатининг ой давомида ўзгариб боришидир. Ер ой билан Қуёш оралиғида бўлганда Ойнинг Ерга қараган томони Қуёш нурлари билан тўлиқ ёритилади, шунда 14 кунлик тўлин Ой бўлади. Ой Ер билан Қуёш оралиғига ўтганда эса унинг Ерга қараган томонига Қуёш нури тушмайди. Ердан Ой кўринмайди. Шундан

кейин Ой Қуёшдан — «узоқлашган» сари унинг Қуёш нури билан ёритиладиган томони Ердан аста кўрина бошлайди. Янги Ой «туғади». Ой Қуёшдан «узоқлашган» сари тўлишиб бораверади. Тўлин Ойдан кейин эса Қуёшга «яқинлаша» боради ва кундан кунга кичрайиб боради.

Ой ўтови — Ой нурининг ҳаводаги майда муз заррачаларида синиб, ҳосил бўладиган рангли айланалар — гардишлар. Ой ўтовлади.

Ой ўтловлади (Ой ўтов тутди) — баланд юпқа булутли кунларда Ой атрофида катта айлана ҳосил бўлиш ҳодисаси шундай деб аталади. Бундай ҳодиса одатда циклоннинг илиқ fronti келганда рўй беради. Одатда бундай ҳодисадан кейин об-ҳаво айниydi, ёмғир, қишда қор ёғади.

Ойқин кўл — атрофи очиқ, тиниқ сувли кўл. Ойдин.

Океан — (латинча *океан* — дунё дарёси) — Дунё океанининг бир қисми. Дунёда тўртта океан — Тинч, Атлантика, Ҳинд, Шимолий Муз океанлари мавжуд. Баъзи тадқиқотчилар Жанубий Муз (совуқ) океанини ҳам алоҳида океан деб ажратишади. Қаранг. *Дунё океани*.

Океания — Тинч океанининг марказий ва жануби-ғарбий қисмида жойлашган кўпдан-кўп ороллар тўдаси. 28°25' шим. кенглик билан 52°30' жан. кенглик ҳамда 130° шқ. узунлик билан 105° ғ. узунлик оралиғида жойлашган. Энг йирик ороллар гуруҳлари: Меланезия, Микронезия, Полинезия ва Янги Зеландия.

Океан оқимлари, денгиз оқимлари — катта сув массасининг бирор таъсир (шамоллар, босимнинг турлича бўлиши, сувнинг шўрлиги ва ҳароратидаги

фарқлар ва ҳ. к.) натижасида муайян йўналишда ҳаракат қилиши, оқиши. О. о. натижасида океанларда сув алмашиниб туради, қирғоқлар ювилади, иссиқлик ва сувнинг шурлиги алмашинади, музлар оқиб кетади. О. о. материкларнинг қирғоқ бўйи иқлимига таъсир этади. Қирғоқ яқинидан илиқ оқим ўтса, ўша ерда ёғин кўп ёғади, совуқ оқим ўтса қурғоқчил бўлади. Мас. Фарбий Европа иқлими Гольфстрим оқими туфайли анча серёғин ва илиқ. О. о. юзлаб, ҳатто минглаб км га боради: чуқурлиги юзлаб м. га этади. Фарбий шамоллар оқими бутун дунёни айланиб чиқади.

Океан чўкиндилари — океанлар тагида турли хил чўкиндиларнинг чўкиб тўпланишидан ҳосил бўлган чўкинди тоғ жинслари. Уларни 4 турга бўлиш мумкин: 1) қуруқлик жинслари. Булар қуруқликдан дарёлар келтирган, қирғоқларни тўлқин емиришидан ҳосил бўлган, қуруқликдан шамол учириб келган жинслар; 2) органик жинслар. Булар сувда, сув остида яшовчи ҳайвонлар ва ўсимликларнинг ўлган организмлари, айниқса суякларнинг тўпланишидан ҳосил бўлади; 3) вулкан жинслари, вулканлар отилганда ер остидан чиқиб тўпланган жинслар; 4) космик жинслар. Булар коинотдан келган метеор жисмлар, космик чанглардан иборат.

Океан қаъри — Дунё океанининг энг чуқур қисмлари. Энг чуқур ерлари 11022 м гача. Океан Ер пўстининг геосинклинал (беқарор) минтақаларида, ёриқларида жойлашган бўлади.

Олам — бизни ўраб олган, вақт ва фазода чексиз борлиқ. Ундаги ҳаракатда бўлган матери шакллари ниҳоясиз. О. кичи-ги каттасининг таркибий қисми

ҳисобланган системалардан ташкил топган. Энг кичик система — Ер—Ой системаси. У Қуёш системасига киради. Қуёш системаси 100 млрд. дан ортиқ юлдузни ўз ичига олган система — Галактикага киради. Ҳозирги вақтда жуда кўплаб галактикалар борлиги, улар ҳам маълум системани — метагалактикани ташкил этиши аниқланган. Баъзи галактикалар биздан 15 млрд. ёруғлик йилга тенг масофада эканлиги аниқланган. 1 ёруғлик йили ёруғликнинг бир йилда босиб ўтган йўлига тенг. Ёруғлик бир секундда 300000 км йўл босади.

Олатоғ — кўп йиллик қор ва музликлари ҳамда баландлик минтақалари бўлган тоғлар. Баланд тоғларда доимий қорлар оппоқ, ёлғонғоч, қоялар эса қорамтир, ўтлоқлар ям-яшил бўлиб кўринади. Олатоғ (олатов) тоғлар номини ҳам билдиради: Кунгай Олатоғ, Терскай Олатоғ, Олатоғ ва ҳ. к.

Олачалпоқ — 1) олачалпоқ соя — сийрак баргли дарахт сояси. Бунда барглар орасидан қуёш нўри ерга тушиб туради; 2) олачалиоқ тундра — гил жинслар тарқалган жойлардаги тундра. Бундай тундрада мох, лишайник ер юзини сидирга қопламай, ҳар ер-ҳар ерда ер юзаси очилиб ётади. Бундай очиқ жойлар қабариқ ҳам, ботиқ ҳам, текис ҳам бўлиши мумкин, диаметри 2—3 м гача боради; 3) олачалпоқ ўтлоқ ҳар ер-ҳар ерда тупроқ очилиб қолган ўтлоқлар. Улар тоғларда тупроқ ювилиб кетиб, тоғ жинслари яланғочланиб қолишидан, юзалама эрозиядан, текисликларда олачалпоқ шўр босишидан ва ҳ. к. лардан ҳосил бўлади.

Олиш — сувайриғич, тўғон бо-

ши, катта ариқ, сой, дарёлардан сув чиқариш учун очилган жой. Обикор ерларда учрайди.

Олмос — энг қаттиқ минерал. Таркибига кўра соф углевод. Табиатда сочма ҳолда ва отқинди жинслар таркибида учрайди. У тобланишга ва ялтирашига кўра бошқа қимматбаҳо тошлардан афзал. Ранги ҳаворанг, оқ, рангсиз, сариқ, қўнғир, қора бўлади. Қирраланиб ишланган олмос брыллиант дейилади. О. карат ҳисобида ўлчанади. 1 карат 0,2 г га тенг. О. тоғ жинсларини бурғилашда, қаттиқ материалларга сайқал беришда, металл ва тошларга гул солишда ишлатилади. Бриллиант зебу зийнат бўлади. О. нинг энг йирик конлари Африка маркази ва жанубида, Ёқутистонда. Ҳозирги вақтда сунъий О. лар ҳам ишлатилади.

Олтин — юмшоқ, оғир, ишлов бериш қулай бўлган қимматбаҳо металл. Ранги сариқ, зангламайди. О. табиатда кўпроқ соф ҳолда учрайди. Туб конлари ва сочилма конлари бўлади. Мамлакатдаги энг катта конлари Урта Осиёда, хусусан Ўзбекистонда, Шарқий Сибирь, Урал, Узоқ Шарқда, хорижда ЖАЖ, Канада, Австралияда. Олтин тангалар зарб этишда, зебу зийнат буюмлари ишлашда, тиш қўйишда, радио, электр, ракета техникада ва б. соҳаларда ишлатилади.

Олтингурут — туғма элемент ҳолида учрайдиган минерал. Аксари чўкинди конларда учрайди. Темир билан бирикма ҳолида (пирит), табиий газ ва бошқалар билан бирга ҳам чиқади. О. асосан сульфат кислота олиш учун ишлатилади. Конлари Урта Осиё, Украинада, чет элларда АҚШ, Мексика, Италия, Японияда ва б. ларда бор.

Олтин маъданлари — таркибида олтин бўлган тоғ жинслари. О. м. конлари туб ва сочилма конларга бўлинади. Туб конлар орасида кварц ер — томиридаги конлар кўпроқ. Сочилма конлар туб конларнинг нурашидан ва нуроқ жинсларни сув оқизиб кетиб, сочиб юборишидан ҳосил бўлади. Баъзан сочилма конлардан оғирлиги бир неча кг келадиган туғма олтинлар ҳам топилади.

Омил — табиатга, табиий комплекслар, ландшафтларга, ҳудудий ишлаб чиқариш комплексларига таъсир кўрсатувчи ўзаро боғланган табиий ҳамда ижтимоий жараёнлар. О. ларни таъсири кўлами ва жадаллигига қараб етакчи ва ёрдамчи, йўналишига қараб ташқи ва ички, манбаига қараб, табиий ва антропоген (ижтимоий) о. ларга бўлинади. Мас., бирор жой табиатига таъсир этувчи омиллар табиий (иқлимий, тоғ жинслари, рельеф, ҳайвонлар, ўсимлик сувлар ва ҳ. к.), антропоген (кишиларнинг хўжалик ва б. фаолияти) омиллар бўлиши мумкин.

Она жинс — тупроқ ҳосил қилувчи тоғ жинслари. Тупроқнинг минерал таркибий қисми. Қаранг. *Тупроқлар*.

Орбита — (латинча *орбита* — йўл, из) — сайёралар, думли юлдузлар, ой, Ернинг сунъий йўлдошларининг фазодаги ҳаракат йўли. Ернинг О. си сайёрамизнинг Қуёш атрофидаги йиллик ҳаракат йўли. Ер О. сининг узунлиги 939,488 млн. км, бу масофани Ер секундида ўртача 28,765 км тезликда 365,2422 суткада босиб ўтади. Эксцентритети жуда кичик — 0,017 га тенг.

Ориентирлаш, мўлжал олиш — жойда уфқ томонларини топа билиш, Қуёш, юлдузлар, жойдаги аломатларга қараб ва компас

ёрдамида ориентир олинади.

Ороллар ёйи — ёй шаклидаги қатор оролларни ҳосил қилган ороллар гуруҳлари. Одатда материк Ер пўсти билан океан Ер пўсти орасидаги ораліқ минтақадаги антиклинал (қабаріқ) бурмалардан ҳосил бўлади. Мас., Алеут, Курил, Япон ороллари. Бундай ороллар эни 40—50 км дан 200—400 км гача, узунлиги эса 1000 лаб км га боради.

Орол, ота — ҳамма томонидан сув билан ўралган, майдони унча катта бўлмаган қуруқлик. Ороллар жойлашган ўрнига қараб денгиз, океан, дарё, кўл оролларига, ҳосил бўлишига кўра материк ва океан оролларига бўлинади. Материк ороллар қуруқликнинг чўкиши, ювилиб кетиши, дарёлар кесиб ўтиши, ер пўсти ёриқлари натижасида материклардан ажралиб қолиб ҳосил бўлади. Океан ороллари вулкан оқибатида, маржонлар фаолиятида ҳосил бўлади. Орол атамаси атрофидаги ландшафтлардан бошқача бўлган жой номлари сифатида ҳам ишлатилади: Оролтепа; Орол денгизи, Кўкорол.

Орошон — иссиқ сувли минерал булоқ. Қаранг. *Арашон*.

Орқа — 1) Жўғрофий объект ва предметларнинг жўғрофий ўрнини, яъни бошқа бир жўғрофий объектдан кейинда, нарида жойлашганини билдиради. Жўғрофий номлар таркибида учрайди. Орқа Олой, Орқа тоғ ва ҳ.к; 2) орқа томон, сирт, тепалик, сувайирғич.

Орғадол, арғадол — ёнбағирлардаги тор, кўпинча бир томони берк дара, танги. Ҳайвонларни ҳайдаб бориб ов қилинадиган жой.

Осилма — тоғларда катта қияликда илонизи бўлиб кўтариладиган йўл, сўқмоқ. «Пиёда-

лар айланиб юрмасдан осилмадан чиқиб кўя қолади», «осилмадан чиқсангиз шундай қишлоққа кирасиз» дейдилар.

Осма — 1) **осма водий** — тағи бошқа водийдан баландда жойлашиб, унга тик кесилиб ёки жарлик ҳосил қилиб тушадиган водий. О. в. мазкур водийда асосий водийдагига нисбатан чуқурлатиш эрозияси суғ рўй берганда ҳосил бўлади. Эрозияга турли даражада чидамли тоғ жинсларида ҳам О. в. ҳосил бўлади. Тектоник узилиш натижасида ҳам вужудга келади;

2) **осма музлик** — тоғларнинг тик ёнбағирларида ёки ёнбағирларнинг салгина ботиқ ерларида жойлашган ва ёнбағирларнинг этагига стиб келмаган музликлар. О. м. жойлашган ер қиялиги катта бўлганлигидан бундай музликлар тез сурилувчан бўлади. Баъзан узилиб тушиб муз, қор кўчкиларини ҳосил қилади.

Остоналар, остона тошлар — дарё ўзанининг қаттиқ жинслардан таркиб топган саёз ёки баландроқ жойлари. Остоналар яқинига кўпинча ГЭС лар қурилади. Остоналар кема қатновига ва ёғоч оқизишга халақит беради. Бунинг учун айланма канал қуришга тўғри келади.

Ота — орол. Каспий ва Орол денгизларида орол ота деб ҳам юритилади. Мас., Каспий денгизидаги Қамишлиота. Туркларда ада деб аталади.

Отоноқ — ҳар ер-ҳар ерда кичик-кичик дўнгалари бўлган текислик. Эскирган атама.

Отқинди тор жинслари — магманинг ер юзасига тектоник ёриқлардан оқиб чиқиб ва қатламлар орасида қолиб, қотишидан ҳосил бўлган қаттиқ тоғ жинслари. Ер юзасига оқиб чиққан бўлса *эффузив жинслар*,

қатламлар орасида қолиб қотган бўлса, *интрузив жинслар* дейилади.

Офтобрў — тоғларнинг қуёшга рўпара ёнбағри, шимолий яримшарда жанубга, жанубий яримшарда шимолга қараган ёнбағри, серофтоб ерлар.

Оч газ — тоғ устидаги бо-тиқ, ўр ер, ўйиқ рельеф шакллари. Жанубий Ўзбекистонда кенг қўлланиладиган атама.

Очиқ кун — булутсиз кун, антициклон об-ҳавоси.

Ошув — тоғ довони. Урта Осиё, Қозоғистон ва Олтойда кенг тарқалган атама. Довонлар номи таркибида ҳам учрайди: Ошувтор, Кўшошув, Тузошув ва ҳ. к.

Оқар кўл — бир ёки бир неча дарё, жилга қуйилиб, бир дарё оқиб чиқиб турадиган кўл. Одатда О. к. суви чучук бўлади. Мас: Байкал, Онега, Ладога кўллари, Сарез, Саричелак, Кўк-кўл ва бошқалар.

Оқар сув — муайян ўзанда нишаб томонга тўхтовсиз ҳаракатланиб турадиган сув; тоза сув; дарё, жылга, сой, канал, ариқ сувлари. О. с. ёмғир, қор, булоқ сувларидан ҳосил бўлади.

Оқим — 1) сув массасининг бир жойдан иккинчи жойга силжиши. Қаранг оқар сув; 2) дарё ўзанида муайян вақт давомида оқиб ўтадиган сув миқдори.

Оқин — сув оқими, тез оқар сув, дарёнинг тез оқар жойи. Туркий тилларда *оғин*, *оғиш*, *оғис* шаклларида учрайди.

Оққую — қумли чўллардаги чучук сувли қудуқлар. Амурдарё бўйидаги чўлларда чучук сувли қудуқлар шундай ном билан аталади.

Оқма — сув манбаси; булоқ, муз ва қордан оқиб чиқадиغان сув.

Оқмас кўл — суви оқиб чи-

қиб кетмайдиган кўл. Ассосан қурғоқчил ўлкаларда кўп учрайди, суви шўр ёки шўртоб бўлади.

Оқсув — тоза, чучук сув. Кўпроқ турғун, зах сувдан фарқ қилиб, оқар сув маъносида ишлатилади. Суви лойқа дарёлар ҳам оқ сув, оқ дарё деб юритилади. Шу номдаги дарёлар жуда кўп.

Оққум — оқ, тоза қум, ўсимлик билан қопланмаган қум. Одатда ўсимликлар ўсмайдиган тўзума бархан қумларини оққум деб юритилади.

Оғиз — дара, водий, ғорларга кириладиган жой, улар бошланадиган жой. Ички денгизларни, кўрфазларни ташқи денгиз ва океанлар билан қўшиб турадиган бўғиз.

Оғир машинасозлик — машинасозликнинг деталлари катта ва оғир бўлган машиналар ишлаб чиқарадиган тармоғи. О. м. корхоналари тоғ-кон саноати учун жиҳозлар, металлургия асбоб-ускуналари, кўтарма-транспорт воситалари, йирик экскаваторлар, тепловозлар, кемалар, турбиналар ва ҳ. к. ишлаб чиқаради.

Оғир саноат — саноатнинг ишлаб чиқариш воситалари — машиналар ва жиҳозлар, ёқилғи, энергия, металллар, кимё маҳсулотлари, қурилиш жиҳозлари ишлаб чиқарадиган тармоқлари. О. с. ривожланмаса саноатнинг бошқа тармоқларини ҳам ривожлантириб бўлмайди.

Оҳактош — ассосан кальцитдан таркиб топган чўкинди тоғ жинси. Тоза оҳактош оқ бўлади, аралашмалар — гил, қум, доломит туфайли сариқ, жигар ранг, қора ва тўқ кул ранг оҳактошлар ҳам учрайди. Метаморфизлашиш оқибатида қайтадан кристаллашиб мрамарга айлана-

ди. Оҳақтош денгиз ва кўл сувларидан кальцит чўқиши натижасида кимёвий йўл билан, шунингдек, денгиз организмлари (моллюскалар, маржонлар)нинг оҳақли чиганоқлари ва скелетларининг тўпланиши натижасида биологик йўл билан пайдо бў-

лади. Цемент ва гидравлик оҳақ ишлаб чиқариш учун, қурилиш материали, металлургия, заводларидан флюс, кимё саноати хом ашёси сифатида ва нордон тупроқларни оҳақтош учун ишла-тилади.

П

Палахса, палахса тоғ — Ер пўстининг, тектоник ёриқлар билан ажралиб кўтарилиб қолишидан ҳосил бўлган тоғ. Палахса тоғларнинг ён бағирлари тик, усти текис ёки салгина қия бўлади. Қадимда бурмаланиб, кейин текисланиб қолган ўлкаларда вужудга келади. Бундай тоғларни кўпинча ёшарган тоғлар дейилади. Тяншанда палахса тоғлар кўп. Бу жойда улар сиртлар деб аталади.

Палеогеография (юнонча *палеос* — қадимги) — Ер юзаси табиатининг қадимги даврлардаги ривожланиш тарихини ўрганадиган фан. Палеогеографик тадқиқотларда Ер юзаси табиатининг ўтмишдаги ҳолати тоғ жинслари қатламларининг ҳолати, уларда сақланиб қолган организмлар қолдиқлари, қолдиқ рельеф шакллари асосида аниқланади.

Палеонтология (юнонча *палеос* — қадимги, *логос* — фан, илм) — ўтган геологик даврлардаги ўсимлик ва ҳайвонларни, уларнинг ривожланиш қонуниятларини Ернинг тарихи билан боғлаб ўрганадиган фан. П. тоғ жинслари ёшини аниқлашга, геологик ўтмишда организмлар ҳаёти учун шароит қандай бўлганини ўрганишга ёрдам беради.

Пампа (кечуа индиёнлари тилида *пампа* — ўтлоқ) — 1) Жанубий Америка жанубида жойлашган субтропик дашт ерлар.

Турли ўтлар ва ғаллагуллилар ўсади; 2) Аргентинадаги даштнинг номи.

Параллеллар — Ер юзасида экваторга параллел ўтказилган шартли доира чизиқлар. Харита, глобусларда градус тўртининг асосий таркибий қисми. П. шарқ билан ғарбни кўрсатади. Экватордан узоқлашган сари П. қисқара боради. П. жойнинг жўғрофий кенглигини кўрсатади.

Парламент тузуми — мамлакатдаги қонун чиқарувчи ҳокимият парламент — олий кенгаш қўлида бўлган давлат тузуми. Парламентли республикаларда ва конституцион истебодот шароитида парламент — олий кенгаш ҳукумат фаолиятини ҳам назорат қилиб туради. Президентлик республикаларда, шунингдек жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам парламент қонун чиқарувчи орган холос, президент давлат бошлиғи бўлиш билан бирга ҳукуматни ҳам назорат қилиб туради.

Партов ер — илгари экин экилиб, кейин дам бериш учун экилмай, ҳайдамай қўйилган ер, қора шудгор.

Пассат шамоллари — субтропик антициклонлардан (юқори босим минтақасидан) экватор ёни past босим минтақаларига муттасил эсиб турадиган шамоллар. Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши таъсирида шим. яримшарда жануби-ғарбга томон

бурилиб эсади. П. ш. ларидаги ҳаво оқимининг қалинлиги тропик ўлкалар шимолида 2 км дан экватор яқинида 12—14 км гача етади. Экватор ёни ўлкаларига кўп миқдорда ёмғир келтиради.

Паст-баланд ер — нотекис ер. Шамол, сув, музнинг емириш иши ва улар келтирган жинсларнинг тўпланиши таъсирида ер юзасида турли нотекисликлар — жарлар, дўнглар, қум тепалари ва ҳ. к. лар ҳосил бўлади. Бундан ташқари кучсиз тектоник ҳаракатлар натижасида ҳам паст-баландликлар вужудга келади. П.-б. е. ларда баландликлар (фарқи) одатда катта бўлмайди: бир неча метрдан бир неча 100 м га етади.

Пастлама булоқ — суви оқиб тушадиган булоқ. Суви қатламдаги сув сатҳи булоқ чиққан жойга нисбатан баланд бўлганда. П. б. ҳосил бўлади.

Пастлик, пастлик ер — атрофдаги жойларга қараганда паст, ботиқ ерлар. П. лар суффозион чўкиш, оқар сувлар ювиб кетиши оқибатида ҳосил бўлади. Чўлларда шамол сойликлари ўрнида ҳам вужудга келади. П. ларда ер ости сувлар юза жойлашгандан кўпинча ботқоқ, шўрхок пайдо бўлади.

Пасттекислик — мутлоқ баландлиги денгиз сатҳидан 200 м гача бўлган текисликлар. М., Қаспийбўйи пасттекислиги. П. лар денгиз саёзлигининг дарёлар келтирган лойқалар билан тўлишидан, тоғ олди букчаларининг тоғлардан тушган нуруқ жинслар билан тўлиши натижасида ҳосил бўлади. Платформаларнинг аста пасайиши ва денгиз саёзлигининг кўтарилиши оқибатида ҳам П. лар вужудга келади.

Паст текислик — атрофдаги жойларга нисбатан паст (паст-

қам) жойлашган текислик. Қаранг. *Пастлик*.

Паст тоғлар — мутлоқ баландлиги 500 м дан 1000 м гача бўлган тоғлар. Паст тоғларга Урал тоғининг ғарбий қисми, Қозоғистон паст тоғлари; Ўзбекистонда Букантоғ, Помдитоғ, Султон Увайс тоғлари мисол бўлади.

Пастқамлик — дашт, ўрмон-дашт зоналарида суффозия, тупроқ ҳосил қилиш жараёнида вужудга келган таги текис ерлар. Кўпинча доира, чўзиқ доира шаклида бўлади. Чуқурлиги бир неча метргача етиши мумкин. Атрофдаги дашт ерлардан пастроқ бўлганидан қайин, тоғтерак, буталар кўпроқ ўсади, баъзан сизот сувлар чиқиб шўрхокларга айланади.

Пастсимон булут — булутларнинг халқаро турларга бўлинишидаги ўн хил булутнинг бири. Узун чўзилган патлар шаклида бўлади. Музнинг майда заррачаларидан иборат. Тропосферанинг юқори қисмида жуда паст ҳароратда вужудга келади. Баъзи П. б. лар атмосфера фронти яқинлашаётганда фронт юзаси бўйлаб юқорига кўтарилаётган илқ ҳаводан ҳосил бўлади. Бундай булутлар ғарб томонда гўё бир нуқтадан чиқиб келаётганга ўхшайди. Буңдай булутлар, об-ҳавонинг ўзгаришидан дарак беради.

Пастсимон тўп булут — булутларнинг халқаро турларга бўлинишидаги ўн хил булутнинг бири. Узун-узун чўзилган юпқа қатламли булут. Одатда жуда майда паға-паға бўлақлардан иборат бўлади. Муз заррачаларидан иборат бўлиб, тропосферанинг юқори қисмида паст ҳароратда вужудга келади. П. т. б. лар ҳаво тик кўтарилганда

ва циклонларнинг салқин фронтида пайдо бўлади.

Патсимон қатлам булут — булутларнинг халқаро турларга бўлинишидаги ўн хил булутнинг бири. Тўлқинланган юққа кумушсимон булут. Тропосферанинг юқори қатламларида паст ҳароратда пайдо бўлади. Муз варачаларидан иборат. Илқ фронтнинг юқори қисмида вужудга келади.

Пага булут — булутларнинг халқаро турларга бўлинишидаги булут турларидан бири. Оқ ёки кулранг рангли пахта уюмига ўхшайди. Тропосферанинг ўрта қисмида сув томчиларидан пайдо бўлади.

Пага қор — йирик юмшоқ қор. Илқ фронтда нам ҳавонинг юқорига тез кўтарилиши жараёнида ҳосил бўлиб ёғади, Ўзбекистонда, кўпинча эрта баҳорда кузатилади.

Пемза (латинча *пумекс* — кўпик) — вулкан жинсларидан ҳосил бўлган отқинди тоғ жинси. Жуда говак, енгил кўпиксимон лава. Ёғоч, тош, металлари пардозлаш учун ишлатилади ва енгил бетонга қўшилади.

Перигей (юнонча *пери* — яқини, ёни ва *ге* — Ер) — Ой ва Ер сунъий йўлдошлари орбитасининг Ерга энг яқин нуқтаси.

Перигелий (юнонча *пери* — яқини, ёни ва *хелиос* — Қуёш) — Қуёш атрофида айланадиган Сайёралар, думли юлдузлар орбиталарининг Қуёшга энг яқин нуқтаси.

Пиллакашлик — пиллани ювиб, ундан ипак калавалар тайёрловчи корхоналар.

Пилла-поча — зинасимон ёнбағир. Гранит, базальт тоғ жинслари емирилганда одатда пилла-поча кўринишидаги рельеф ҳосил қилади.

Пирит (юнонча *пир* — олов) — олтингургуртли темиртош, минерал. Таркибида олтингургурт ва темирдан бошқа мис, кобальт, олтин ва бошқа металллар бўлади. П. дан рангдор металллар, сульфат кислота олинади, қолдиқдан темир рудаси сифатида фойдаланилади.

Планктон (юнонча *планктос* — сайёр) — ҳаракат органлари бўлмаган ва сувда оқиб юрадиган организмлар П. лар орасида ҳайвонлар ҳам (зоопланктон), ўсимликлар, хусусан сувўтлар ҳам (фитопланктон) бор. П. балик ва бошқа денгиз ҳайвонлари, жумладан китлар учун озиқ бўлади. Кислородга бой мўътадил совуқ сувларда, мас., Баренц, Азов, Қаспий ва Япон денгизларида айниқса кўп.

Плантация (латинча *плантация* — экин экиш) — етиштирилган экин маҳсулоти асосан четга чиқариладиган қишлоқ хўжалиги корхоналари. П. хўжаликларидо одатда кофе, чой, пахта, шакарқамиш, шоли, қаучукли экинлар етиштирилади. П. хўжаликлари иқтисодий жиҳатдан қолоқ мамлакатларда, хусусан собиқ мустамлакаларда айниқса кенг тарқалган.

Плато — ер юзаси ясси ёки сал тўлқинланган, баъзан бир оз парчаланган баланд текислик. Ёнбағирлари кўпинча кесилгандек тик бўлади. Атрофдаги текислик ерлардан тик жарликлар ҳосил қилиб кўтарилиб туради. Мас., Устюрт платоси. Баланд платолар кўпинча ясси тоғлик деб аталади.

Платформа (французча *плат* — ясси, *форме* — шакл) — Ер пўстининг нисбатан барқарор, тектоник ҳаракатларга кам бериладиган йирик, барқарор бўлаклари. П. Ер тарихининг қадимий эраларидаги геосинкли-

налларда, бурмаланишлар рўй бериб, сўнгра тектоник ҳаракатларнинг заифлашиши натижасида вужудга келган. Платформа жинслари метаморфиклашиб, кристаллашиб кетган. Қуруқликдаги платформалар: Шарқий Европа, Сибирь, Хитой, Африка, Австралия, Антарктида, Шим. ва Жан. Америка.

Плита — платформаларнинг пасайган ва устини салгина қия ёки горизонтал ётган чўкинди жинслар қоплаган қисмлари. П. лар заминнинг кристалли ва метаморфиклашган қаттиқ жинсларини кейинги геологик даврларнинг денгиз ва қуруқлик ётқизиқлари қоплашдан вужудга келади.

Пляж (французча *плаг* — денгизнинг қия қирғоғи) — ҳозирги денгиз қирғоғининг сувдан кўтарилиб турган қисми. Тўхтовсиз тўлқин таъсир этиб турганидан кўчма қум, шагал, чиғаноқлар билан қопланган бўлади.

Подзол (кулранг) тупроқлар — мўътадил совуқ иқлим шароитида игна баргли ўрмонлар тағида таркиб топган тупроқ тури. Нам кўп бўлганлигидан сувда яхши эрийдиган минераллар эриб, тупроқ қатламидан пастга тушиб кетади. Тупроқда қум қолади. Шунинг учун ранги кулранг бўлади. Чиринди кам (1—4 фоз). Ўзбекистонда тоғлардаги арчазорлар остида учрайди.

Пойнов (пой—оёқ, нов—сув оқадиган ўзан, ариқ) — сув оқиб чиқиб кетадиган жой.

Полизчилик — полиз экинлари — қовун, тарвуз, бодринг, ҳандалак, қовоқ етиштириш. Урта Осиёда, хусусан Ўзбекистонда жуда қадимдан ривожланган Жумҳуриятимизда етиштирилади.

ган кўкча, қирқма, ананас, чўғири, босиболди, оқуруғ қовунлари ўзининг ширинлиги билан шуҳрат қозонган.

Полимерлар (юнонча *полимерес* — кўп қисмлардан иборат) — молекулалари кўп сонли такрорланувчи тоифалардан иборат бўлган кимёвий бирикмалар. П. дан тола, плёнка, пластик моддалар, лок, елим, смола тайёрланади. П. ҳозирги замон кимё саноатининг асосий маҳсулоти ҳисобланади.

Полиметалл рудалари (юнонча *поли* — кўп ва металл) — таркиби асосан қўرғоғин ва рух, баъзан мисдан иборат бўлган табиий минерал ҳосилдалар. Уларга аралашган ҳолда олтин, кумуш, кадмий ва бошқалар бўлади. Асосий минераллари: галенит, сфалерит, пирит, халкопирит. Асосий конлари Канада, Австралия, АҚШда, Шим. Кавказ, Қозоғистон, Сибирда. Ўзбекистонда Чотқолда, Қурамада, Қорамозорда бор.

Полдерлар (голландча *полдер* — қуритилган ер) — Фарбий Европада шимолий денгизларнинг пасттекислик соҳилидаги қуритилиб, ўзлаштирилган ерлар. Денгиз ва дарёлар қирғоқларига дамбалар қуриб ажратилади. П. унумдор бўлади. Нидерландия, Германия, Дания, Англияда учрайди.

Порт (латинча *порту* — кўрфаз, қўлтиқ) — кемалар туриши жойи, юк ортиш-тушириш иншоотлари, транспорт тармоқлари, омборхоналари, кема таъмири ва бошқа ёрдамчи корхоналари бўлган ва дарё ҳамда денгиз майдонининг бир қисмини ўз ичига олган иншоот мажмуи. П. таркибига йўловчиларга хизмат қиладиган вокзал ва бошқа хизмат муассасалари, ёқилғи,

сув, озиқ-овқат билан таъминловчи корхоналар ҳам киради.

Прерийлар (французча *прери* — ўтлоқ) — Шимолий Американинг ички қисмидаги (АҚШ ва Канадада) асосан чимли ғалагулли ўт ўсимликлари ўсадиган даштлар. Тупроғи қора тупроқ. Ҳозирги вақтда деярли ёппасига ҳайдалиб буғдой, кунгабоқар экилади.

Приватизация (инглизча *приват* — шахсий, хусусий) — давлат мулкни, давлат секторини хусусийлаштириш, хусусий мулкка айлантириш. Давлат мулкни шахсларга, уюшма, акционерлик жамиятига сотиш йўли билан ҳам, корхона жамоасига текинга бериш билан ҳам хусусий мулкка айлантириш мумкин. Приватизация бозор иқтисодиёти учун шарт-шароитлар мавжуд бўлгандагина иқтисодий ўсишни таъминлайди.

Промилле — бирон-бир соннинг мингдан бир улуши, ‰ аломати билан белгиланади. Сувнинг шўрлигини аниқлашда сувнинг 1000 оғирлик улушига неча улуш туз тўғри келишини билдиради. Шўрлиги 1‰ гача бўлган сув ичишга яроқли ҳисобланади. Дунё океани сувининг ўртача шўрлиги 35‰. Айрим жойларда 42% гача, қутбий ўлкаларда 33—34‰ бўлади.

Протекторат (латинча *протектор* — ҳомий) — қолоқ, кам ривожланган мамлакатларнинг бирор йирик, кучли давлатга қарамлик шаклларида бири. Мамлакатни ҳукмрон давлат таъинлаган амалдор идора қилади.

Протерозой (юнонча *протерос* — илк, энг қадимги, *зоэ* — ҳаёт) — Ер тарихининг кембрий давридан олдин ўтган вақтнинг катта қисмини ўз ичига оладиган геологик эра ва шу эрада вужудга келган тоғ жинслари. 2 млрд. йилдан кўпроқ вақтни ўз ичига олади. Икки даврга — юқори ва қуйи. П. га бўлинади. П. тоғ жинслари орасида темир, мис, марганец маъданлари, фосфорит, графит, нодир металллар учрайди.

Психрометр (юнонча *психрос* — совуқ, *метрео* — ўлчайман) — ҳаво намлиги ўлчанадиган асбоб. Иккита термометрдан иборат: бири қуруқ, иккинчисининг симобли учига мато ўраб сувли идишга тиқиб қўйилади. Ҳўл термометр ҳароратни пастроқ кўрсатади. Ана шу термометрлар кўрсаткичидаги фарқ асосида ҳаво намлиги махсус жадвалдан аниқланади.

Пушта — 1) Иккита суғориш ариғи оралиғидаги кўтарма ер. Тожикистонда дўнг-тепа маъносида ҳам қўлланилади; 2) Венгриядаги қумли, қумлоқ тупроқларда ғалла гулли ўтлар, чалов ўсадиган дашт ерлар. Тупроқлари унумдор.

Пўлтир — дарёнинг тармоқларга бўлинадиган қисми.

Пўртана — денгизда рўй берадиган кучли (ҳалокатли довул), кучли гирдоб шамоли. Емғирли қора тўп булут остида пайдо бўлади. Бунда гирдоо шамоли ҳавонигина эмас, денгиз сувини ҳам кўтариб кетади. Пўртанадаги шамол тезлиги секундига 100 м дан ошиши мумкин.

Р

Радиозондлар — об-ҳавони қузатиш асбобларини атмосферага кўтариш учун фойдаланиладиган ҳаво шарлари. Шар резинадан ишланиб, енгил газлар билан тўлдирилади. Унга ўрнатилган асбоблар радиоузатиш асбобига уланган бўлиб, ердаги қабул қилувчи станцияларга ҳавонинг босими, ҳарорати, намлиги ва бошқа хусусиятлари ҳақида маълумот юбориб туради. Р. 30—35 км баландликкача кўтарилади.

Рангдор металлургия — темирдан бошқа металллар маъданларини қазиб чиқариш, бойитиш ва металллар эритиб олиш. Рангдор металллар тўрт гуруҳга бўлинади: 1) оғир металллар — мис, никель, қўрғошин, қалай, кобальт, маргимуш, симоб ва б.; 2) енгил металллар — алюминий, магний, титан, натрий, бериллий, калий ва б.; 3) нодир металллар — вольфрам, молибден, радиоактив металллар ва бу.; 4) асл металллар — олтин, қумуш, платина, осмий ва б. Рангдор металллар маъданлари таркибида металллар жуда кам бўлади. Мас., мис маъдани таркибида 1% мис бўлса, қазиб олинади. Нодир ва асл металллар жуда кам бўлади. Мас. 1 т руда таркибида бир неча грамм металл бўлса қазиб олинади. Рангли металлларнинг бир неча тури бирга учрайди. Улар полиметаллар дейилади (қаранг).

Рег — Урта Осиёда қум, қумлоқ, қумли жой. Урта Осиёдаги шаҳарларда қадимда жамоат тўпланадиган марказий майдонларга қуруқ бўлсин деб ерга қум солиб қўйилган. Бундай жойлар регистон, яъни қумли жой деб аталган. Саҳрои Ка-

бирда тошлоқ (шағалли) чўллар рег деб аталади.

Регион — (латинча *regio* — мамлакат, вилоят, ҳудуд) — ўзига хос йирик ҳудуд, майдон. Табиий жўроғий районлаштиришда ҳар қандай йирик таксономик бирлик. Ўзбек тилида ҳудуд атамаси билан ифодалаш мумкин.

Регистон — қумли жой, қумли ер. Қаранг. *Рег*. Жой номи сифатида ҳам қўлланилади. Урта Осиёнинг кўп йирик шаҳарларида қадимда марказий майдонга қум тўшалиб, майдон регистон деб аталган. Мас., Самарқанддаги Регистон.

Резерват — (латинча *резерво* — сақлайман) — қўриқхона ёки заказник тартиби жорий қилинган ҳудуд. Р. да ҳайвон ёки ўсимликларнинг бирор тури ёхуд биологик комплекси муҳофаза қилинади. Буюк Британия, Ганзания ва бошқа жойларда бор.

Резервация — айрим мамлакатларда келгинди мустамлакачи халқлар томонидан туб жой аҳолиси мажбуран ҳайдаб чиқариладиган жойлар. Мас., Австралияда аборигенлар, ЖАЖда африкалик қора халқлар учун алоҳида ажратилган жойлар.

Рекреация — (латинча *рекреативо* — тиклаш, ҳордиқ) — кишиларнинг меҳнатдан чарчоғини қолдириш, куч-қувватини тиклаш, ҳордиқ чиқариш. Рекреация шаронти ҳордиқ чиқаришга хизмат қилувчи шарт-шароитлар: дам олиш уйлари, боғлар, истироҳат жойлари ва ҳ. к.

Рекультивация — (латинча *ре* — қайта, янгидан ва *культура* — етиштириш) — аҳолининг турли хўжалик фаолияти — конларни очиқ усулда қазиб чиқариш, қурилишлар, нотўғри хў-

жалик юритиш оқибатида бузилган ерларни тузатиб, обод этиб турли мақсадларда фойдаланиши.

Реликтлар — (латинча *релик-тум* — олдингидан қолган, қолдиқ) — табиатда илгаридан қолган табиат объектлари, элементлари. Мас., реликт ўсимлик — олдинги даврдан сақланиб қолган ўсимлик, реликт ҳайвон ўтган даврдан сақланиб қолган ҳайвон. Реликт кўл — илгариги денгиз ўрнида қолган кўл. Реликт ландшафт — илгаридан қолган ландшафт ва ҳ. к.

Рельеф — (французча «*рельеф*» — кўтараман) — ер юзаси шакллари: тоғлар, текисликлар, пасттектисликлар, адирлар, ясси тоғлиқлар, тепалиқлар, қирлар, водийлар, ботиқлар, сойлиқлар, жарлар ва бошқалар мажмуи. Рельеф икки хил куч — ички (эндоген) ва ташқи (экзоген) кучларнинг биргаликда ҳамда мунтазам ўзаро таъсири натижасида вужудга келади.

Республика, жумҳурият (латинча *рес* ва *публика* — жамоат, умумхалқ иши) — давлат тузилиши шакли. Бу тузумда олий ҳокимият муайян муддатга сайланадиган органлар қўлида бўлади. Бу органларга вакиллар бутун халқ томонидан сайланади. Ўзбекистонда ҳам давлат тузumi республикадан иборат.

Резекспорт — илгари бошқа давлатлардан мамлакатга келтирилган молларни четга чиқариши.

Реэмиграция — илгари мамлакатдан кетиб қолган кишилар — *эмигрантларнинг* ўз мамлакатларига қайтиб келиши. Қайтиб келган кишилар *реэмигрантлар* дейилади.

Ритмиклик, даврийлик — табиий ҳодиса ва жараёнларнинг муайян вақт давомида такрор-

ланиб туриши. Даврийлик цикли ва вақтли бўлади. Ҳодиса ва жараёнларнинг табиатда муайян тартибда такрорланиб туриши циклик дейилади. Мас., Қуёш фақлиги билан боғлиқ ҳодисалар — Қуёшда доғларнинг кўпайиб-озайиб туриши, Қуёш чақнашлари, ундаги портлашлар, у билан боғлиқ ҳолда Ерда рўй берадиган ҳодисалар (магнит бўронлари, кутб шафақлари) ва ҳ. к. Ватли даврийлик ҳодиса ва жараёнларнинг муайян вақт давомида такрорланиб туришидир. Мас., кун билан туннинг алмашилиши билан боғлиқ жараёнлар, фаслларнинг алмашилиши, иқлимий тебранишлар.

Рифлар — сув ости оҳақтош қоялари. Маржон уюмлари, оҳақли сувўтлар қолдиқларидан ҳосил бўлади. Р. фақат илиқ тропик денгизларда тарқалади. Р. турли хил — тўсиқ рифлар, қирғоқ Р.лари, ҳалқасимон. Р. (атолар) бўлади. Энг катта риф Австралиянинг шарқий қирғоғи бўйлаб чўзилган Катта Тўсиқ рифи 2000 км масофага боради.

Рош — экинларни жўяксиз суғорганда полларни бир-биридан ажратиш учун ясалган марза, кўтарма. Бухоро области Гиждувон, Шофиркон, Вобкент туманларида кўп қўлланилади. Рош беллик, чел деб ҳам аталади.

Руд — сув, дарё, ариқ, канал. Кўпинча сувнинг номига қўшиб (Сирдарё, Хонариқ каби, ишлатилади. Мас., Шохруд, Ҳарируд ва ҳ. к.

Руда, маъдан — таркибида саноатда фойдаланиш учун етарли миқдорда металллар ёки уларнинг бирикмалари мавжуд бўлган тоғ жинслари. Бъзан таркибида металлмас фойдали қазилмалар бўлган тоғ жинслари

ҳам Р. дейилади. Мас., апатит, асбест рудалари. Темир, мис, по-

лиметалл рудалари (маъданлари) энг кўп тарқалган.

С

Саванна (испанча *сабана*) — ҳар ер-ҳар ерда якка ҳолда ёки тўп-тўп дарахтлар ўсадиган қуруқ тропик ўт ўсимликлари. Уттар орасида бўйи 1—3 м га етadиган галлагулли қурғоқчил ўсимликлар кўп. Дарахтлар ва буталар соябонсимон кўринишга эга. Жан. Осиё, Жан. Америка, Африка ва Австралияда кенг тарқалган.

Саванна зоналари — асосан субэкваториал, камроқ тропик ва субтропик минтақаларда жойлашган табиат зоналари. Иқлими мавсумий сернам, Қурғоқчил ва ёмғирли мавсумлари аниқ ажралиб туради. Ёмғирли давр экватор томонга узайиб бориб 8—9 ойгача етди. Ёғин миқдори 250 мм дан 2000 мм гача. Дарёларда сув фасларга қараб кескин ўзгаради. Ўсимликлар қурғоқчил бута ва ўт ўсимликлардан (қуруқ ерларда) бўлиқ ўтли саванна ўрмонларигача (сернам жойларда) ўзгаради.

Тупроқлари қизил-қўнғир тупроқлардан қизил тупроқларгача. Фил, жирафа, антилопа, зебра, бегемот, арслон, қушлар ва б. бор. Кўп ерлар экинзорга айлантирилган. Африка, Осиё, Жан. Америка, Австралияда жойлашган.

Савдо баланси — мамлакатга бир йил давомида келтирилган товарлар қиймати билан ундан четга чиқарилган товарлар қиймати нисбати. Савдо баланси мусбат ва манфий бўлиши мумкин. Агар келтирилган моллар қиймати ортиқ бўлса, манфий, кам бўлса мусбат баланс бўлади.

Савр (арабча *савр* — сигир) —

1) зодиак зонасидаги юлдузлар туркми; 2) Қуёш ҳисобидаги йилнинг иккинчи оғи. 21 апрелдан 21 майгача давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон сферасида шу юлдузлар туркумидан ўтади. С. оғи серёмғир, момақалди-роқли оғи. Тоғ этакларида, қирларда лола очилади. Ўзбекистонда деҳқончилик ишлари энг қизиган оғилардан бири.

Саёзлик — денгиз ва океанлар тагининг чуқурлиги 200 м гача бўлган қисмлари, материкларнинг сув остидаги давоми. С. тўлқинларга ва сувда яшовчи ҳайвон ҳамда ўсимликларга таъсир кўрсатади. Қуёш нури сув остига етиб борганлигидан сув ўтлар кўп, бинобарин сувда кислород сероб бўлиб, денгиз жониворлари ва балиқлар учун шароит қулай бўлади.

Сайёралар — Қуёш система-сига кирувчи йирик осмон жисмлари. Қуёш атрофида бироз эллипс шаклидаги орбита бўйлаб айланади. Қуёш нурининг акс этишидан ёруғ бўлиб кўринадди. С. 9 та, улар Қуёшдан бошлаб қуйидаги тартибда жойлашган: Уторид, Зухра, Ер, Миррих, Муштарий, Зухал, Уран, Нептун, Плутон.

Сайроб — тоғларнинг ҳаво ҳаракатига таъсирида ёмғир кўп тушадиган, серсув жой, водний боши.

Сайхон — атрофи очик, текис кенг яланглик ер.

Сакрама — дарёнинг тор тезоқар қисми, остонатоқ, шалолла. Дарё узани қаттиқ тоғ жинсларини кесиб ўтган жойларда ҳосил бўлади.

Самум — (арабча *самум* —

иссиқ шамол) — Арабистон ва Шим. Африкадаги чўлларда эса-диган қуруқ ва иссиқ шамол. Уқтин-уқтин кучайиб, қум, чан-ни кўтарди. С. эсганда ҳаро-рат 50° гача кўтарилади.

Сана ўзгарадиган чизиқ — Ер юзасида асосан 180° ли ме-ридиан орқали ўтказилган шарт-ли чизиқ. Бу чизиқдан ғарбдан шарққа ўтилса, эртасига ҳам ўша сана (кун) ҳисоблана беради. Агар шарқдан ғарбга ўтилса, бир кун ташлаб ҳисобланади. Мас., 25 март кuni ғарбдан шарққа ўтилса, демак эртаси кuni 26 март эмас, 25 март дей-ила беради. Агар шарқдан ғарб-га ўтилса, 26 март ташлаб юбо-риб 27 март деб ҳисобланади.

Сангборон — тоғ ёнбағри-дан тошларнинг кўчиб, юмалаб тушиш ҳодисаси Усимлик билан қопланмаган қуруқ тошлоқ ён-бағирларда кўп бўлади. Тошбў-рон шаклида ҳам қўлланилади. С. одатда қурум тўпланган ён-бағирларда зилзила вақтида, қаттиқ шамол бўлганда ёки бошқа сабаб натижасида тошлар қўзғалганда рўй беради.

Сангзор — тошкўп, тошлоқ жой. Дарёлар ўзанида кўп уч-райди.

Сангир — тоғларда тик ке-сilib тушган жарлик, дарёнинг қулаш натижасида ҳосил бўл-ган тик қиргоғи.

Саноатни комбинатлашти-риш — ишлаб чиқариш ва ҳудуд-дий жиҳатдан ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлган саноат корхона-ларини бир бошқарув остида бирлаштириш. Мас., темир маъ-данини бойитиш, ундан домна пёчларида чўян эритиш, чўян-дан пўлат қуйиш ва прокатлар ишлаб чиқариш металлургия ком-бинатларига бирлаштирилади. Яна мисол, пахта толасидан ип йигириш, ундан хом газлама тў-

қиш, уни охорлаш, гул босиб, турли газламалар ишлаб чиқа-рувчи корхоналар тўқимачилик комбинатига бирлаштирилади.

Сапропель (юнонча *сапрос* — сасиган ва *пелос* — гил, лой) — турғун сув ҳавзалари (кўл, кўр-фаз) тагида ўсимлик ва жони-ворлар қолдиқларининг чириши-дан ҳосил бўладиган лойқа, гил. Тиббиётда балчиқ билан даво-лашда, ёнилғи, ўғит сифатида ишлатилади.

Саратон — 1) — Зодиак зо-насидаги юлдузлар туркуми; 2) Қуёш йили ҳисобида тўртин-чи ой, 22 июндан 22 июлгача 31 кун давом этади. Шу 'ойда Қуёш осмон сферасида Саратон юлдузлар туркумидан ўтади; 3) ёз фаслининг энг иссиқ дав-ри. «Саратон олови», «Саратон-нинг сариқ кuni» иборалари бор.

Саратон олови — ёз фасли-нинг ўрта қисмидаги энг иссиқ кунларни англатиш учун қўлла-надиган ибора. Қуёш осмон сфе-расида Саратон юлдузлар тур-кумидан ўтадиган давр кунлари.

Сардоба — Чўлларда (ай-ниқса тақирларда) ер устидаги сувлар тўпланадиган сув омбо-ри. Кўпинча сув кам буғланиши учун усти гиштин гумбазсимон ёпилган, баъзиларининг сув ер-га шимилиб кетмасин деб, ости-га ҳам гишт ётқизилган бўлади. Айрим сардобаларда, сув йил бўйи сақланади. Ҳовузли ертў-лалар ҳам сардоба дейилади. Урта Осиёда хусусан Жанубий Ўзбекистонда ва Шарқий Турк-манистонда кўп учрайди. Сар-доба ҳовузининг чуқурлиги 10—15 м, диаметри 12—16 м, дево-рининг қалинлиги 1—1,5 м бўл-ган. Сардоба гумбазига уч то-мондан шамоллатиш дарчаси ва тепасига битта мўри ишланган. Булар сувнинг бузилмай сақла-

нишига имкон берган. Сардоба ичи салқин бўлганлигидан дарча эшикларидан кирган иссиқ ҳаводаги сув буғлари томчиларга айланиб, ҳовуз сувини қўшимча гўйинтириб турган.

Сарин шамол — салқин шамол.

Сарисув — тоғолди лёсс ва гилдан иборат қия текисликлардан оқувчи лойқа сувлар. Баъзи жойларда дарё номига айланиб кетган. Мас., Марказий Қозғистонда Сарисув дарёси.

Сари чашма — булоқ кўзи, булоқнинг сув чиқадиган жойи.

Сароб — атмосферада нурнинг нотўғри синиб акс этиши (рефракцияси) ҳодисаси. С. да кўриниш (манзара) ва предметлар ўз ҳолича ҳам, тескари ҳам кўриниши мумкин. С. атмосферада ҳароратнинг юқорига қараб ўзгаришининг тўғри ҳолати жуда барқарор ёки ниҳоятда беқарор бўлганда рўй беради. С. да предметлар ўз ҳақиқий жойидан юқорида ҳам, пастда ҳам, ён томонда ҳам кўриниши мумкин. С. чўлларда ҳаво жуда қизиб кетганда тинч об-ҳавода кўпроқ содир бўлади.

Сарған ер — қамиш сарғайиб қуриб қолган ер.

Сахро — 1) Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида, хусусан араб ва эроний тилларда чўл маъносида ишлатиладиган атама. Жой номлари таркибида ҳам қўлланилади. Мас., Сахрои Қабир; 2) Ўзбек тилида, хусусан, бадий адабиётда чўл сўзининг синоними сифатида ишлатилади; 3) Арктика ва Антарктикадаги совуқ, қор ва муз қоплаган ерлар.

Сейсмик минтақа — Ер қимирлаш марказлари жойлашган ва zilzilalar бўлиб турадиган минтақа. Ҳозирги замон тектоник ҳаракатлари, тоғлар ҳосил бўли-

ши рўй бераётган, чуқур океан ботиқлари пайдо бўлаётган жойларни ўз ичига оладиган узун чўзилиб кетган ҳудудлар кирди. Иккита катта С. м. мавжуд. Европа-Осиё (Альп-Ҳимолай) ва Тинч океан ҳалқаси.

Сейсмик шкала — Ер қимирлаш вақтида Ер юзасида zilzila тўлқинлари кучини аниқлаш мезони. С. ш. иншоотларининг бузилиш даражасига, ер юзасидаги ўзгаришларга асосланади. Мамлакатимизда 12 балли шкала қабул қилинган.

Сейсмограф — (юнонча «сеймос» — ер қимирлаш, «графо» ёзаман) — zilzila бўлганда ёки портлатишлар вақтида Ер пўстида рўй берадиган тебранишларни қайд қиладиган асбоб.

Сейсмология (юнонча — сеймос — ер қимирлаш, логос — фан) — ер қимирлаш ва у билан боғлиқ ҳодисаларни ўрганувчи фан. Zilzilalar сабабларини, уларнинг тектоник жараёнлар билан алоқаларини, олдиндан айтиб бериш имконларини, Ер юзасида тарқалиш жўғрофиясини, ер қимирлаш оқибатларига қарши кураш йўлларини ўрганади.

Сел — тоғ водийлари, сойлар ва жарлардан қисқа вақт ичида жуда катта тезлик билан оқиб келувчи лойқа, тош аралаш сув оқими. Сел ҳодисаси қаттиқ жала қуйиши, тоғлардаги қорнинг жуда тез эриши, ёнбағирнинг қиялиги ва унда нуроқ жинсларнинг кўп йиғилиб қолиши натижасида вужудга келади. Одатда сел оқимлари қурғоқчил иқлимми, ўсимлиги кам ёнбағирларда кучли бўлади. Сел ҳодисаси Урта Осиёда Фарғона, Қашқадарё, Сурхондарё водийларида, Копетдоғда, Тяншаннинг ғарбий ва шимолий тизмалари водийларида, Кавказда, Ғарбий Европа, АҚШ, Жанубий Американинг тоғли районларида,

Японияда кўп кузатилади. Хўжаликка катта зарар келтиради. Селга қарши курашиш учун селтўсар тўғонлар қурилади, тоғ ёнбағирларида ихота ўрмонлари бунёд этилади.

Селдара — тоғларда, тоғ олди қирларида сел ҳосил бўладиган, сел келадиган дара, сой. Одатда сел ҳосил бўладиган сой унча узун бўлмайди ва кўллари — ирмоқлари кўп ҳамда калта бўлади. Лекин бош сой — селдара тоғдан чиқишда тор ўзанли бўлиб, кенг водийга, текисликка чиққанда ёйилма конус ҳосил қилади.

Селваслар — (латинча *силва* — ўрмон) — Амазонка ҳавзасидаги вақт-вақти билан сув босиб турадиган нам тропик ўрмонлар.

Снесьий-жўгрофий ўрин — мамлакатлар ва уларнинг айрим қисмларининг иттифоқдош, дўст ёки рақиб мамлакатларга нисбатан жойлашган ўрни. Халқ хўжалигини ривожлантиришда таъсир кўрсатади.

Серир (арабча) — Саҳрои Кабирдаги тошлоқ-шағалли чўллар. Ясси текисликларда жойлашган бўлади. Оқар сувлар келтирган гил, қум ва шағал ётқизиқларини шамол тўзитишидан ҳосил бўлади.

Сизот сув — ернинг ғовак юза қатламидаги ва тупроқдаги бўшлиқларни тўлдирган сув. С. с. сувли қатлам ер юзиде ётган жойларда бўлади. Сувли қатлам устини сув ўтказмайдиган қатлам қопламайди. С. с. сатҳи бевосита ер усти сувлари ва ёгин сувлари билан туташ бўлгани сабабли фаслларга қараб ўзгариб туради. Баъзан ботқоқликларни ҳосил қилади.

Силжиш — тоғ жинсларининг тектоник ёриқлар бўйлаб, бир-бирига нисбатан горизонтал силжиши. Қаранг, *Силжиқ*.

Силжиқ — тоғ жинсларининг

тектоник ёриқлар бўйлаб горизонтал силжиган палахсалари. Катта силжиқлар юзлаб, ҳатто минглаб км га чўзилади, узоқ давр мобайнида рўй беради.

Силикат саноати — ўтга чидамли материаллар, керамика (ғишт, сопол, қувурлар, сопол идишлар, черепица), цемент, оҳақ, ойна ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари.

Сингма сув — ер юзасидан чуқурга сингиб кетадиган сув. Ер пўстидаги ер ости сувлари ҳаракат йўналишига қараб иккига бўлинади: мантиядан ажралиб чиқадиган ва юқорига йўналган ювинил сув ҳамда пастга сингиб борувчи сингма сув.

Синеклиза (يونونча *син* — биргаликда ва *енклизис* — эгилиш) — ер пўстининг платформаларида салгина ботиқ қисми. Эни бир неча юз км га етади. Шакли кўпинча нотўғри юмалоқ бўлади. С. ботиғини чўкинди жинслар тўлдириб, ер юзаси ясси ёки салгина ботиқ текисликка айланган бўлиши мумкин. Мас., Ливия С. си Москва С. си ва ҳ. к.

Синклинал (يونонча — *синк* — лино — эгиламан) — тоғ жинслари қатламларининг қабариқ томони пастга қараган бурмаси. С. антиклинал билан ёнма-ён жойлашган бўлади.

Синоптик хариталар (يونонча *синоптикос* — ҳамма нарсани бирдан кўрадиган) — об-ҳаво хариталари — бирор ҳудуддаги ёки бутун ер-юзидаги об-ҳавонинг маълум вақтдаги ҳолати шартли белгилар ва рақамлар билан тасвирланган хариталар. С. х. асосида об-ҳаво олдиндан айтиб берилади.

Синтетик маҳсулотлар — мураккаб кимёвий реакциялар ёрдамида олинадиган сунъий маҳсулотлар. Ҳозирги вақтда доридармонлар, хилма-хил бўёқлар, заҳарли моддалар, суяқ ёқилғи, сунъий

каучук сунъий толалар, сунъий чарм ва бошқалар олинмоқда. Айрим озиқ-овқат маҳсулотлари— сариғмой, суг, крахмал, оқсил ва ҳ. к. олиш устида ишланмоқда.

Сирокко (арабча шарқ сўзидан)— Урта денгиз ҳавзасида циклонларнинг олд қисмида жануб ва унга яқин томонлардан эсадиган иссиқ шамол. Урта денгиз ҳавзасининг ғарбида бироз нам, шарқий қисмида қуруқ ҳаво келтиради. Баъзан чанг-тўзонли бўлади.

Сирт — 1) Тяншан тоғларида 3000—4000 м баландликда жойлашган усти текис, салгина тўлқинсимон ерлар, текисланган юзалар. С. лар тоғларнинг мезозой эрасида пасайган ва текисланган ҳамда кейинчалик қайта кўтарилган қолдиқларидир. Ландшафти баланд тоғ ўтлоқларидан иборат. Иқлими салқин. Езги ўтлоқлар сифатида фойдаланилади. 2) Волга дарёси билан Урал тоғлари оралиғида жойлашган ер юзаси салгина парчаланган кенг сув-айирғич ерлар. Мас., Ялли сирт.

Сигалон — тоғларда тик ёнбағирларнинг ўрта ва қуйи қисмида тўпланган силлиқланмаган парча тошлар. Туб тоғ жинсларининг нураши ва нуроқ жинсларнинг юқоридан қулаб тушиши натижасида ҳосил бўлади.

С. даги жинсларнинг каттакичилиги уларнинг таркибига, иқлим шароитига боғлиқ. Сланец, гранит С. лар майда тошли, оҳактош С. лар йирик тошлидир. Қуруқ ва совуқ иқлимда йирик тошли, сернам иқлимда майда тошли бўлади.

Сланец—таркиби турли хил, зарралари жуда майда бўлган қат-қат ёки китоб варақалари каби жуда юпқа пластинкалардан иборат метаморфик тоғ жинслари. Метаморфизм даражасига қараб, кучли метаморфизмлашган

кристалли (слюдали) ва заиф метаморфизмлашган (гилли, кўмирли, карбонатли ва б.) бўлади. Жанубий Нурота, Ҳисор тоғларида кенг тарқалган.

Слюдалар — урганда силлиқ, жуда юпқа қаватларга ажраланиган минераллар. Электр ўтказмаслик, ўтга чидамлик хусусиятига эга бўлганидан электр техникаси саноатида изолятор сифатида ишлатилади. Йирик конлари Урал, Шарқий Сибирь, Карелия, Украина, Ҳиндистон, АҚШ, Канадада бор.

Соат минтақалари. Ер юзасида меридианлар бўйлаб чўзилган ҳар бири 15° ли 24 та минтақа. Ҳар бир минтақа ёнидаги минтақадан 1 соат фарқ қилади. С. м. Лондон яқинидаги Гринвич расадхонаси меридианидан бошлаб, шарққа томон давом этади. Мас., Тошкент 5—С. м. да жойлашган.

Совуқлик кутблари — Ер юзида ҳаво ҳарорати энг паст бўлган жойлар. Ер юзидаги энг паст ҳарорат Антарктиданинг шарқий қисмида, «Восток» станциясида қайд қилинган—88,3° Шимолӣ яримшарда эса Верхоянск ва Оймяконда—70° кузатишган. Бу ерда январнинг ўртача ҳарорати—50,5°.

Совуқ оқимлар— юқори жўғрофий кенгликлардан қуйи жўғрофий кенгликларга қараб оқадиган оқимлар. Совуқ оқимлар доимий шамоллар таъсирида пайдо бўлади. Совуқ оқимлар сув ҳарорати теварак атрофдаги сувлар ҳароратидан анча паст (совуқ) бўлади. Совуқ оқимлар хариталарда кўк стрелкалар билан кўрсатилади. Лабрадор, Калифорния, Сомали, Бенгала, Перу оқимлари совуқ оқимлардир.

Соз тупроқ—заррачалари жуда майда тоғ жинси (гил), берч-ёпишқоқ тупроқ. Лёсс тоғ жинси ҳам с. т. деб юритилади.

Сой — водий, ирмоқ, сойлик, эски ўзан, ясси жар, С. да сув оқими бўлиши ҳам, қуруқ бўлиши ҳам мумкин.

Сойлик 1) текисликлар, тоғ олди қия текисликлари, қир ва адирларда кенг, саёз, бир томонга чўзилган пастлик ер. Юзалама эрозия ва тўлқинсимон кучсиз бурмаланиш натижасида вужудга келади; 2) ер пўстининг турли хил йўллар билан ҳосил бўлган ботиқ қисмлари. Қаранг. *Товоқсой*.

Соляр иқлим (латинча *солярис*—Қуёшли) — жойнинг жўғрофий кенглиги ва Қуёшнинг уфқдан баландлигининг ўзгаришининг гина назарда тутиб, назарий ҳисоблаб чиқариладиган иқлим. Бунда иқлим ҳосил қилувчи бошқа омиллар: Қуёш нурунинг атмосферадан қайтиши, ҳаво қатламида тарқалиши, ер юзасининг хусусияти, рельеф, оқимлар ва ҳ. к. лар ҳисобга олинмайди. Шу сабабли С. и. ҳақиқий иқлимдан фарқ қилади.

Соли масштаб — Қаранг. *Масштаб*.

Сопка — Узоқ Шарқда ва Бойқол орқасида алоҳида турган дўнг, тепалик ва тоғлар шундай атама билан юритилади. Камчатка ва Курил оролларида вулкандар (Қлючи сопкаси, Авача сопкаси), Кавказ ва Қримда балчиқ вулкан тоғлари С. дейилади.

Сочилмалар — тоғ жинсларининг нураши натижасида ҳосил бўлган ва таркибида қимматли минераллар ҳамда металллар (олтин, олмас ва б.) бўлган ғовак нуроқ жинслар тўплами. Нуроқ тоғ жинслари туб жинслар жойлашган ерда қолиши ҳам, оқар сувлар бошқа жойларга олиб бориб ташлаган бўлиши ҳам мумкин.

Соҳил (арабча)—қуруқликнинг денгиз, кўл ва дарё қирғоғи бўйлаб чўзилган ҳамда уларга ни-

шаб бўлган қисми. С. да қирроқларга хос бўлган ҳозирги замон ва қадимги рельеф шакллари—тирассалар, эски ўзанлар бўлади.

Спонсор (хомий) — биронта тадбир ёки фаолиятни амалга оширишда молиявий ёрдам кўрсатувчи, хомий. Спонсор одатда пулдор, обрўли шахс ёки ташкилот, корхона, идора бўлиши мумкин. Спонсорлик қилишдан мақсад ўз ишини ёки товарни реклама қилиб, обрў-эътибор ортириб ўз мавқеини мустаҳкамлаш.

Сталагмитлар (юнонча *сталагма*—томчи) — ғорларнинг тагида пастдан кўтарилиб турадиган устун, сумалак шаклидаги минерал (кальций) ҳосилалар. С. кальций карбонат тўйинган сувнинг ғор тепасидан томиб тушиб, буғланиб кетиши ва кальций карбонатнинг чўкиб, кристаллашиб қолишидан вужудга келади.

Сталактитлар (юнонча *сталактос* — томчидан қотган, сумалак)—ғорларнинг шипи ва деворларида қотган сумалак, найча, попук шаклларидаги минерал ҳосилалар. Кальций ва карбонат ангидридига тўйинган сувнинг ғор шипи ва деворларидан сизиб чиқиб, буғланиб кетишидан кристаллашиб қолган кальций карбонатдан ҳосил бўлади.

Статус, статут (латинча *статуо* — қарор қиламан) — муайян ҳудуд ёки халқаро ташкилот идора органларининг ташкилий тартиби ва фаолиятини белгилаб берадиган низом, қоида.

Стратосфера (латинча *стратум* — қатлам, *сфера* — курра, шар) — атмосферанинг тропосфера билан мезосфера оралиғида Ер юзидан 8—16 км дан 45—55 км баландликкача бўлган қатлами. Стратосферада баландлик ошган сари ҳарорат кам ўзгаради, 25 км дан юқорида

кўтарила боради. Ҳавонинг газ таркиби тропосферадаги каби. Лекин сув буғи камаяди, озон миқдори ошади. Булут деярли йўқ. Шамол тезлиги катта, секундида 800—1000 м га етади.

Субальп ўтлоқлари — мўътадил ва субтропик минтақаларда тоғларнинг йил бўйи деярли бир текисда ёғин тушадиган, салқин, асосан ўт ўсимликлар ўсадиган минтақаси. Ўрмон минтақасидан юқорида, альп минтақасидан пастда жойлашган. Ўзбекистонда 2400 м дан юқорида учрайди. Қинғир-қийшиқ дарахт ва буталар, галла гулли ўтлар ўсади. Ёзи яйловлар сифатида фойдаланилади.

Субантарктика минтақаси — жан. яримшардаги жўғрофий минтақа. Жанубий кенгликнинг 58°—60° ва 65°—67° оралиғида жойлашган. Асосан океанларга тўғри келади. Иқлими совуқ, ҳавонинг ўртача ҳарорати қишда —5° дан —15° гача, ёзда 0°—2°, шамолли, туманли кунлар кўп. Ёғин миқдори 500 мм атрофида. Қишда сув юзаси ёппасига музлайди. Балиқ ва денгиз ҳайвонлари овланади.

Субарктика минтақаси — Шимолий яримшардаги жўғрофий минтақа. Жанубий чегараси 60°—65° шим. к. билан 67°—73° шим. к. орасида жойлашган. Иқлими совуқ, январнинг ўртача ҳарорати материкларда ва оролларда —5° дан —40° гача, июлиники 5° дан 12° гача. Вегетация даври 70—110 кун, 300—500 мм ёғин ёғади. Замин музлаб ётади. Субарктика минтақасида тундра ва ўрмон тундра зоналари жойлашган. Океан сувида балиқ ва бошқа ҳайвонлар кўп.

Субсидия (латинча *субсидиа* — нафақа, ёрдам) — давлат бюджети ҳисобидан корхона,

ташкилот ва чет давлатларга қурилишлар, корхоналар бунёд этиш, хўжаликни ривожлантириш, жиҳозлар сотиб олиш учун бериладиган маблағ.

Субтропик минтақалар, субтропиклар — Ернинг ҳар иккала яримшаридаги жўғрофий минтақалар, 30 ва 40° кенгликлар орасида жойлашган. Вегетация йил бўйи давом этади, совуқ ойнинг ўртача ҳарорати 0° дан юқори. Ёз билан қишнинг ҳаво ҳарорати катта фарқ қилади. Ёзда тропик, қишда мўътадил ҳаво ҳукмрон. Денгиздан қуруқлик ичига кириб борган сари ёғин миқдори камайиб, иқлим континенталлашиб боради. Нам ва қуруқ субтропиклар бўлади. Нам субтропиклар Кавказнинг Қора денгиз соҳилида ва Ленкоран пасттекислигида мавжуд. Тупроғи қизил тупроқ, хилма-хил ўсимликлар ўсади. Қуруқ субтропикларга Қримнинг Жанубий соҳили, Шарқий Кавказ орқаси, Ўрта Осиё чўллариининг жанубий чеккалари киради.

Сув — водород билан ксилороднинг бирикшидан ҳосил бўлувчи суяқ, рангсиз минерал. Қалинлиги 2 м дан ошса, ҳаворанг тусга киради. Нормал босим шароитида 100° С да қайнайдми, 4° да энг зич бўлиб, 1 см³ сув 1 г. га тенглашади. Табиатда уч хил кўринишда — муз, суяқ сув, буғ ҳолатда учрайди. Кўпчилик минерал ва тор жинсларида бирикма ҳолда бўлади. Табиатдаги сув таркибида турли тузлар, газлар, органик моддалар эриган ҳолда учрайди. Агар 1 кг сувда 1 г гача эриган туз бўлса, чучук сув, 25 г гача туз бўлса, шўр сув, 25 г дан ортиқ туз бўлса, намакоб дейилади. Сув сўзи жўғрофий номлар ясалишида иштирок этади. Мас.,

Қизилсув, Оқсув, Кўксув, Қашқа-сув, Қорасув.

Сув айланиши — Сайёрамизда сувнинг тўхтовсиз айланиб юриши ҳодисаси. С. а. қуёш радиацияси (иссиқлиги) ҳамда гравитацион (оғирлик) куч таъсирида рўй беради. Қуёш иссиқлиги таъсирида ҳар йили Дунё океанидан 448 минг км³, қуруқлик юзасидан 71 минг км³ сув буғланади. Сув буғларининг бир қисми океанларнинг ўзига ёғин бўлиб қайтиб тушади, қолгани қуруқликка келиб ёғади. Қуруқликка тушган ёғин сувининг бир қисми ерга сингади, бир қисми дарёларга тушиб, денгизларга оқиб кетади ва бир қисми яна буғланади. Лекин оқибат натижада ҳамма сув океанга яна қайтиб келади. Сувнинг океанлардан буғланиб, қуруқликка ёғиб яна океанга қайтиб келиши сувнинг *катта айланиши*, океанлардан буғланиб, яна океанларга ёғиши, ёки қуруқликдан буғланиб, яна қуруқликка ёғиши *кичик айланиш* ёки *маҳаллий айланиш* дейилади.

Сувайирғич, жўн — ёғин сувларни дарёлар ёки икки денгиз, океан ҳавзасига ажратиб (бўлиб) турган чегара. С. тоғли ўлкаларда тизмаларнинг қирраларидан ўтади. Текисликларда эса С. ясси ерлардан, ботқоқликлардан иборат бўлиши мумкин. Бундай жойларда С. ни чизик тарзида кўрсатиш мумкин эмас.

Сув боши — дарё, канал, ариқлар бошланадиган жой, манба. С. б. булоқлар, тоғлардаги қор ва музлардан бошланувчи жилғалар, кўллар, бошқа дарё ва ҳ.к. лар бўлиши мумкин.

Сув бўйи — дарё, кўл, канал, ариқ, денгизлар қирғоғи бўйлаб чўзилган камбар ер, соҳил.

Суврен давлат (французча *суверените*) — мустақил, ис-

тиқлол) — сиёсий жиҳатдан мустақил, бошқа давлатларга қарам бўлмаган давлат, Ўзбекистон Республикаси 1991 йил 1 сентябрдан мустақил деб эълон қилинди.

Сув йиғиладиган ҳавза — бирор дарё, кўл ёки денгизга ер усти ва ер ости сувлари оқиб келадиган ер, майдон. С. й. ҳ. сувайирғич билан чегараланган бўлади.

Сув кўтарилиши ва қайтиши — Ой билан Қуёш таъсирида денгиз суви сатҳининг даврий равишда (суткасига икки марта) кўтарилиб ва пасайиб туриши. С. к. в. қ. денгиз ва океанларнинг тор қўлтиқларида энг катта бўлади. Мас., Шимолий Американинг Фанди кўрфазида 18 м гача, Охота денгиздаги Шелехов кўрфазида 12 м гача кўтарилади. С. к. в. қ. қудуқларда ҳам кузатилади.

Суви қатлам — Ер пўстининг тоғ жинс парчалари орасидаги бўшлиқларда, ёриқларда оғирлик кучи ёки гидростатик босим таъсирида силжиб юрадиган сувлар мавжуд бўлган қатлами. С. қ. ер юзига чиққан жойларда булоқлар чиқади, бундай қатлам ер юзида бўлса ботқоқлик, ваҳоб, шўрхоклар вужудга келади.

Сувнинг шўрлиги — 1 литр сув таркибидаги туз миқдори. Денгиз ва океанларнинг тропик ва субтропик минтақаларидаги қисмларида бошқа жойлардагига қараганда с. ш. анча юқори бўлади. Мас., Қизил денгиз сувининг шўрлиги 41 г. Шимолга борган сари сувнинг шўрлиги камайиб боради; Қора денгиз суви шўрлиги 17 г дан 22 г гача, Азов денгизиники 10 г дан 12 г гача, Болтиқ денгизининг Фин кўрфазида 2 г дан 5 г гача. Дунё Океани сувининг ўртача шўрлиги 35 г. С. ш. промилле

(%), яъни мингдан бир ҳисобида ўлчанади. Мас., 1 кг сувда 3 г туз бўлса, 3%, 35 г туз бўлса, 35% деб ёзилади.

Сув омбори — Қишилар томонидан бирор мақсадни кўзлаб (сув чиқариш, ГЭС қуриш, сув оқимини тартибга солиш, микроқлимни ўзгартириш ва ҳ. қ.) бунёд этилган сув ҳавзаси. Ўзбекистонда дарё оқимини тартибга солиш, сув тўплаш, ГЭСлар қуриш мақсадида қурилади. М., **Каттақўрғон, Жанубий Сурхон, Туямўйин, Чорвоқ, Чимқўрғон, Анджон С.о.** лари ва бошқалар бор. С. о. ларни яхшилаб ўйлаб, ҳисоблаб қурилмаса, улар атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатади.

Сув ости тизмалари — океанлар ва баъзи бир денгизлар тагидаги узун чўзилган ва баландлиги 4—5 км га етадиган кўтарилмалар, тоғлар. С. о. т. лари узун чўзилган тектоник тизмалардан, бурмали-палахсали тоғлар, вулкан тизмаларидан, ёйсимон оролларнинг бурмали-палахсали тизмалари ва вулканлардан ҳамда энг асосийси Е пўстининг ёриқларидан оқиб чиққан базальт лаваларидан ҳосил бўлган океан ўрталиғи тоғларидан иборат (бундай тоғларнинг умумий узунлиги 75—80 минг км га етади).

Сув сарфи — дарё, сой, канал, ариқ кўндаланг кесимидан муайян вақт давомида оқиб ўтган сув миқдори. Дарё, канал, жилға, анҳорлар С. с. секундига куб метр (m^3/c) ҳисобида, булоқ, кичик ариқ, қудуқлар С. с. секундига лит (л/с) ҳисобида берилади.

Сув таъминотининг ёпиқ системаси — сув ишлаб чиқариш воситаси сифатида кўп ишлатиладиган корхоналарда ишлатиладиган сувни ташлаб юбормас-

дан тозалаб, қайта ишлаш системаси, Қимё металлургия, машинасозлик, целлюлоза корхоналаридан сув совитгич, иситгич, тозалагич сифатида ишлатилиб ифлосланади. Ифлосланган сув тозаланиб қайта-қайта ишлатилса, с. т. ё. с. ҳосил бўлади. Бу усул тоза сувни иқтисод қилишда катта аҳамиятга эга.

Сув ўтказадиган тоғ жинслари — сувни ўзидан осон ўтказадиган тоғ жинслари. Мас., қум, шағал, қумоқ.

Сув ўтказмайдиган тоғ жинслари — сувни ўзидан жуда секин ўтказадиган тоғ жинслари. Мас., гил, кристалли қаттиқ жинслар, емирилмаган туб жинслар (гранит, диорит, мрамар ва б.)

Сув ўтказмайдиган қатлам — сув сингмайдиган тоғ жинслар қатлами. Яхлит кристалл жинслар, жуда майда заррачали гил жинслар қатламлари.

Сув ўтказувчи қатлам — сувни сингдириб ўтказиб юбориладиган тоғ жинслари қатлами. Мас., шағал, қум, ёриқлари бўлган нураган туб жинслар. С. ў. қ. ларнинг сув ўтказиш қобилияти жинслар зарралари оралиғидаги **бўшлиқларнинг, ёриқларнинг катта-кичиклигига, қатламнинг нишаблигига боғлиқ.**

Сув қайтиши — денгиз, ва дарёларда сув сатҳининг пасайиши. Денгизларда Ерни Ой, Қуёш тортиши натижасида сув кўтарилишидан кейин сув сатҳи пасаяди. Бундай пасайиш тахминан ҳар 11,5 соатда такрорланиб туради. Дарё ва кўлларда тошқин тўлин сувликдан кейин С. қ. рўй беради. Ўзбекистонда, баланд қорли тоғлардан бошланадиган дарёларда август ойи ўрталаридан, **паст тоғлардан бошланадиган дарёларда июндан сув қайтиши кузатилади.**

Сув қалқиши — Қаранг. *Сув кўтарилиши ва қайтиши.*

Сунбула (арабча; ўзбекча — бошоқ) 1) осмон сферасида зодиак минтақасидаги юлдузлар туркуми; 2) Шамсия (қуёш) йил ҳисобининг олтинчи ойн. 23 августдан 21 сентябргача 30 кун давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон гумбазида С. юлдузлар туркуми олдидан ўтади. Бу ойда сув тинийди, совийди. «Сунбула сувини ичган мева қишда яхши сақланади».

Сунбул ҳаво — салқин, булутли ҳаво.

Сунъий толалар — табиий органик полимерлардан олинadиган кимёвий толалар: вискоз толалари, мис-аммиак толалари, ацетат толалар, оксилли сунъий толалар. С. т. тўқимачилик иплари, штапель толаси сифатида ишлатилади.

Синтетик толалар — синтетик полимерлардан олинadига кимёвий толалар. С. т. пишиқ, сувга ва кимёвий моддаларга чидамли, ейилмайдиган, эластик бўлади. Тўқимачилик саноатида, техникада ишлатилади.

Супатор — усти текис ёки салгина ўр-қир, ёнбағирлари кесилгандек тик тушган якка-якка тоғ, тепа қир. Устки қисмини горизонтал жойлашган чўкинди жинслар қатлами ёки лава қоплаган бўлади. С. сунасимон ўлкаларнинг эрозия натижасида парчаланиши, текисланган юзларнинг тектоник ёриқлар билан айрим падаласаларга бўлиниши натижасида вужудга келади.

Сурилма — тоғ жинсларининг оғирлик кучи таъсирида ёнбағир бўйлаб пастга тушиши. Кўпинча сувли ва сув ўтказмайдиган гилли қатламлар устмасу жойлашган, ёнбағир остини сув ювиб кетган, кесиб йўл ўт-

казилган жойларда рўй беради. С. лар тоғли ҳудудлар хўжалигига баъзан катта зарар етказилади. Ёнбағирларни яланғочлаб, йўл ва иншоотларни кўмиб юборилади. С. ларга қарши ёнбағирларга ўсимлик экиш, сувли қатламга тушадиган сув миқдори-ни камайтириш, сувни бошқа томонга буриб юбориш тадбирлари амалга оширилади.

Суткалик амплитуда — ҳаво ҳароратининг сутка давомидаги энг катта қиймати билан энг кичик қиймати ўртасидаги фарқ. Суткалик амплитуда жойнинг жўрофий кенлигига ҳамда абсолют баландлигига, йил фасллари-га, жой рельефига, ҳавонинг намлигига ва булутлиликка боғлиқ. Иқлими кескин континентал ўлкаларда С. а. катта бўлади.

Сутка — Ернинг ўз ўқи атрофида бир марта тўлиқ айланиб чиқиши учун кетган вақт, тахминан 24 соатга тенг. Календарь ўлчов бирлиги. Уч хил сутка қабул қилинган: юлдуз суткаси, Қуёш суткаси ва Ой суткаси.

Суғорув системаси — дарёлардан экин далаларига, боғларга сув чиқариш учун қурилган тўфонлар, канал ва ариқлар, коризлар, қулфакли ҳовузлар. Ўзбекистонда суғорув системаси кўп ми-нғ йиллик тарихга эга.

Сўнган вулканлар — отилгани тарихий даврда кузатилмаган вулканлар. Кўпинча вулкан тоғи, вулкан оғзи, отилиб чиққан жинслар сақланган бўлади. Мас., Эльбурс, Қазбек тоғлари.

Сўнмаган вулканлар — отилгани кишилар хотирасида сақланиб қолган ёки ҳозирги вақтда ҳам вақт-вақти билан отилиб турадиган вулканлар. Мас., Везувий, Этна, Стромболи, Олакўз, Ключи сопкаси ва б.

Т

Табиат — 1) бизни ўраб олган борлиқ, олам. Т. вақт ва фазода чексиздир, тўхтовсиз равишда ҳаракатда, ривожланишда ва ўзгаришда бўлиб туради. Кишилиқ жамияти — Т. нинг, моддий оламнинг ўзига хос бўлиги. 2) Ер курасидаги жонсиз ва жонли табиат. Уни табиатшунослик фанлари ўрганади.

Табиат бойликлари — табиатнинг хўжаликда фойдаланиладиган, инсониятнинг яшаши учун зарур бўлган барча элементлари, энергия манбалари. Т. б. га Қуёш энергияси, Ернинг ички иссиқлиги, сув, ер, минерал бойликлар, ўсимликлар, тупроқлар, ҳайвонот дунёси киради. Т. б. тугайдиган (кўпчилик фойдали қазилмалар), тугамайдиган (сув, ҳаво, Қуёш, Ер ички энергияси) ва тикланадиган (биологик элементлар, айрим фойдали қазилмалар) бойликларга бўлинади. Т. б. дан фойдаланишда бу хусусиятлар ҳисобга олиниши зарур.

Табиат ёдгорликлари — табиатнинг илмий, ўқув-таълимий, тарихий, меъморлик, маданий, маънавий, эстетик аҳамиятга эга бўлган объектлари. Мас., табиат ҳосил қилган турли шаклдаги тошлар, қоялар, шаршаралар, ғорлар, қадимдан сақланиб келадиган айрим дараклар ва б. т. ё. нинг кўпчилиги халқ боғлари, қўриқхоналар ташкил этиб сақланади. Қўриқланмаётган бўлса, қўриқланиши керак.

Табиат зоналари — Қаранг. *Жўғрофий зоналар.*

Табиат комплекси (жўғрофий комплекс) — табиатнинг ўзаро таъсир этиб ва бир-бирини тақозо қилиб, ягона система ҳосил қилиб турувчи компонентлари, яъни рельеф, иқлим, ер ости ва ер усти сувлари, тупроқ, ўсим-

лик, ҳайвонот дунёсининг қонуний уйғунлиги. Т. к. нинг энг кичиги жой, мас., кичик ботқоқлик, бир сой ёки жар бўлса, энг каттаси ландшафт қобйғи. Табиат зонаси ҳам, географик минтақа ҳам Т. к. ҳисобланади.

Табиат компонентлари (табиат элементлари) — табиатни ҳосил қилувчи асосий таркибий қисмлар, яъни тоғ жинслари, рельеф, ер усти ва ер ости сувлари, тупроқ, ўсимлик, ҳайвонот дунёси, ҳаво массалари. Буларни ландшафт компонентлари деб ҳам юритилади. Т. к. нинг ўзаро нисбатига ва мувозанатига қараб ландшафтлар хилма-хил бўлади. Т. к. нинг ўзаро нисбати ўзгарса, мувозанат бузилиб, табиат, яъни ландшафт ўзгаради. Шу сабабли табиатдан фойдаланганда, уни ўзгартириш учун таъсир кўрсатилганда (сув омборлари, тўғонлар қуриш, ерларни суғориш, ботқоқликларни қуриштиш, овчилик, даракларни кесиш ва ҳ.к.) унинг барча оқибатларини ҳисобга олмоқ даркор.

Табиат компонентларининг ўзаро боғлиқлиги — табиатдаги барча компонент ва элементларнинг ўзаро боғлиқлиги, мувозанатда туриши ва бирор компонентга таъсир этса, бутун табиат комплексида ўзгариш рўй бериши қонуниятлари.

Табиат минтақаси — Қаранг. *Жўғрофий минтақа.*

Табиатни муҳофаза қилиш — Табиатни инсоният манфаатларини кўзлаб сақлашга ва онгли равишда ўзгартиришга, унинг маҳсулдорлигини сақлаб қолишга ҳамда бойликларидан табиат қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда оқилона фойдаланишга қаратилган барча тадбирлар системаси. Т. м. қ. тадбирлари сис-

темасига давлатлар, халқаро ва жамоат, илмий, техник, ишлаб чиқариш, иқтисодий ҳамда маъмурий ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган тadbирлар кирadi. Табиатни муҳофаза қилиш масаласи тарихий, ижтимоий хусусиятга эга. Кишилик жамияти тараққийнинг турли босқичларида табиатга, унинг бойликларига муносабат турлича бўлган. Табиатни муҳофаза қилиш асосан икки хил йўл билан амалга оширилади: 1) алоҳида ажратилган ҳудудларга табиат комплекслари табиий ҳолати ўзгартирмай сақланади ва кўпайтирилади;

2) табиатга таъсир этиб, ундан унумлироқ фойдаланиш, уни яхшилаш, унумлироқ қилиш учун ўзгартирилади, маданий ландшафт ҳосил қилинади.

Табиий жўрофий жараёнлар — табиатдаги модда ва энергия ўзгаришлари, шакл ўзгаришлари ҳамда умуман, табиий жўрофий комплексларнинг ривожланишига сабаб бўлувчи барча хил жараёнлар. Табиий жўрофий жараёнларга атмосфера циркуляцияси, намликнинг айланиб юриши, рельеф ҳосил бўлиши, нураш, тупроқ ҳосил бўлиши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг мавсумий ҳамда асрий ўзгаришлари, компонентларaro алоқаларда рўй бсрувчи жараёнлар яққол мисолдир. Т. ж. ж. ни тадқиқ этиш ландшафтларни динамик тузилма сифатида ўрганишга, уларни муҳофаза қилиш ва ўзгартиришнинг оқилона йўлларини танлашга имкон беради. Бунда жўрофий комплексларaro ҳамда компонентларaro модда ва энергия алмашинувини аниқлаш айниқса катта назарий аҳамиятга эгадир.

Табиий жўрофий ўрни — барча жўрофий объектларнинг

(шаҳар, қишлоқ, ўлка, мамлакат, қитъа, тоғ, дарё, кўл, денгиз ва ҳ.к.) атрофдаги табиий жўрофий объектларга нисбатан жойлашган ўрни. Мас., Тошкент 42° шим. кенглик ва 68° шарқий узунликда, Чирчиқ дарёси бўйида, Чотқол тоғларининг ғарбий тоғ олди текислигида жойлашган.

Табиий жўрофия — 1) жўрофий қобик табиатини ўрганувчи фан. Ер ҳақидаги фанлардан бири. Жўрофий қобикнинг моддий таркиби, тузилиши, ривожланиши, ўзгариши, ҳудудий бўлинишини ўрганади; 2) табиий жўрофий фанлар системаси. Бу системага умумий ер билими, ҳудудий табиий жўрофий, ландшафтшунослик, геоморфология, иқлимшунослик, океанография, музшунослик, музлоқшунослик, тупроқлар жўрофияси, биоўрофия, фенология ва бошқа фанлар кирadi.

Табиий жараёнлар режими — табиий жараёнларнинг вақт давомида (даврий) ва муайян тартибда (бирин-кетинлик билан) такрорланиб туриши. Мас., ҳаво ҳарорати, намлиги, шамоллар, ёруғлик кеча-кундуз давомида, турли хил об-ҳаво фасллар давомида, фасллар йил давомида алмашиб (такрорланиб) туради. Шу каби тоғ жинсларининг нураши, сув тошқини ва бошқалар ҳам муайян тартибда такрорланади ва ҳ.к.

Табиий муҳит — инсонни ва бошқа тирик организмларни ўраб олган ҳамда уларга таъсир кўрсатиб турувчи бутун жонли ва жонсиз табиат. Т.м. табиий бўлиши ҳам, инсон хўжалик фаолияти таъсирида ўзгарган бўлиши ҳам мумкин. Ўзгартирилган Т.м. инсон аралашиб турмаса, ўз табиий ҳолатига қайтишга мойил бўлади.

Табиий офат — вайрон қилувчи ҳар қандай табиий ҳодиса: ер қимирлаши, довул, сув тошқини, турли касалликлар ва зараркунандаларнинг кўпайиб кетиши ва ҳоказо.

Табиий ресурслар — Қаранг. *Табиат бойликлари.*

Табиий ҳудудий комплекс — Қаранг. *Табиат комплекси.*

Тайга (туркий) — мўтадил минтақанинг игна баргли дарахтлардан иборат ўрмонлари. Евросиё, Шимолий Америкада катта майдонни эгаллайди. Тайгада дарахт турлари кўп эмас, ўрмон манзараси деярли бир хил. Дарахт таги ўсимликлари кам, турлари камбағал. Ер юзасини яшил йўсинлар қоплаб ётади. Тупроғи кулранг. Евросиёда жуда катта зона ҳосил қилади. Тайга дарахт турларига қараб, ёруғ тайга ўрмонлари ва қорамтир тайга ўрмонларига бўлинади. Ёруғ тайга ўрмонларида қарағай, тилоғоч, қорамтир тайгада ель, пихта, кедр асосий дарахтлар ҳисобланади. Қиш қаттиқ совуқ, ёзда ҳарорат 10° ва 20° обасида, ёғин миқдори 300—600 мм, пастлик жойларни ботқоқ босган. Тайга яна бошқа маъноларда ҳам қўлланилади: Шарқий Сибирда бепоён кимсасиз қалин ўрмонлар, Олтойда ўрмон билан қопланган тоғлар, Тувада яланғоч тоғ. Монголияда ҳайвонлар сероб бўлган қалин ўрмонлар тушунилади ва ҳ. к.

Тайфун (хитойча *тай фин* — катта шамол) — Узоқ Шарқда тропик қуюнларда рўй берадиган довуллар. Шамол тезлиги соатига 30—50 км га, баъзан 100 км гача етади. Тинч океан, Жан. Хитой денгизи ва Филиппин ороллари устида вужудга келади. Аввал ғарбга ҳаракат қилади, сўнг шимолга бурилиб, Хитой, Япония, Корея ва Узоқ Шарққа кириб ке-

либ, сув тошқинларига, вайроналикларга сабаб бўлади.

Тал, талл (арабча) — тепа, тепалик, дўнглик. Жой номлари таркибида учрайди: Таллимаржон, таллибарзу, Таллиғулон.

Тармоқ — асосий (бош) дарё ва каналлардан ажраб чиққан сувлар, ариқлар, асосий тоғ тизмасидан ажраб чиққан иккинчи, учинчи ва ҳ. к. даражали тоғ тизмалари, асосий йўллардан ажралиб чиқувчи кичикроқ йўллар ва ҳ. к.

Тароқ — тоғларнинг қатор ўткир чўққилари бўлган қирраси, музликдаги ёриқ.

Ташқи жараёнлар — Ер юзасида Ер пўстининг юза қатламида Қуёш энергияси, оғирлик кучи ва тирик организмлар таъсирида рўй берадиган табиий жараёнлар. Бундай жараёнларга нураш ҳодисалари, сув, шамол, музлар таъсирида рўй берадиган ҳодисалар ва б. қиради. Т. ж. экзоген жараёнлар деб ҳам аталади.

Ташқи кучлар, экзоген кучлар (юнонча *ексо*—ташқи, *генос*—пайдо бўлиш) — Ер юзасида Қуёшдан келадиган нур энергияси таъсирида, Ерни Ой ҳамда Қуёш тортитиш натижасида вужудга келадиган кучлар, жараёнлар. Т. к. га нураш, сув, шамол эрозияси, ер ости сувлари, денгиз тўлқинлари кучи, музликлар ва тирик организм фаолияти қиради. Т. к. тоғ жинсларини емиради, емирилган, нуроқ жинсларни бир жойдан иккинчи жойга олиб бориб ётқизади.

Ташқи савдо баланси — мамлакатнинг муайян вақт мобайнидаги (мас., 1 йилда) четга чиқарган ва четдан келтирган моллар қимматидаги нисбати. Агар четга чиқарилган моллар қиммати четдан келтирилган моллар қимматидан ортқ бўлса, ижобий баланс, аксинча бўлса, манфий баланс дейилади.

Тақир — чўл ва чала чўл ўлкаларида пастлик жойларни эгаллаган анча кенг, деярли теп-текис майдонлар. Ер юзасида асосан гил жинслар тарқалган бўлади. Ёғингарчилик вақтида кўпинча сув тўпланиб, саёз кўлларга айланади. Кун исиси билан сув бугланиб кетиб, тақир юзада бетартиб ёриқлар ҳосил бўлади. Тақирларда олий ўсимликлар ўсмайди, фақат сув ўтларигина учрайди. Тупроқда чиринди кам — 0,3—0,8%. Тупроқни баъзан шўр босади. Тақирлар одатда қум тепаликлари орасидаги ботиқларда, текис пастлик ерларда бўлади. Кўпинча қадимги дарё водийларида, дельталарда, тоғ олди текисликларида учрайди. Тақирлар одатда икки хил бўлади: берч тақир ва бўзлоқ тақир. Берч тақирда одатда зарралари чангсимон оғир механик таркибли гил тарқалган бўлади. Берч дона ҳам гиёҳни кўрмаймиз. Бўзлоқ тақирда тупроқ механик таркибида гил билан бирга қум ҳам бўлади. Ер юзаси унча ёрилиб кетмайди, ҳар ер-ҳар ерда кавар ва бошқа ўсимликлар учрайди.

Тегара — майдон, ҳудуд.

Текислик — ер юзасининг ясси ёки бир оз ўр-қир бўлган катта майдонлари: жойлашган ўрнига қараб пасттекислик, баланд текислик, ясси тоғликларга бўлинади. Ер юзасининг шаклига қараб ясси, сертепа, ўр-қир текисликлар бўлади.

Текислик дарёлари — текисликлардан оқиб ўтувчи дарёлар. Бундай дарёлар, одатда, секин оқади, унча баланд бўлмаган қирлардан ботқоқликлардан бошланади. Уларнинг нишаблиги катта бўлмайди. Шу сабабли чуқурлатма ювилиш деярли рўй бермайди. Енини (кироғини) ювиб туриши натижасида қайиолири кенг, ўзанилари илонизи бўлади.

Тектоника (юнонча *тектоникос* — бинокорликка оид) — геология (Ер ҳақидаги фан) нинг бир тармоғи, Ер пўстининг тузилиши ва унинг ички кучлар таъсирида, Ернинг тараққиёти жараёнида рўй бераётган ўзгаришларни ўрганади.

Темир йўл пароми — поездларни денгизлар, кўрфазлар, бугизлар орқали ўтказиб қўйиш учун хизмат қиладиган кема. Мас., Краснодарск — Боку пароми мавжуд.

Темир маъданлари — таркибида темир мавжуд бўлган минерал ҳосилалар. Таркибида темир миқдори 50 фоиздан ортиқ бўлган маъданлар бой, 50—25 фоиз бўлса ўртача бой, 25 фоиздан кам бўлса камбағал маъдан дейилади.

Темир қотишмалар — ферроқотишмалар (латинча *феррум* — темир) — темирнинг бошқа металл билан қотишмаси. Т. қ. дан пўлатга маълум бир сифат бериш учун фойдаланилади.

Теократик якка ҳокимлик (юнонча *теос* — худо, *кратос* — ҳокимият) — бутун ҳокимият руҳонийлар қўлида бўлган давлат бошқаруви шакли.

Тепа — усти гүмбаз шаклидаги, ёнбағирлари қия бўлган дўнг, баланд жой. Нисбий баландлиги 200 м дан ошмайди. Жой номлари таркибида кўп учрайди: Оқтепа, Кўштепа, Белтепа ва б.

Терайлар — Ҳимолай тоғлари этагидаги геоботаник зона — ботқоқ босган чакалакзорлар. Чирмовиқ ўсимликлар чирмашиб кетган қалин ўрмонларда сал, ғаров, совун дарахт, мимоза, магнолия ўсади. Иқлими яшаш учун жуда оғир — сернам, дим, иссиқ. Ҳозирги вақтда анча қисмида ботқоқликлар қуритилиб, қишлоқ хўжалиги ерларига айлантирилган.

Термал сувлар — ер ости иссиқ сувлари. Қаранг. *Ер ости сувлари*.

Термосфера (юнонча *термо* — илик, *сфера* — шар) — атмосфера-нинг ўрта ҳисобда 80 км дан 300 км гача баландликда мезосфера-нинг юқори чегараси билан экзо-сферанинг қуйи чегараси оралиғи-даги қатлами. Ҳарорат кўтарилиб бориб, 300 км баландликда 500° С дан ошади. Газ-атомлари ионлашган бўлади.

Террасалар (латинча *terra* — ер) — водийлардаги кўл ва денгизлар соҳилларидаги зинапоя шаклидаги текисликлар. Шундан дарё террасалари, кўл террасалари, денгиз террасалари пайдо бўлади.

Террикон (французча *терри* — ер, *кониг* — конуссимон) — фойдали қазилмалар қазиб олинаётганда кондан чиқариб ташланган кераксиз жинслардан ҳосил бўлган конуссимон тепалар.

Терская — тоғ ва тизма тоғларнинг, жар ва водийларнинг қуёшга тескари, шимолий ярим-шарда шимолга, жанубий ярим-шарда жанубга қараган соя ёнбағри. Қуёш нури кам тушадиган жой. Жўғрофий номлар таркибида ҳам учрайди: Терская Ола-тови.

Техника экинлари — саноат-нинг тубли тармоқлари учун хом ашё берадиган қишлоқ хўжалиги экинлари. Қандай маҳсулот олинишига қараб т. э. бир неча гуруҳга бўлинади: мойли экинлар (кунгабоқар, ерёнғоқ, кунжут, канакунжут, зигир, зайтун, тунг) ва тоғали экинлар (пахта, узун толали зигир, жут, каноп ва б.), крахмалли экинлар (картошка, батат), қандли экинлар (шакарқамиш, қанд лавлаги ва б.), эфир мойли экинлар (ялпиз, атиргул, герань, ва б.), доривор ўсимликлар, ошловчи, бўёқ олинувчи, наркотик ўсимликлар.

Тирсак — дарё, сой ва йўлларнинг бурилиб, айланиб ўтган

жойи. Дарёлар ўз йўлида қаттиқ тоғ жинслари ер юзасига чиқиб қолган жойларни айланиб ўтиб ҳосил қилади. Мас., Волга дарё-сининг Самара тирсаги дарёнинг Жигулини айланиб ўтишидан ҳосил бўлган Тоғларнинг кескин бурилган жойи ҳам Т. дейилади.

Товар маҳсулот (туркий *товар* — мол, буюм) — саноат, қишлоқ хўжалиги ва ҳунармандчилик корхоналарида бозор, сотиш учун ишлаб чиқарилган маҳсулот.

Товоқсой — ер юзидаги ҳамма томондан баландликлар билан ўралган ёки дарё оқиб ўтса, у келадиган ва чиқиб кетадиган жой-да ташқари билан йўл-к (водий, дара) орқали туташган, шакли товоққа ўхшаган ботиқ жой, Шакли ва вужудга келиши ҳар хил бўлиши (тектоник, музлик, эрозия) мумкин. Рельефи ана шундай бўлган жойларнинг номи сифатида ҳам учрайди. Мас., Тovoқсой.

Толали экинлар — тўқимачилик саноати учун тола берадиган қишлоқ хўжалиги ўсимликлари: пахта, узун толали зигир, жут, каноп ва б.

Томир жинс — Ер пўстидаги ёриқларни тўлдирган минерал жисмлар. Улар чуқур магматик манбалардан чиққан моддаларнинг тоғ жинслари ёриқларига кириб қотишидан ҳосил бўлади. Томирларда кўпинча рангдор, қора, нодир металл маъданлари учрайди.

Томоқ — дарёларнинг қуяр жойи, дара оғзи, денгизларнинг тор қисми.

Топографик хариталар (юнонча *топос* — жой, *графо* — ёзма) — йирик масштабдаги (1:5000 дан 1:200000 гача) хариталар. Т. х. да жойдаги предметлар аниқ ва муфассал тасвирланади, турли объектлар махсус белгилар билан, рельеф эса горизонталлар билан

кўрсатилади. Хариталарнинг ўнг ва чап чеккалари меридианларнинг йўналишига мос қилиб чизилади. Т. х. дан халқ хўжалигида, илмий ишларда ва мамлакат мулофааси мақсадида фойдаланилади.

Топонимика (латинча *топос* — жой, *онома* — исм) — жўгрофий номларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, ўзгариши ва тўғри ёзилишини ўрганувчи фан.

Торнадо — АҚШда тез-тез такрорланиб турадиган жуда кучли қуюннинг номи. АҚШнинг шарқий, жануби-шарқий қисмида ҳар йили юзлаб Т. кузатилади.

Торослар — Қаранг. *Қалашма музлар*.

Торф (немисча *торф* — ерте-зак) — ботқоқлик ўсимликларининг табиий қуриши ва сернам ҳамда ҳаво кириши қийин шароитда чала чириши натижасида ҳосил бўладиган фойдали қазилма. Асосан ёқилги сифатида ишлатилади, ерга маҳаллий ўғит ўрнида ҳам солинади. Мўътадил минтақанинг ўрмонлар зонасида тарқалган.

Тош — қаттиқ тоғ жинси. Тоғлардаги қояли чўққилар. Жўгрофий номлар таркибида қўлланилади: Тошховуз, Туятош, Қоратош, Тошлоқ, Тошкент ва ҳ. к.

Тошкемчр — ўсимлик қолдиқларининг метаморфик ўзгариши натижасида пайдо бўлган ёнувчи чўқинди жинс. Таркибида 75—97% углерод бор. Т. қатлам-қатлам бўлиб ўтади. Муҳим ёқилги ҳисобланади. Иссиқлик бериш қобилияти 2—8,7 минг ккал/кг. Йирик конлари — Кузбасс, Донбасс, Қарағанда, Аппалачи ҳавзаси, Рур ва б. Ўзбекистонда Шарғун кони бор.

Тошпахта (асбест) — толали тузилишга эга бўлган бир қанча минералларнинг умумий номи. Ўтда куймайди, электр ва товуш-

ни ўтказмайди. Т. Уралда Асбест шаҳри яқинида, Кавказда, Сибирда, Жан. Африкада, АҚШда, Япония, Австралияда бор. Ўзбекистонда Султон Увайс тоғларида бор. Т. шифер, тошпахта, картон, сув, нефть, газ қувурлари тайёрлашда ишлатилади.

Тоштуз — минерал, натрий хлор. Рангсиз ёки оқ куб шаклидаги кристаллар ҳосил қилади. Сувда яхши эрийди. Чўқинди жинслар орасида қатламлар ҳосил қилади, туз гумбазларини ҳам ҳосил қилади. Кимё, озиқ-овқат саноатларида ишлатилади.

Тошқин — дарёларнинг ўзандан чиқиб, атрофдаги текисликларни босиб кетиши, тўлин сув. Ўзбекистон дарёларида Т. кўп ёмғир ёғадиган ва паст тоғлардаги қорлар эрийдиган баҳорда ва баланд тоғлардаги муз ҳамда қор эрийдиган ёзда кузатилади.

Тоғлар — Ер пўстининг якка-якка ёки қатор тизмалар, палахсалар шаклида кўтарилган жойлари. Т. бурмали, палахсали, бурмали-палахсали бўлиши мумкин. Турли хил баландликда бўлади. Мутлоқ баландлиги 600 м дан баланд жойлар одатда Т. дейилади. Дунёда энг баланд тоғ Ҳимолайдир (Жомолунгма чўққиси 8848 м). Тоғ сўзи Урта Осиёдаги турли халқларда турлича талаффуз қилинади: қирғизларда *тоо*, қozoқларда *тов*, туркманларда *доғ*. Тоғ сўзи жўгрофий номлар таркибида ҳам учрайди: Оқтоғ, Етимтоғ, Копетдоғ, Олатов ва ҳ. к.

Тоғ-водий шамоли — тоғли ўлкаларда тунда тоғ ёнбағри ва водий бўйлаб пастга томон, кундузи эса водий ва ёнбағир бўйлаб юқори томон эсувчи шамол. Т. в. ш. ҳавонинг тоғлар билан атрофдаги текисликларда ва водий таги билан ёнбағирда турли даражада исини ҳамда тунда тоғларда ва ёнбағирда тез совиб кетиши нати-

жасида бир хил баландликда ҳаво босимида тафовут вужудга келиши оқибатида ҳосил бўлади.

Тоғ дарёси — тоғлардаги муз, қор ва булоқ сувларидан бошланиб, шовуллаб тез оқадиган дарёлар. Тоғ дарёларида остона ва шаршаралар кўп бўлади. Кўпинча тоғ водийлар, дараларда оқадди. М., Писком, Чотқол, Угом ва б.

Тоғ жинслари — Ер пўстини ташкил этган табиий минерал бирикмалар. Т. ж. бир хил минералли (мас., мрамар), бир неча минералли (мас., гранит), ҳар хил тоғ жинслари аралашмасидан иборат (мас., конгломерат) бўлиши мумкин. Ҳосил бўлишига кўра Т. ж. отқинди ёки магматик (мас., гранит, базальт), чўкинди (оҳактош, қумтош, шағал, тошкўмир) ва метаморфик (мрамар, графит, гнейс, кристалли сланец) жинсларга бўлинади.

Тоғ-кон саноати — турли хил фойдали қазилмаларни қазиб чиқариш ва камбағал фойдали қазилмаларни бойитиш билан шуғулланадиган саноат. Қаранг. *Кон саноати*.

Тоғли ўлка — атрофдаги текисликлардан кўтарилиб турадиган паст-баланд, кенг ҳудудлар. Т. ў. да тоғ тизмалари, яқка-яқка тоғлар, водийлар, кенг сойликлар ҳам бўлади. Т. ў. лар жуда катта ҳудудни эгаллаган (бўйи минглаб, энг юзлаб км га чўзилган) бўлади.

Тоғлик — денгиз сатҳидан жуда баландда жойлашган, устида текисланган юзалар билан бирга тоғ тизмалари ҳам бўлган кенг, баланд тоғли ўлка. Мас., Тибет, Эрон, Помир тоғли ўлкалари.

Тоғ массиви — тоғли ўлканинг унча парчаланиб кетмаган ва бошқа тоғлардан алоҳида жойлашган яхлит, кўпинча гумбазси-

мон шаклдаги қисми. Мас., Хонтангри тоғ массиви.

Тоғ музликлари — тоғларнинг қор чегарасидан юқорида қор тўпланиб, зичлашиб ҳосил бўлган музликлар. Кўпинча водийларда, чўққилар атрофида, ёнбағирларда бўлади. Қор чегарасидан пастга ҳам силжиб тушади. Энг катта Т. м. Аляскадаги Беринг, Помирдаги Федченко музликлари (77 км га чўзилган).

Тоғ оғзи — дарага кираверишдаги энг тоғ жой. Одатда тектоник узилмаларда қаттиқ, туб жинслар ер юзасига чиққан жойларда вужудга келади. Дарвоза, даҳан атамалари билан ҳам ифодланади.

Тоғ тизмалари—бир неча ўнлаб, юзлаб ва ҳатто минглаб километрга тугаш чўзилиб кетган тоғлар. Мас., Кордильера, Анд, Урал тоғ тизмалари, Ўзбекистонда Хисор, Нурога, Қоратор, Писком, Угом тоғ тизмалари ва б. бор.

Транзит (латинча *транзитус* — ўтиш)— 1) бирон станция, вилоят, мамлакат орқали юк ёки йўловчи олиб ўтиш. Юк ёки йўловчи транспортнинг бошқа турига ўтказиладиган ёки бошқа томонга жўнатиладиган станция ҳам Т. станция дейилади; 2) ирмоқ қабул қилмасдан бирон ҳудуддан оқиб ўтадиган дарё ҳам Т. дарё деб аталади.

Транспорт (латинча *транспорто* — ташийман)— халқ хўжалигининг юк ва йўловчилар ташийдиган тармоғи. Т. нинг асосий турлари темир йўл, денгиз ва дарё кемачилиғи, автомобиль, ҳаво, қувур ва электрон Т. лари. Т. хизмати ташилган юк ва йўловчилар миқдори билан ўлчанади. Ўзбекистонда темир йўл, автомобиль, қувур, ҳаво, электрон Т. анча ривож топган.

Траппалар (шведча *траппа* —

зинапоя) — қадимда ер ёриқлари-дан оқиб чиққан асосий днабаз, габбро, базальт ва б. Зинапоясимон рельеф ҳосил бўлади. Урта Сибирь ясси тоғлигида, Хиндистон яриморолари ва Жанубий Африкада кенг ерларни қоплаб ётади.

Трест (инглизча *трест* — ишонч) — капиталистик монополияларнинг бир шакли. Т. га бирлашган барча корхоналар ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ ишларида ягона бошқарувга бўйсунди-лар.

Трог (немисча *трог* — тоғора) — музлик ўйиб ўзгартирган тоғарасимон тоғ водийси. Ён бағирлари тик, таги текис ёки бир оз ботиқ бўлади. Ёнбағирнинг юқори қисми сал қия бўлиб, трог гардани дейилади.

Тропик иқлим — тропик кенгликларнинг йил бўйи ҳаво иссиқ бўладиган иқлимлари. 20° ли йиллик изотерма Т. и. чегараси деб қабул қилинган. Т. и. да уч хил иқлим тури ажратилади: сернам тропик ўрмонларнинг экваториал иқлими (йиллик ҳаво ҳарорати 26°, фаслларнинг фарқи деярли йўқ, йилига 1500—3000 мм ёғин тушади), субэкваториал иқлим (йил серёғини ва қуруқ фаслларга бўлинади, ҳарорат юқори) ва пас-сат иқлими, қуруқликларда тропик чўллар иқлими (иссиқ, камёғин иқлим).

Тропиклар, мадорлар (юнонча *тропикос куклос* — бурилиш доираси) — экватордан 23,5° ш. к. ва ж. к. дан ўтган айлана чизиқлар, параллеллар. Экватордан шимолдагиси шимолий ёки Саратон тропиги (мадори), жанубдагиси жанубий ёки Жад тропиги (мадори) дейилади. Қуёш ҳар бир тропикда фақат бир марта: шимолий тропикда 22. VI. да, жанубий тропикда 22. XXII да, зенитда (тик тепада) туради. Тропик орасидаги

жойларда Қуёш йилига икки марта қоқ тепадан ўтади. Шимолий тропикдан шимолда ва жанубий тропикдан жанубда Қуёш ҳеч қачон қоқ тепага келмайди. Тропиклардан қайтади.

Тропик минтақалар — Ер шаридаги иккита табиат минтақаси. Шимолий ва жанубий яримшарларда, тахминан 20° ва 30° кенгликлар орасида жойлашган. Ҳарорат юқори — ойлик ўртача ҳарорат 10° дан ортиқ, пассат эсиб турганидан ёғин кам — йилига 50—200 мм (материқларнинг шарқий тоғли қисмларида 1000—2000 мм) ёғин ёғади. Қуруқликда чўллар ва чала чўллар, сернамроқ жойларда саванналар ва ўрмонлар тарқалган.

Тропик чизиқлар — Қаранг. *Тропиклар.*

Тропик ўрмонлар — тропик минтақада, йил бўйи иссиқ, серёғин жойларда, 25° ш. қ. билан 30° ж. к. орасида ўсадиган ўрмонлар. Тропик ўрмонлар кўп ярусли бўлиб, хилма-хил ўсимликлар, аксари баланд бўйли дарахтлар (60—80 м гача) ўсади; дарахтлар тагида соя-салқинни севадиган майда дарахтлар, буталар ва кўпдан-кўп паразит ўсимликлар ўсади. Хилма-хил чирмовиқлар дарахт таналарини ўраб олган. Тропик ўрмонларда каттакичлик ҳар хил ҳайвонлар яшайди. Иқлим сернам, дим, аҳоли сийрақ яшайди. Тропик ўрмонлар Жанубий Америкада, экваториал Африкада, Малайя архипелагида айниқса катта майдонни эгаллайди.

Тропосфера (юнонча *тропос* — ўзгариш, *сфера* — шар) — атмосферанинг ер юзасига яқин энг қуйи қисми. Тропосферанинг қалинлиги қутбларда 8—10 км, ўртача кенгликларда 10—12 км, экватор атрофларида 16—18 км. Тропосферадаги ҳаво асосан ер юзасидан иссиқ олади. Ҳаво ҳа-

рорати тропосферанинг устки чегарасида қутбда—55° С, экватор яқинида—80° С. Атмосферадаги бутун ҳаво массасининг 4/5 қисминдан кўпроғи ва сув буғининг деярли ҳаммаси шу тропосферада тўпланган. Тропосферада ҳаво горизонтал ва вертикал ҳаракат қилиб, булутлар пайдо бўлади ва ёғин ёғади.

Туб жинслар — ўзи вужудга келган жойида қолган ва нураш жараёнларида унча ўзгармаган тоғ жинслар.

Туб конлар — туб жинсларда ҳосил бўлиб, ўша жинслар орасида қолган конлар. Улар нураш натижасида ўзгармаган ёки кам ўзгарган бўлади.

Туман—1) Ҳаво совиганда ер юзаси устидаги намга тўйинган ҳаводаги сув буғларидан ҳосил бўладиган жуда майда сув томчилари. Юқоридаги туман—булут. Ҳаво исини билан туман тарқалиб кетади. Одатда тумандан кейин ҳаво юришиб кетади; 2) Урта Осиёда маъмурий бўлиниш бирлиги. Маъмурий районга тўғри келади.

Тумшук — тоғ, тепа, орол ва ҳ. к. ларнинг учли, туртиб чиққан чеккаси. Жой номи сифатида ҳам қўлланилади. Мас., Ғўбдин тоғининг шарқий чекка учидagi қишлоқ Тумшук деб аталади.

Тунг, тунг дарахти — субтропик минтақаларда ўсадиган сутлама гулдилар оиласига кирувчи дарахт. Уруғидан қимматли мой олинади. Бу мойдан металлни коррозиядан, ёғочни чиришдан сақлаш учун фойдаланилади.

Тунги бриз— тунда денгиз устида атмосфера босими паст бўлганлиги сабабли, қуруқликдан денгиз томон эсувчи шамол. Қаранг. *Бриз шамоллари*.

Тундра (финча *«тунтури»* — ўрмонсиз яланг қир)— субарктика минтақасидаги табиат зона-

си. Т. шимолда арктика муз саҳролари зонаси билан, жанубда ўрмонли тундра зонаси билан чегаралош. Т. иқлими совуқ: қиш қаттиқ бўлиб, 8—9 ой давом этади, ёз қисқа ва салқин. Июль ойининг ўртача ҳарорати 10° С дан ошмайди. Вегетация даври 50—100 кун. Текисликларда 150—300 мм, тоғларда 500 мм гача ёғин ёғади. Қор қоплами юпқа. Ёзда тупроқнинг 0,5—1,5 м қалинликдаги устки қисмигина эрийди. Т. да ботқоқликлар ва қўллар кўп. Асосий ўсимликлари — буғу йўсини, лишайник, паст бўйли ўтлар, буталар ва чала буталар. Ҳайвонлардан шимол буғуси, бўри, лемминг, оқ тулки, қўчқор; қушлардан оқ каклик, тундра каклиги учрайди, сувларда балиқ кўп. Ёзда ҳар хил қушлар учи келади. Аҳолининг асосий машғулоты — буғучилик, балиқ тутиш, овчилик.

Туннель (тоннель), лахм — ер остида қазилган йўл. Икки томони ер юзасига чиқади. Т. лар кўпинча тоғли жойларда тоғлар остидан йўл, сув ва б. ўтказиш учун қурилади. Катта шаҳарларда метро ўтказиш мақсадида ҳам қурилади.

Тупроқлар — Ер пўстининг ўсимликлар ўсиши учун зарур бўлган минерал ва чиринди жинсларга бой, юмшоқ юза қисми. Т. организмлар, сув, ҳаво ва ғовак тоғ жинсларининг ўзаро таъсири натижасида пайдо бўлади. Бинобарин, тупроқлар таркиби турли хил минераллардан, чириндилар, тирик организмлар (бактериялар), сув, тупроқ эритмасидан иборат бўлади. Т. нинг минерал таркиби тоғ жинсларининг нурашидан, чириндиси органик қолдиқларнинг чиришидан ҳосил бўлади. Т. Ер юзида зонал тарқалган. Ҳар бир табиат зонасининг ўз тупроқ тури бор.

Туризм (французча *тур* — сарф) — ўз мамлакати ёки чет мамлакатлар билан танишиш мақсадида қилинадиган саёҳат. Т. жўғрофий билимлар йиғиш, уларни тарғибот қилиш, ўлкашуносликка оид маълумотлар тўплаш воситасидир.

Туф жинслар (италияча *туфо*) — ҳар хил йўл билан ҳосил бўлган жинслар. Асосан уч хил бўлади; оҳакли туф, минерал булоқлар сувидан оҳак чўкишидан ҳосил бўлади; вулкан туфи, вулкан отилганда чиқадиган кул, шлак (куйинди), тош ва бошқаларнинг қотишмасидан вужудга келади; кремнийли туф.

Туғилиш суръати — бирор ҳудуддаги (қишлоқ, шаҳар, вилоят, жумҳуриятда ва ҳ. к.) кишилар орасида муайян вақтда туғилган болалар сони. Бир йил давомида ҳар 1000 киши ҳисобига тирик туғилган болалар сони билан белгиланади.

Тўзима қум — ўсимлик билан қопланмаган, шамолда тўзиб, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрадиган қум. Улар барханлар, қум тепалари, қум далаларини ҳосил қилади. Тўзима қум чўл ўлкаларда турли хил қурилишларга, қишлоқ хўжалигига зарар етказди. Бундай қумлар Қизилқум ва Қорақумда ҳам кўп учраб туради.

Тўлин сувлик — йилнинг маълум мавсумида турли сабаблар таъсирида дарёда сувнинг кўпайиши. Эрта баҳорда қорнинг, ёзда тоғлардаги қор ҳамда музларнинг эриши, шунингдек узоқ вақт давомида ёмғир ёғишидан сув сатҳининг кўтарилиши.

Тўлқин — океан, денгиз, кўл, дарёларда сув юза қисмининг

тебранма ҳаракати. Қаранг. Мавж.

Тўп-тўп булутлар — Ер юзасидан 1—2 км баландликда пайдо бўладиган ва 10 км гача кўтариладиган булутлар. Опоқ пахта хирмонларига ўхшайди. Одатда ер юзасида исиган ҳавонинг тез кўтарилишидан ҳосил бўлади. Ўзбекистонда баҳорда ва ёз бошида кўп кузатилади.

Тўрткўл — 1) қадимги яхлит ясси қирларнинг емирилишидан қолган супасимон тепалар. Унда чўкинди туб жинслар қатламлари горизонтал ётади. Амударё этагида кўп учрайди. Т. лар баъзан тўда-тўда жойлашиб, тўрткўл типли рельеф ҳосил қилади; 2) қадимги қалъа харобалари, қўрғонлар ҳам, шунингдек карвонсарой ва бекатлар ҳам шу атама билан юритилади. Жой номлари шаклида ҳам учрайди. Мас., Тўрткўл шаҳри.

Тўқай (тўқайзор) — дарё бўйидаги қалин, чангалзор ўрмон. Сув сероб, микро иқлими атрофидаги чўлдан намроқ ва юмшоқроқ бўлганидан ўсимлик ҳамда ҳайвоноти ўзига хос бўлади. Тупроғи ҳам аллювиал, гидроморф бўлади. Т. ларда дарахтлар билан бирга буталар, ўтлар ҳам қалин ўсади. Эрта Осиё тўқайларида терак, заранг, тол, юлғун, жийра жингил, турангил, қамш ўсади. Ҳайвонот дунёси — тўнғиз, кийик, чиябўри, тўқай мушуги, тустовуқ ва б.

Тўғон кўллар — дарё водийларига тоғларнинг қулаб, сурилиб тушиши натижасида дарё ўзанининг тўсилиб қолиши оқибатида ҳосил бўлган кўллар. Помирдаги Сарез кўли, Чотқолдаги Кўккўл мисол бўлади.

У

Увал — ёнбағирлари билинар-билинмас қия, узун ҷўзилиб кетган қирлар. Тепаси ясси ёки салгина гумбазсимон бўлади. У. ларнинг нисбий баландлиги 200 м дан ошмайди.

Узилма — тоғ жинсларининг Ер пўстидаги ёриқлар бўйлаб тик ёки қия силжиши. Ёриқларнинг икки томонидаги тоғ жинслари қатламлари бир-бирларига нисбатан кўтарилиб ёки пасайиб, узилиб қолади.

Узилмали тоғлар — Ер пўсти айрим палахсаларининг узилмали ҳаракатлар натижасида ҳар хил баландликларга кўтарилиб қолишидан ҳосил бўлган тоғлар. Одатда бир жойда иккинчи марта тоғ ҳосил бўлиши жараёнида вужудга келади. Бундай тоғларнинг тепалари одатда текис ёки гумбазсимон, ёнбағирлари тик кесилган бўлади. Мас., Тяньшан, Олтой, Саён тоғлари.

Умумий бозор—Қаранг. *Европа иқтисодий ҳамкорлиги.*

Унгуз — қолдиқ дарё водийси, қолдиқ ўзан. Туркمانистонда, хусусан, Қорақумда кўп қолдиқ қуруқ ўзанлар шу атама билан юритилади.

Унгуз — ғор, тоғ қоялари орасидаги ёриқлар. Туркистон, Нурота, Чотқол тоғларида кенг калта ғорлар. У. деб аталади.

Ундирувчи саноат — хилма-хил ашё ва ёқилғи ундириш, қазиб чиқариш билан шуғулланувчи ишлаб чиқариш тармоқлари. У. с. нинг асосий тармоқлари: кон-қазилов саноати, ёғоч тайёрлаш, балиқ овлаш ва б.

Унитар давлат (французча *унитарре* — ягона) — ўз-ўзини эркин бошқарадиган, қисмларга бўлинмаган, ягона қонунлари ва ягона марказий ҳокимият ташки-

лотларига эга бўлган яхлит давлат.

Уран маъданлари — таркибида уран ёки унинг бирикмалари бўлган табиий минерал ҳосиллари. Таркибидаги уран миқдorigа қараб, камбағал (таркибида 0,1 фоизгача уран бўлади), ўрта (0,1 фоиздан 1 фоизгача) ва бой (1 фоиздан ортиқ) у. м. га бўлинади, АҚШда, Канадада, Ўзбекистонда Учқудуқда, Чотқол-Қурама тоғларида конлари бор.

Урбанизация (латинча *урбанус* — шаҳар) — шаҳарлашиш, яъни шаҳарларнинг ўсиши ва кўпайиши. Бу жараён фан-техника инқилоби даврида кескин кучайиб, шаҳар аҳолисининг кўпайишига, шаҳар турмуш тарзининг кенг тарқалишига олиб келади.

Урилма тўлқин — океан, денгиз ва кўлларнинг тик қирғоқларига келиб урилиб, ўзгарадиган тўлқинлар. У. т. лар тик қирғоқларни емириб, қум қирғоқлар ҳосил қилади.

Устюрт — қозоқ ва қорақалпоқларда атрофдаги жойлардан баланд, усти текис ерлар, ясси қирлар. Устюрт номи ҳам шу атамадан олинган.

Уфқ — текис, очик, кенг жойда кузатувчига осмон гумбазин билан ер туташгандек кўринадиган чизик. Кузатувчидан уфқ чизиггача бўлган масофа уфқ узоқлиги дейилади. Кузатувчи атрофидаги ясси доира шаклида кўринган текис ер уфқ текислиги дейилади. Уфқда 4 та асосий томон (шимол, жануб, шарқ, ғарб) ва 4 та оралиқ томон (шимоли-шарқ, шимоли-ғарб, жануби-шарқ, жануби-ғарб) бўлади.

Уфқ текислиги — Қаранг. *Уфқ.*

Уфқ томонлари — Қаранг. *Уфқ.*

Учма — тоғ йўли, жар ёқаси,

қулаб тушиб турадиган чуқур жарлик.

Ушуқ совуқ — кузда, эрта баҳорда кеч бўлиб турадиган совуқ-

лар. У. с. экинларга кўпинча зарар келтиради. Бундай совуқ уришини *ушуқ уриш* деб ҳам юритади.

Ф

Фаол аҳоли — ўз меҳнати ҳисобига оладиган маошга яшайдиган аҳоли. Айрим мамлакатларда турли банкларга қўйган маблағи юзасидан оладиган даромади ҳисобига яшайдиган кишилар ҳам Ф. а. қаторига киритилади.

Фаол қатлам — кўп йиллик музлоқ тарқалган жойларда ер бетидан доний музлоқ қатламгача бўлган ва фаслларга қараб эриб ва яна музлаб турадиган қатлам. Ўзбекистонда баланд тоғларда учрайди.

Фарватер (голландча *варен* — ҳаракат қилмоқ, сузмоқ ва *ватер* — сув) — сув муҳитда кема қатнаши учун етарли даражада чуқур бўлган, хавфсиз йўллар. Ф. машъал, қалқима ва бошқа белгилар билан кўрсатиб қўйилади.

Фауна (латинча *Фауна* — қадимги Рим афсонасида ўрмон, дала, ҳайвонлар худоси) — Ер юзиде ёки бирон ҳудудда геологик ўтмишда яшаган ёки ҳозир мавжуд бўлган барча ҳайвонлар. Мас., Ўзбекистон ф. си, Осиё, ф. си, Чотқол. ф. си.

Федератив давлат — (латинча *федерацио* — иттифоқ) — бир қанча давлатнинг бир давлат бўлиб бирлашиши. Ф. д. га кирган давлатлар ўз мустақиллигини сақлаган ҳолда ягона иттифоқ ташкилотларига, ягона қўшинга, ягона фуқароликка эга бўлади. Иттифоқ қонунари Ф. Д. нинг бутун ҳудуд учун мажбурий ҳисобланади.

Фенологик кузатиш — йил фаслларининг алмашиниб бориши билан ўсимликлар олами ва ҳайвонлар ҳаётида рўй берадиган ҳодисаларни мунтазам кузатиб бо-

риш. Мас., ўрикнинг куртаги қайси кундан эътиборан уна бошлади, қачон гуллади, қачон довучча бўлди, қачон пишди, қачон барги сарғая бошлади, қачон баргини тўкди ва ҳ. к.

Фенология (юнонча «*феномена*» — ҳодиса, «*логос*» — фан) — йил фаслларининг алмашиниши ва об-ҳавонинг ўзгариши муносабати билан органик ва анорганик табиатнинг мавсумий ўзгариб боришини ўрганадиган фан; мас., сувларнинг музлаш ва муздан тушиш, ўсимликларнинг куртак чиқариш, гуллаш муддатлари, қушларнинг учиб келиш ва учиб кетиш муддатларини фенология ўрганади.

Фён — тоғли ўлкаларда тоғлардан водийларга юқоридан пастга қараб эсувчи илиқ ва қуруқ кучли шамол. Шамол тоғ тизмасини ошиб, пастга тушаётганда исиб қурийд, баъзан қор кўчкиларининг тушишига сабаб бўлади. Ўзбекистонда Чирчиқ водийсида кўп кузатилади. Узоқ вақт давом этмайди.

Физик нураш — ҳаво ҳароратининг кескин ўзгариб туриши ва тоғ жинсларининг қуёш нуридан турлича қизиши сабабли каттакичик бўлақларга парчаланиши. Бунда тоғ жинслари ва минералларнинг таркиби ўзгармайди. Қаранг. *Нураш*.

Фирн (немисча *фирни* — ўтган йилги, эски) — қорнинг қайта кристаллашиши оқибатида ҳосил бўлган донадор муз. Ф. қор билан муз оралигидаги босқич бўлиб, яна зичлашиб музга айланади. Одатда Ф. баланд тоғларда қор

чегарасидан юқорида ва қутбий ўлкаларда вужудга келади.

Флора (латинча Флора — Рим афсонасида гуллар ва баҳор маъбудаси) — бирор-бир жой, мамлакатга ёки геологик даврга **хос** бўлган барча ўсимликлар мажмуи. Ма., Ўзбекистон Ф. си, учламчи давр Ф. си ва б.

Флюгер — голландча *флюгел* — қанот) — шамолнинг йўналиши ва тезлиги аниқлайдиган асбоб. Шамол таъсирида вертикал ўқда айланадиган **кўрсаткич** (флюгарка) шамолнинг йўналишини кўрсатади. Шамолнинг тезлиги металл тахтачанинг вертикал ҳолатдан қанча даража бурилганига қараб аниқланади, ёйга ўрнатилган кўрсаткичлар (бўлинмалар) шамолнинг секундига неча метр эсанлигини билдиради.

Флюс — домна печларда маъдан билан ёқилги қатламлари орасига солинадиган **моддалар** (қоқактош, қум, доломит ва б.) аралашмаси.

Фойдали қазилмаларни бойитиш — айрим фойдали қазилмалар маъдан таркибида жуда кам бўлади. Уларни маъдандан ажратиб олиш учун аввал маъдан бойитилади, яъни кераксиз жинслар ажратиб олинади ва маъдан таркибида фойдали қазилма миқдори ошади. Бу жараён бойитиш дейилади.

Хакка — ер ўлчагич асбоб (циркуль). Одатда иккита таёқдан бурчак шаклида ясалади. Икки таёқ учларининг оралиғи қабул қилинган ўлчов бирлигига — 1, 1,5, 2 метрга тенг бўлади. Номн ерда масофа бу асбобни ҳаққалатиб ўлчанганидан олинган.

Халқаро меҳнат тақсимоти —

Фосфорит — фосфор бирикмаларига бой бўлган **чўқинди тоғ** жинслари (асосан апатит). Таркибида P_2O_5 5—34 фоиз бўлади. Фосфорли ўғитлар ишлаб чиқаришда ишлатилади. Нодир металлар ҳам олинади. Қозоғистонда Қоратоғда, АҚШда Флорида ва Қояли тоғларда, Шимолий Африкада йirik конлари бор.

Фрахт — юк ва йўловчилар ташилганлиги учун транспорт воситалари эгасига тўланадиган ҳақ. Фрахт тушунчаси денгизда юк ва йўловчи ташишга нисбатан кўпроқ қўлланилади.

Фумарола (итальянча — *фумарола* — тутамоқ) — ҳали қотиб улгурмаган лава оқимидан ва магмадан ажралган сув буғлари ва газлар чиқиб турадиган майда тешиклар ва ёриқлар.

Фьельд — Скандинавия ярим-оролда музликлар ва тундра ўсимликлари билан қопланган ясси, гумбазсимон тоғ тепалари.

Фьорд — денгизларнинг қирғоқлари тик, кўпинча қояли тор, чуқур қўлтиқлари. Дарё водийларини ва сойликларни муз ўйиб кетиши, сўнгра уларни денгиз суви босиши натижасида ҳосил бўлган. Узунлиги юзлаб километрга, чуқурлиги 1000 м гача етади ва ундан ҳам ошади. Гренландия, Скандинавия ярим-орол, **Жан. Американинг** жан.-ғарбий қирғоқларида кўп.

Х

айрим мамлакатларнинг бир-бирлари билан алмашиш (сотиш) учун муайян турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ихтисослашиши. Х. м. т. ижтимоий ҳудудий меҳнат тақсимотининг такомиллашган шакли ҳисобланади. Х. м. т. сиз ҳар бир мамлакат хўжалиги ҳам, жаҳон хўжалиги ҳам маромида ривожлана олмайди.

Халқ хўжалиги — бирор мамлакатнинг ишлаб чиқариш ва меҳнатнинг барча соҳаларини қамраб оладиган бутун хўжалиги. Мамлакат Х. х. га унинг sanoати, қишлоқ хўжалиги, транспорти, савдосигина эмас, алоқа, молия, тижорат, таълим-тарбия ва б. корхоналари ҳам кириди.

Хариталар (латинча *хартес* — ёзув учун мўлжалланган папирус варағи) — Ер юзаси, юлдузлар осмонининг текис сатҳдаги математик йўл билан кичрайтирилган ва умумлаштирилган тасвири. Қаранг. *Жўрофий хариталар*.

Хариташуносли — жўрофий хариталар, харита тузиш ва ундан фойдаланиш ҳақидаги фан. Х. асосан 3 та катта тармоққа бўлинади: 1) хариталар тарихи ва уларни ўрганиш; 2) математиканинг шарҳ юзасидаги тасвири ясси юзга кўчириш усулларини ўрганадиган махсус бўлими; 3) асл нусхалар тузиш усули.

Хионосфера (юнонча *хион* — қор ва *сфера* — кура, шар) — тропосферанинг қор ва муз тўпланиши мумкин бўлган қатлами. Шартли тушунча, чунки тропосферанинг бу қатламида қор тўпланишига шаронт (илиқ ўлкаларда баланд тоғлар) мавжуд бўлсагина тўпланади. Х. қутблар атрофида ер юзасида пастда жойлашган.

Хома — қатор тепа, қир, узун чўзилган баландлик. Бухоро об-ластада кенг тарқалган атама. Мас., *қум хомалари*.

Хобуб (арабча *хобуб* — чанг) — Суданда кўпинча ёз вақтида тез-тез бўлиб турадиган қум, чанг бўрони.

Хўжаликни газлаштириш — халқ хўжалигида ва уй-рўзгорда табиий газдан ва заводларда қаттиқ ёқилгидан олинадиган газлардан ёқилги ҳамда қимматли кимёвий хом ашё сифатида кенг фойдаланишга ўтиш.

Ц

Целлюлоза (латинча *целлюла* — катак) — ўсимлик ҳужайралари пўстлогининг сувда эримайдиган таркибий қисми, табиий полимер. Ц. толали ўсимликлар (пахта, толали зиғир, каноп) толасининг таркибий қисми. Ц. дан сунъий толалар, плёнка, пластмасса, лок, портловчи моддалар ишлаб чиқаришда фойдаланилади.

Целлюлоза-қоғоз sanoati — ҳар хил толалар, қоғоз, картон ва улардан тайёрланадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган sanoat тармоғи. Хом ашё сифатида нанабаргли (ель, қарағай, жука, тилоғоч) ва баргли (тоғтерак, бук, заранг, қайин, терак, эвкалипт) дарахтлар ёғочидан, похол, қамиш, эски қоғозлардан, ёғоч-созлик sanoati чиқиндиларидан фойдаланади. Лекин Ц. қ. с. ат-

роф-муҳитни энг кўп ифлословчи sanoat ҳисобланади.

Циклон (юнонча *киклон* — айланувчи) — атмосферанинг паст босимли қисмлари. Кўпинча икки хил ҳаво массаси чегарасида (ҳаво фронтда) ҳосил бўлади. Ц. марказида ҳаво босими кам, атрофда юқори бўлади. Шамол атрофдан Ц. маркази томонга эсади. Лекин Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши таъсирида шамоллар шимолий яримшарда ўнгга, жанубий яримшарда чапга бурилади. Натижада Ц. да шамоллар қуюндагига ўхшаб эсади. Аслида Ц. катта қуюндан иборат. Ц.ларнинг диаметри 1000—3000 км га етади. Соатига 30—40 км, баъзан 80 км гача тезлик билан силжийди. Ц. да об-ҳаво булутли, ёгинли бўлади. Ўзбекистонга Атлантика океа-

нидан келадиган Ц.лар қишда илиқ, ёмғирли, қорли ҳаво келтиради.

Цирк (латинча *киркус* — доира) — тоғларда бир томони очиқ қозонсимон рельеф шакли. Музлик ўйиши ва сурилма натижасида ҳосил бўлади. Шунинг учун музлик цирки, сурилма цирки деб, икки хил Ц. фарқ қилинади.

Цунами (японча) — денгиз остида ер қимирлаганда денгиз та-

гининг кўтарилиши ва пасайиши натижасида ҳосил бўладиган жуда узун тўлқинлар. Соатига 50 км дан 1000 км гача тезлик билан тарқалади. Тўлқин баландлиги ҳосил бўлган жойда, очиқ денгизда 0,1 м дан 5 м гача етади, лекин денгиз қирғоғига келганда 10 м дан 50 м гача етади ва ундан ҳам ортиб кетиб, катта ҳалокатлар келтиради. Асосан Тинч океан қирғоқларида кузатилади.

Ч

Чала чўллар — мўътадил минтақада даштлар билан чўллар орасида жойлашган, қуруқ иқлим шароитида таркиб топган табиат зоналари. Иқлими қуруқ континентал, ёғингарчиликка (300 мм) нисбатан мумкин бўлган буғланиш 5—6 баробар кўп; дарёлар жуда кам. Тупроқлари: оч каштан, қўнғир, бўзтупроқ; чириндиси кам (2—4%), шўрланган ерлар кўп. Ўсимликлари: шувоқ, шўрлар, чим ҳосил қиладиган бошоқлилар, намгарчилик танқислигига мослашган паст бўйли чала буталар. Ҳайвонлари: кемирувчилар (юмронқозик, қўшоёқ, олахуржун), судралиб юрувчилар (тошбақа, илонлар). Чала чўлларнинг кўп қисми ўзлаштирилиб, ғалла экиладиган ерларга айлантирилган. Қозоғистонда катта майдонни эгаллаган. Ўзбекистонда тоғ олди қирлари ва адирлар баландлик Ч. ч. минтақасига киради.

Чангал (*чангалзор*) — дарё бўйларидаги, айниқса унинг қайир, пастки террасаларидаги ўтиш қийин бўлган бутазор-ўрмонлар. Жангал шаклида ҳам талаффуз қилинади.

Чашма — ер ости сувлари ер юзига оқиб чиқадиган жой, булоқ (қаранг). Кўпинча жилғаларга сув берадиган булоқлар Ч. дейилади.

Чақиқ тоғ жинслари — тоғларда физик нураш натижасида ёнбағирларда қурум бўлиб сочилиб ётган жинслар. Чақиқ тоғ жинслари ҳар хил геометрик шаклда, силлиқланмаган бўлади.

Чағиртош — қиррали парча тошлар цементлашиб ҳосил бўлган тоғ жинси (брекчия).

Чекка денгизлар — материкларга ёндашиб турган ва океан дан ярим ороллар ҳамда ороллар орқали ажралган денгизлар. Ч. д. одатда материк саёзлигида ва материк ёнбағрида бўлади. Баренц, Қара, Шарқий Сибирь, Чукотка, Лаптевлар, Норвегия, Беллинсгаузен денгизлари Ч. д. дир.

Чизиқли масштаб — Қаранг. *Масштаб.*

Чил — тоғ олди қия текисликларидagi кичик-кичик жар, эрозия натижасида ҳосил бўлган жўяклар.

Чилла (форсча *чил* — қирқ) — қиш ва ёзнинг ўртасидаги қирқ кун. Қишда 26 декабрдан 5 февралгача ва ёзда 26 июндан 5 августгача ўтган давр Ч. дейилади. Ёзнинг энг иссиқ ва қишнинг энг совуқ кунларига тўғри келади.

Чинк — 1) қир ва баландликларнинг, супатоғларнинг тик тушган, баланд (350 м гача) ёнбағри. Чинклар олдида кўпинча пастликлар бўлиб, уларни шўр, ботқоқ

босган бўлади. Мас., Устюрт, Манғишлоқ чинклари; 2) чўққи, тоғ тепаси, кимсасиз, қор босган тоғлар.

Чирик тош — нураб турли шаклларга кириб қолган тошлар. Улар шакли чўтир, чанди, төш устун ва ҳ. к. бўлиши мумкин. Айрим Ч. т. лар ғаройиб шаклларда бўлиб, табиат ёдгорликлари дейилади. Улар муҳофаза қилинади.

Чиринди — тупроқнинг жигар рангдаги органик қисми. Тупроққа тушган органик моддаларнинг чиринидан ҳосил бўлади. Тупроқ унумдорлиги шу чириндининг миқдори ва сифатига боғлиқ. Ч. таркибида ўсимликлар учун зарур бўлган азот, фосфор каби элементлар кўп бўлади. Ўзбекистоннинг қўнғир ва бўз тупроқлари таркибида чиринди 1—2 фоиздан ошмайди.

Чиқиш — қуёш чиқар томон, шарқ.

Чигир — тўқай четидан ўтган, тўқай ўртасидан очилган, қордан ўтказилган йўл.

Чопқун ёгин — қор ва ёмғирнинг аралаш ёғиши.

Чорвачилик — қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоқларидан бири. Аҳолига гўшт, сут, ёр, тухум ва б. лар, саноатга тери, жун, қил ва б. лар етказиб беради. Ч. қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, тўячилик, паррандачилик, асаларичилик, шиллачилик, даррандачилик ва б. тармоқларга бўлинади.

Чув — дарё, сой, сув.

Чувоқ — кўнғай, офтоби, офтобру атамалари синоним. Суржон — Шеробод водийсида кенг қўлланилади.

Чуқурлик минтақалари — Дунё океанида чуқурлик ортган сари табиат комплекслари алмашиниб, сув ости табиат минтақаларини ҳосил қилади. Чуқурлик ортган

сари ҳарорат, ёруғлик, сувнинг физикавий-кимёвий хоссалари, сувдаги органик дунё ўзгариб боради. Дунё океанида қуйидаги Ч. м. ажратилади: 1) денгиз саёзлиги — қуруқликларнинг сув остидаги давоми. Ўсимлик ва ҳайвонлар кўп бўлади; 2) материк ёнбағри минтақаси, 200 м дан 2500 м гача. Нишаблик анча катта, сув ости жарлари бўлади; 3) денгиз туби, 2500 м дан 5000 м гача ва 4) чуқур сув ботиқлари.

Чуқур сув ботиқлари — денгиз ва океанларнинг 5000 м дан чуқур қисмлари. Ер пўстининг ёриқлари ва тоғ олди букилмаларига тўғри келади. Булар кўпинча океан геосинклинал минтақаларида бўлади. Дунёдаги энг чуқур ботиқ — Мариана ботиғи — 11022 м.

Чўкинди жинслар — олдидан мавжуд бўлган магматик, метаморфик ва бошқа тоғ жинсларининг емирилиб қуруқликда ёки сув ҳавзаларининг тубида тўпланишидан пайдо бўлган тоғ жинслари. Ч. ж. қат-қат ва ғовак бўлиб, уларда ҳайвон ва ўсимлик қолдиқлари учрайди. Дона-дона (чақиқ), гилсимон, кимёвий ва органик чўкинди тоғ жинслари бўлади. Чақиқ чўкинди жинслар турли хил қаттиқ тоғ жинсларининг парчаларидан вужудга келади. Кимёвий чўкинди жинслар турли минераллар эритмаларининг чўкишидан ҳосил бўлади. Мас., тузлар, гипс, доломит. Органоген Ч. ж. ўсимлик ва ҳайвон қолдиқларининг тўпланишидан пайдо бўлади (боксит, кўмир, бўр).

Чўл — 1) мўътадил, субтропик, тропик минтақалардаги жуда қирғоқчил континентал иқлимли ерлар. Йиллик ёгин миқдори одатда 200 мм дан ошмайди. Мумкин бўлган буғланиш жуда катта — ёғадиган ёгин миқдори-

дан 10—15 ҳисса кўп. Маҳаллий доимий оқар сув бутунлай йўқ. Жала қуйганда ёки қор тез эриганда сувга тўладиган қуруқ ўзанлар учраб туради. Ер ости сувлари чуқурда ва шўр бўлади (асосан хлорид тузлар). Тупроғи унумсиз, қатлами юпқа. Ўсимликлари жуда сийрак — бута, ўтлардан иборат (саксовул, юлғун, қуёнсуяк, черкез, янтоқ, шўралар, эфемер ва эфемероидлар, семиз ўтлар). Ўсимликлар кўпинча баргсиз, майда баргли, сертук, илдизи узун бўлади. Ҳайвонлари ҳам ўзига хос. Сув қидириб узоққа бора оладиган чопқир (сайғоқ, қулон) ёки ўсимлик таркибидаги сув билан кифояланадиган (тошбақа), емишидаги сувга қаноат қиладиган (илонлар) ҳайвонлардан, паррандалардан иборат. Баъзи ҳайвонлар иссиқ ёз вақтида уйқуга кетади, баъзилари фақат тунда

тирикчилик қилади. Чўлларда ерларни сунъий суғорибгина деҳқончилик қилиш мумкин. Тошлоқ, гилли, шағалли, қумли, шўрхоқ, гипсли, лёссли, тақир чўллар бўлади; 2) ўсимлик кам, дарахт йўқ, кимсасиз кенг жойлар ҳам шу атама билан ифодаланади.

Чўкўлак — чўлларда бута, ўт ўсимликлари атрофида тўпланадиган қум дўнгчаси, улар бир-бирлари билан қўшилиб, кичик-кичик қум хомаларини (қатор тепаларини) ҳосил қилади.

Чўққи — тоғ, тепа, қирларнинг баланд, найзасимон ўткир, кўпинча кристалли, қаттиқ тошлардан иборат учи. Тоғларнинг баъзан энг баланд қисми учли бўлмаса ҳам чўққи дейилади. Дунёдаги энг баланд чўққи Жомолунгма 8848 м. Ҳимолай тоғида, Тяншан тоғларининг баланд чўққиси Хонтангри 6995 м.

Ш

Шабнам — илиқ ҳаво кириб келганда ўт, бута, дарахт, тош ва б. сиртида ҳосил бўладиган сув пардаси. Ҳаво ҳарорати 0°С дан паст бўлганда муз пардаси ҳосил бўлади. Тунда ҳаво совиб, ундаги сув буғлари ажралиб чиқишидан ҳам ш. тушади.

Шалола — Қаранг. *Шаршара*.

Шамол — ҳавонинг юқори босимли жойлардан паст босимли жойларга томон оқиши, ҳаракати. Муайян масофадаги ҳаво босими орасидаги фарқ қанча катта бўлса, шамол шунча кучли эсади. Шамолнинг йўналиши ва тезлиги махсус асбоблар (Қаранг. *Флюгер* ва *Анемометр*) ёрдамида аниқланади ва Бофортнинг халқаро шкаласи бўйича 0 дан 12 гача баллар билан баҳоланади. Ш. эсаётган томон уфқ томонлари номи билан аталади. Мас., ши-

молий, ғарбий, жануби-шарқий Ш. лар ва ҳ. к.

«Шамол гули» — бирор жойда муайян вақт (йил, ой, ҳафта) давомида эсган шамолларнинг йўналишини кўрсатувчи чизма. «Ш. г.» ни чизиш учун бирор нуқта белгилаиб, унга уфқ томонлари йўналиши чизиқлари чизилади ва шу чизиқларда шамолларнинг эсиши томонлари нуқтадан бошлаб мутаносиб равишда белгилаб чиқилади. Шунда ҳар бир чизиқнинг узунлиги шу томондан эсган шамоллар сонига мос бўлади. Шундан сўнг чизиқлар учи бирлаштирилади.

Шамол тезлиги шкаласи — шамол кучини белгиловчи шкала. Шамол кучи Бофорт таклиф этган 12 балли шкала билан аниқланади. Шамол кучи одатда ер юзасидан 10 м баландда ўлчанади. Бофорт шкаласи бўйича шамол кучи қуйидагича белгиланади.

Бофорт баллари	Шамол номи	Шамол тездиги, м/секунд
0	Штил, шамолсизлик	0—0,2
1	Секин	0,3—1,5
2	Енгил	1,6—5,4
3	Шабада	3,4—5,4
4	Кучсиз	5,5—7,9
5	Уртача	8,0—10,7
6	Кучли	10,8—13,8
7	Жуда кучли	13,9—17,1
8	Бўрон	17,2—20,7
9	Қаттиқ бўрон	20,8—24,4
10	Довул	24,5—28,4
11	Кучли довул	28,5—32,6
12	Ҳалокатли довул	32,7 ва ундан ортиқ

Шарлавуқ — дарё, жилги ва сойларнинг тезоқар жойлари. Дарёлар ювилишга чидамли қаттиқ, туб жинсларни кесиб ўтган жойларда чуқурлатиш эрозияси кучсиз бўлиб, узан кенг ва саёз бўлади. Дарё бундай жойларда тез оқади.

Шартли ёқилги — иссиқлик бериш қуввати 7000 ккал/кг га тенг деб қабул қилинган ёқилги. Ш. ё. турли хил ёқилгиларнинг иссиқлик бериш қувватини таққослашга имкон беради. Мас., қўнғир кўмирнинг иссиқлик бериш қуввати 5—6 минг ккал/кг.

Шаршара — дарё сувиининг ўзандаги жарликлардан отилиб тушиши. Бундай жарликлар қаттиқ тоғ жинслари ер юзасига чиққан жойларда вужудга келади. Энг машҳур шаршаралар Шимоллий Америкадаги Ниагара (51 м), Жанубий Африканинг Замбези дарёсидаги Виктория (120 м).

Шарқ — 1) уфқнинг тўртта асосий томонларидан бири. Туш пайтида Қуёшга қараб турган кузатувчининг чап томонида бўлади; 2) математик уфқ текислиги билан осмон экватори кесилган нуқта; 3) Қуёш чиқадиган томон.

Шарқирама — шаршара сўзининг синоними. Қаранг. *Шаршара*.

Шах (шах қатлам) — тупроқнинг ортиқча нам шароитда маълум чуқурликда вужудга келадиган зич қатлами. Оғир тупроқларда кўп учрайди. Суви шимилишига йўл қўймай, тупроқнинг ботқоқланишига сабаб бўлади.

Шахта — ер ости ишларига, хусусан конларни қазиб олишга хизмат қиладиган хандақ. Ш. лар тегишли қурилмалар билан жиҳозланган бўлади. Узунлиги ва чуқурлиги бир неча км бўлиши мумкин.

Шағал — қаттиқ тоғ жинсларининг оқар сув ёки денгиз тўлқини таъсирида силлиқланган ларчалари. Катталиги 2—10 см орасида бўлса, йирик Ш., 2—20 мм бўлса, майда Ш. дейилади. Ш. йўллар қурилишида, бинокорлик саноатида бетонни тўлдирувчи сифатда ишлатилади.

Шаҳар — аҳолиси асосан саноатда, савдода, маиший хизмат кўрсатиш соҳасида, бошқарув, фан, маданият шахобчаларида банд бўлган йирик аҳоли пунктлари.

Шаҳар атрофи хўжалиги — шаҳарлар ёки йирик саноат мар-

казлари атрофида жойлашган ва шаҳар аҳолисини тез бузиладиган озик-овқат маҳсулотлари (сабзавот, картошка, ҳўл мева, сут, тухум ва б.) билан таъминлашга ихтисослашган қишлоқ хўжалик корхоналари.

Шельф — Қаранг. *Материк саёзлиги.*

Шибляк — Урта денгиз бўйи ўлкаларида кенг тарқалган паст бўйли бута ва ўтлардан иборат чакалакзорлар. Қора тикан, наъматак, дўлана, турли ўтлар ўсади. Улар одатда кесиб юборилган ўрмонлар ўрнида пайдо бўлади.

Шимол — уфқнинг тўртта асосий томонларидан бири. Туш чизиғи билан ҳақиқий уфқ доира чизиғи кесишган нуқта. Чиқаётган қуёшга қараб турганингизда чап томонингизда бўлади.

Шлюз (голландча *шлюз*, латинча *экслюдо* — ушлаб тураман, ажратаман) — сатҳи турлича бўлган сув ҳавзалари ўртасида кема қатновига ёки сел ўтказишига хизмат қиладиган гидротехник иншоот. Ш. лар дарёларга, каналларга ва денгиз портларига қурилади. Ш. лар кема бемалол сигадиган бир неча шлюз бўлинмаларидан иборат. Шлюз бўлинмаларининг икки томонида темир дарвоза бўлади. Кема шлюздан ўтаётганда икки ёнма-ён бўлинма суви сатҳи тенглаштирилади; кема бир бўлинмадан иккинчисига ўтгандан сўнг орқадаги дарвоза ёпилади; шундан сўнг шлюздаги сув кема кириши керак бўлган бўлинма сув сатҳи билан барабарлаштирилади, шундан сўнг кема шлюздан чиқади. Панама каналда, Огайо, Миссисипи, Волхов, Днепр, Волга, Кама дарёларида ва бошқа жойларда йирик Ш. лар бор.

Шовва — оқар сувлар пастга отилиб тушадиган жой. Қаранг. *Шаршара.*

Шовуш — дарёларда катта-кичик муз парчаларининг оқиши. Урта минтақа дарёларида Ш. куз ва баҳорда, Урта Осиё дарёларида қишда кузатилади. Дарё суви музлаш олдида муз парчалари билан бирга ҳўл қор, қиламиқ оқади. Муз эриётганда сув қўпайиши ва ҳароратнинг кўтарилишидан муз парчаланиб оқиб, Ш. бўлади.

Штиль, **шамолсизлик** (голландча *штил* — сокинлик) — шамол бўлмаётган ёки салгина шабада эсиб турган пайт. Ш. да шамол тезлиги секундига 0,2 м гача бўлади. Экватор атрофларида, юқори босимли ўлкаларда кўпроқ кузатилади. Ўзбекистонда об-ҳаво маромида очиқ кунлари эрталаб ва кечқурунлари кузатилади. Денгизларда сув сокин турган вақт ҳам Ш. дейилади.

Шуга — кузда, қишда сув музлаши олдиндан сувда оқадиган говак муз парчалари. Улар юмшоқ муз, қиламиқ ва ўзан ости музларидан ҳосил бўлади. Сув юзасида ивиган қорга ўхшаб оқади.

Шхералар (шведча *шкер*) — тўртламчи давр музликлари босган жойлардаги денгиз ва кўлларнинг қирғоқлари яқинида учрайдиган қояли кичик-кичик ороллар. Болтиқ, Шимолий, Норвегия денгизларида, Канада, Арктика архипелаги қирғоқлари яқинида кўп учрайди. Бундай ороллар кўпинча қадимги кристаллашган тоғ жинсларидан иборат бўлади.

Шўр — қурғоқчил ўлкаларда ернинг пастқам жойларида минераллашган ер ости сувларининг чиқиши, кўлларнинг ёзда қуриб қолиши натижасида тупроқда хлорид ва сульфат тузларининг ййгилишидан ҳосил бўладиган ботқоқ, шўр ер.

Шўртоблар — таркибида туз (асосан ош тузи) кўп бўлган туп-

роқли ерлар. Ш. кўпинча шўр тупроқларнинг ювилиши ва шўр ер ости сувлари сатҳининг пасайишидан ҳосил бўлади, яъни тупроқ таркибидаги туз ювилиб, пастга тушиб кетади. Асосан шувоқ, шўра ўсди. Дашт, чала чўл, чўл зоналарида тарқалган. Экин экиш учун тупроқни ювиш керак бўлади.

Шўрхоқ — дашт, чала чўл, чўл жойлардаги таркибида туз кўп бўлган тупроқли ерлар. Тупроқда 10—15 фоизгача (тупроқ оғирли-

гига нисбатан) туз бўлиши мумкин. Шўр грунт сувларининг тупроқ юзасидан буғланиб туришидан вужудга келади. Туз тупроқ юзасида қатқалоқ ҳосил қилиши мумкин. Баъзан балқиллама Ш. ҳосил қилади. Ш. лар ерларни нотўғри суғориб, сизот сувлари сатҳини кўтариб юборишдан ҳам вужудга келади. Африка, Австралия, Шимолий Америка, Осиёда кўп. Ўзбекистонда ҳам кўп учрайди.

Э

Экватор (латинча *экуатор* — тенглаштирувчи) — Ер юзасида қутблардан баробар узоқликдан ўтказилган айлана чизиқ. Экватор Ер қурасини икки ярим шарга — шимолий ва жанубий ярим шарларга бўлади. Жўрофий кенгликлар экватордан бошлаб қутбга томон ҳисобланади. Экватор узунлиги (Красовский маълумотига кўра) 40075696 м, 1° ёнининг узунлиги 111321,4 м. Экваторда кеча билан кундуз донмо тенг бўлади. Қуёш экватор устида ҳар йили икки марта 21 март ва 23 сентябрда қоқ тепадан ўтади.

Экватор иқлими — йил бўйи ҳаво иссиқ (24°, 28°), ёғин кўп (ўртача 1500—3000 мм), фасллар бир-бирларидан фарқ қилмайдиган иқлим. Йил бўйи иссиқ, сернам экватор ҳавоси ҳукмрон, ёғин (ёмғир) бир текис ёғади, ҳар куни тушқи ёмғирлар ёғиб туради.

Экватор минтақаси — 8° шимолий кенглик билан 11° жанубий кенглик ораллиғида жойлашган жўрофий минтақа. Йил бўйи иссиқ (24—28°), ёғин кўп (1500—3000 мм, 10000 мм гача), ойлар бўйича деярли бир текисда тақсимланган. Биокимёвий ва табиий

географик жараёнлар жадал рўй беради. Табиий ҳолда ҳаммаёқ қалин сернам тропик ўрмонлар билан қопланган бўлган. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси бениҳоя хилма-хил.

Экватор ўрмонлари — экватор минтақаси табиат зонаси. Экваторнинг ҳар иккала ёнида жойлашган. Фаслий тафовутлар деярли йўқ. Сернам иқлим шароитида қизил ювилган тупроқларда доимий яшил ўрмонлар ўсади. **Жанубий Америка, Африка, Жануби-шарқий Осиёда** жойлашган.

Экватор ҳавоси — экватор минтақаси устида таркиб топадиган ва ниҳоятда сернам ҳаво. Кўтарилма ҳаракат кучли бўлиб, қатиқ жалаларга сабаб бўлади.

Экзоген жараёнлар (латинча *ексо* — ташқи, *генез* — туғилган) — Ер юзасида ва Ер пўстининг юза қисмида қуёш нурининг **энергияси**, Ернинг тортиш (гравитацион) кучи ва организмлар ҳаёт фаолияти натижасида рўй берувчи жараёнлар. Бу жараёнлар эндоген жараёнларга қарама-қарши бўлиб, ер юзасидаги нотекикликларни текислайди. Буларга нураш, сув ва шамол эрозияси, музликлар, ер ости сувлари иши, ден-

ғиз тўлқинлари ва ҳ. к. ларни киритиш мумкин.

Экзоген кучлар (латинча *ексо* — ташқи, *генез* — туғилган) — Ер юзасига ташқаридан таъсир кўрсатувчи кучлар. Буларга қуёш нури, шамоллар, музликлар, оқар сувлар, тўлқинлар, қалқиш жараёни, ўсимлик ва ҳайвонлар киради. Буларнинг (қалқиш ҳодисасидан бошқаси) ҳаракат манбаи Қуёш радиациясидир.

Экзосфера (латинча *ексо* — ташқи, *сфера* — кура, шар) — Ер ҳаво қобиғининг энг юқориги, жуда сийрак ҳаволи қатлами. Ер юзасидан тахминан 800 км дан баянда жойлашган. Бу қатламдан водород ва гелий газ атомлари коннот бўшлиғига тарқаб туради.

Эклиптика (юнонча — *еклипсис* — тутилиш) — осмон сферасида Қуёшнинг йил давомидаги кўринма ҳаракати рўй берадиган катта доира чизиқ. Эклиптика текислиги осмон экватори текислигига нисбатан 23° 27' бурчак ҳосил қилади ва эклиптика билан осмон экватори икки жойда (баҳорги ва кузги кун-тун тенглиги нуқталарида) бир-бири билан кесишади.

Экологик мувозанат — инсон, ўсимлик ва ҳайвонлар учун зарур бўлган табиий шароит мувозанати. Э. м. ўн минглаб йиллар давомида таркиб топган ва табиий ҳолда жуда секин ўзгариб боради. Лекин инсоннинг табиатга турли таъсирлари оқибатида Э. м. Ер юзасининг турли жойларида ўзгариб борапти ва кўпинча ёмон томонга ўзгарапти. Бунга ҳаво, сув, тупроқнинг ифлосланганлиги сабаб бўляпти.

Экологик омиллар — инсон, ҳайвонлар ва ўсимликларнинг ҳаёти учун зарур бўлган табиий омиллар. Э. о. қуйидагилар: 1) ёруғлик, 2) иссиқлик, 3) сув,

4) ҳаво, 5) жой (тупроқ, грунт, рельеф), 6) организмлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, 7) инсоннинг таъсири.

Экология (юнонча *ойкос* — жой, уй, *логос* — фан) — организмлар билан табиий муҳит ўртасидаги ўзаро алоқаларни, боғланишлар ҳамда таъсирларни ўрганадиган фан. Ўрта Осиёга оид дастлабки экологик маълумотлар Абу Райҳон Беруний ва Ибн Сино асарларида бор. Ҳозирги вақтда экологик тадқиқотлар табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини ҳал этишда жуда муҳим илмий ва амалий аҳамият касб этади.

Экспозиция, ёнбағир экспозицияси (латинча *экспозицио* — жойлашмоқ) — ёнбағирларнинг дунё томонларига, бинобарин, Қуёшга нисбатан қандай жойлашганлиги. Ёнбағирларнинг қайси томонга қараганлигига қараб уларнинг иқлими (ҳаво ҳарорати, намлиги), бинобарин, ўсимлик, тупроқ ва ҳайвонот дунёси ҳам ҳар хил бўлади.

Экспорт (латинча *экспорто* — ташқарига чиқараман) — мамлакатда тайёрланган товарларни хорижда сотиш учун четга чиқариш. Ҳозирги вақтда чет элларга фақат товарлар эмас, капитал чиқариш ҳам расм бўлган.

Экстенсив хўжалик (латинча *экстенсис* — кенгайиб борувчи) — маблағ ва меҳнат кам сарфланган, фан-техника ютуқларидан кам фойдаланиладиган ва яхши механизациялашмаган хўжалик. Мас., яйлов чорвачилиги.

Электрлаштириш — халқ хўжалигини электр энергиясидан кенг фойдаланишга ўтказиш. Бунда мамлакатдаги барча йирик электр станциялари ягона электр энергияси тизимига (системасига) бирлаштирилиб, барча корхона ва

хўжаликлар ана шу ягона электр энергияси тизимига уланади.

Электрон саноати — машина-созликнинг фан-техника тараққиётини белгиловчи тармоғи. Электрон асбоблар, ЭХМ, компьютерлар ишлаб чиқаради. Электрон саноати маҳсулотлари ракета техникасида, халқ хўжалигининг барча тармоқларида, илмий тадқиқотларда кенг қўлланилади.

Эмиграция (латинча (*эмигра* — кўчиб кетмоқ) — кишиларнинг ўзи туғилиб ўсган ёки узоқ вақт яшаган мамлакатларидан хорижга кўчиб кетишлари.

Эмиссия — банклардан (сейфдан) пулларни маълум миқдорда муомалага чиқиши.

Энг юқори кўрсаткич — вақт давомида ўзгарувчан метеорологик элементларнинг (ҳаво ҳарорати, атмосфера босими ва ҳ. к.) бирор жой, ўлка, мамлакат, материк ёки бутун Ер юзида кўп йиллар давомида кузатилган энг юқори кўрсаткичи. Мас., Тошкентда энг юқори ҳарорат 44° бўлгани маълум.

Энг паст ҳарорат — вақт давомида ўзгарувчан метеорологик элементларнинг (ҳаво ҳарорати, атмосфера босими ва ҳ. к.) бирор жой, ўлка, мамлакат, материк ёки бутун Ер юзида кўп йиллар давомида кузатилган энг паст кўрсаткичи. Мас., Тошкентда — 27° , Антарктидада — 89° ва ҳ. к.

Эндоген жараёнлар — Ернинг ички қисмида рўй берадиган физикавий ва кимёвий жараёнлар. **Улар ер юзасида турли хил тектоник ҳаракатлар, вулкан отилишлари, ер пўстининг ўзгариши, ёрилиши, ер қимирлашлар тарзида акс этади.**

Энергетика бойликлари — табиатда мавжуд бўлган ва фан-техниканинг ҳозирги тараққиёт даражасида инсон амалда фойдалана оладиган энергия манбала-

ри. Ҳозирги вақтда тошкўмир, нефть, ёнувчи газ, ёнувчи сланец, торф, оқар сувлар энергияси, **шамол энергияси, сув қалқини энергияси, атом энергияси** Э. б. ни ташкил этади.

Энергетика хўжалиги — саноатнинг халқ хўжалигини зарур энергия билан таъминлаш учун турли хил ёқилғи ва бошқа энергия бойликларини олиш, улардан фойдаланиш билан шуғулланидиган тармоғи.

Энергияталаб ишлаб чиқаришлар — маҳсулоти таннархида энергияга бўлган харажатлар салмоғи катта бўлган ишлаб чиқаришлар. Э. т. и. ч. га рангдор металлургия, электрометаллургия, кимё саноатининг айрим тармоқлари кирди. Бундай ишлаб чиқариш корхоналари одатда энергия сероб ва арзон ҳудудларда қурилади.

Эол жараёнлар (қадимги юнонларнинг шамол худоси *ЭОЛ* номидан) — шамол иши таъсирида ер юзасининг ўзгариши жараёнлари. Шамол қаттиқ тоғ жинсларини емиради, майдалайди, майдаланган жинсларни учиради ва бошқа жойларга олиб бориб тўплайди. Емириш натижасида қаттиқ тоғ жинсларидан турли шакллар — тош қўзқоринлар, тош устунлар, «**содамтошлар**» ҳосил бўлади. Қум тўпланиб барханлар, қум тепалари вужудга келади.

Эпицентр (юнонча *эпи* — устида ва латинча *центрум* — доира маркази) — ер ичидаги зилзила ўчоғининг қоқ устида ер юзидagi жой, зилзила маркази. Э. да зилзила тўлқини вертикал бўлади, яъни пастдан юқорига ўрилади. Э. дан атрофга горизонтал-тебранма тўлқинлар тарқалади.

Эра (латинча *эра* — бошлангич сон) — йилнома, тақвим бошланган вақт, тақвимнинг ўзи. Мас., милодий тақвим Исо пайғамбар

туғилган кун деб тахмин қилинган кунда бошланади. Хижрий йил ҳисоби 622 йил 22 сентябрдан, яъни Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалам Маккадан кўчиб Ясрибга борган кундан бошланади.

Эрг — Африканинг шимолий қисмидаги қумли чўллар. Дарёлар келтирган ётқиқлар кенг тарқалган пастлик ерларда кўп учрайди. Қатор-қатор баланд қум тепалари бор. Усимлик ўсиши ва ҳайвонлар яшаши учун шароит тошлоқ, шағалли чўлларга қараганда қулайроқ. Ҳар ер-ҳар ерда қудуқлар ва булоқлар бор.

Эркин иқтисодий ҳудуд — хориж капиталининг эркин амал қилиши учун ажратилган махсус ҳудуд. Эркин иқтисодий ҳудуд ташкил этиш халқаро иқтисодий муносабатларда фаол қатнашиш шарт-шароитларидан бири ҳисобланади.

Эркин нарх-наво — товарларнинг давлат томонидан чегараланмаган нарх-навоси. Истеъмол қиймати юқори моллар нархи жуда кўтарилиб кетиши мумкин. Лекин бора-бора тартибга тушади.

Эрозия (латинча *эросио* — емириш) — тоғ жинслари ва тупроқларни оқар сувлар юзиб, оқизиб ва шамол учуриб кетиши. Эрозия ер юзасини ўзгартирувчи омиллардан бири. Ювилиш юзалама ва чуқурлатма бўлиши мумкин. Яна ён эрозия ва тағ эрозия бўлади. Эрозия табиий ва инсоннинг нотўғри хўжалик фаолияти оқибатида тезлатилган бўлиши мумкин. Эрозия тупроқни ювиб

кейтиб, яроқли ер майдонини камайтириб зарар келтиради.

Эстуарий (латинча *аэстуариум* — дарёнинг сув босадиган этаги) — дарёнинг денгизга қуйиладиган жойидаги кенгайган қисми, қўлтиқча. Дарё этагини денгиз суви босишидан ҳосил бўлади.

Этак — дарё қуйи оқимидаги ерлар (дарё этаги), қишлоқ, шаҳар ёки бирор жойнинг пастки чекка қисми (қишлоқ этаги, ернинг этаги), тоғ этаги ва ҳ. к.

Этнография (юнонча *этнос* — қабила, халқ ва *графо* — ёзаман) — халқлар ва қабила, элатларнинг маданий, маиший хусусиятларни, келиб чиқишини, маданий-тарихий алоқаларини ўрганидиган фан.

Эфемер ўсимликлар (юнонча *эфемерос* — бир кунлик, қисқа вақтли) — қурғоқчил ўлкаларда тарқалган ва қисқа вақт ичда — 1,5 ой давомида вегетация даври тугайдиган бир йиллик ўсимликлар. Ўзбекистонда чўлларда, тоғ олди текисликлари, адирларда кенг тарқалган. Мас., лолақизғалдоқ, қоқи, чучмома, рангўт, қўнғирбош, ёввойи арпа ва бошқалар.

Эхолот — сувнинг чуқурлигини ўлчайдиган асбоб. Кема корпусининг пастки қисмига ўрнатилган махсус асбоб сув остига товуш сигнали юборади. Товуш сув тагига етади ва ундан акс-садо қайтиб келади. Бу акс-садо эхолот ёрдамида ушлаб олинади. Тўлқин бориб қайтгунга қадар кетган вақтга қараб чуқурлик аниқланади.

Ю

Ювилма арк — денгиз тўлқинлари тешиб, ўйиб юборган қояли тик қирғоқ.

Ювилма платформа — платформаларнинг денгиз тўлқинла-

рининг емириш иши натижасида ҳосил бўлган сув ости ёнбағри. Юзаси денгиз томонга салгина қия бўлади.

Ювилма текисликлар — тўл-

қин емириши натижасида ҳосил бўлган текисликлар. Ҳозирги Ю. т. сув ости ювилма ёнбағирларидан иборат. Лекин тектоник ҳаракатлар оқибатида денгиз сатҳидан кўтарилиб қолган ёки чуқур чўкиб кетган Ю. т. ҳам мавжуд.

Ювилма террасалар — денгиз ва кўлларнинг тўлқин емириши оқибатида вужудга келган террасалари.

Ювилма қирғоқ — денгиз ва кўлларнинг тўлқинлар уриши натижасида емирилаётган тик, баланд қирғоқлари.

Ювилма қўлтиқ — денгизларнинг тўлқин емириб, ювилиши оқибатида ҳосил бўлган қўлтиқлари.

Юк кўтариш қуввати — маълум бир транспорт воситасининг юк кўтариш қуввати. Тўрт ўқли темир йўл вагонининг юк кўтариш қуввати 62—65 тонна, дарё кемалариники 7 минг тонна, катта юк машиналариники 160 т. гача. Йирик денгиз танкерларининг юк кўтариш қуввати 500 минг тоннагача етади.

Юк ўтказиш суръати — темир йўллардан фойдаланиш самардорлиги кўрсаткичи. Улчов бирлиги т/км, яъни 1 км йўлга тўғри келадиган ташиладиган юк ҳажми (т/км).

Юлдузлар — ўта қизиган газлардан (плазмадан) таркиб топган, ўзидан коинотга ёруғлик нури тарқатиб турувчи, табиатига кўра Қуёшга ўхшаган осмон жисмлари. Улар ниҳоятда катта

бўлишларига қарамасдан жуда узоқда (Қуёшга нисбатан юз минглаб, миллионлаб ҳисса узоқда) бўлганлигидан бизга ёруғ нуқта бўлиб кўринади. Одам ас-собиҳларсиз 5—6 минг юлдузни кўриши мумкин. Юлдузлар табиатан жуда хилма-хил. Энг катта юлдузлар Қуёшдан миллионлаб марта катта бўлади. Баъзи юлдузлар Қуёшдан ҳам кичик, уларни митти юлдузлар дейишади. Осмонда Сомон йўлида юлдузлар айниқса кўп. Юлдузлар тўда-тўда бўлиб ҳам жойлашган. Уларни юлдуз туркумлари дейилади: Ҳулқар, Етти оғайни, Етти қароқчи, Тарози, Қурси ва б.

Ют — совуқ вақтда ёмғир томчиларининг ер юзасида, ўсимлик (ўт) устида музлаб, юққа муз қатламининг ҳосил бўлиш ҳодисаси. Ют одатда ҳарорат -0° дан -3° гача, баъзан ундан ҳам совуқ бўлганда рўй беради. Қор эриб, яна совуқ тушиши натижасида қотиб, муз қатламини ҳосил қилишидан ҳам ют бўлади. Ют ҳодисаси яйловдаги чорва моллари учун жуда хавфли, баъзан овқат топиб еёлмай, кўнлаб қўйлар қирилиб кетади. Бунинг олдин олинб, қишга яйловларда пичан ғамлаб қўйилади. Қиш охирида, Ҳут ойда қор эрий бошлайди. Лекин баъзан бирдан ҳаво совиб эриётган қор музга айланади. Чорва моллари яйловда озиклана олмай қолади. Шундан Ҳут ойн ҳақида «Яхши келса Ҳут, ёмон келса ют» дейилади.

Я

Яйла (туркий *яйла*, *яйлов*, *яйлоқ* — ёзги ўтлоқ) — Қрим тоғлари жанубий тизмасидаги оҳақтошлардан иборат, тепалари ясси, гумбазсимон ялангликлар. Қарст рельефи шакллари кенг тарқал-

ган. Яйловлар сифатида фойдаланилади.

Яйлов (Қримда *яйла*, Қозоғистонда *жайлов*, Қирғизистонда *жайла*) — тоғлардаги ёзги ўтлоқ, альп ва субальп ўтлоқлари.

Одатда тоғларнинг ясси, ўрмонсиз теналарида, кенг ясси ёнбағирларида бўлади. Ей — ёз сўзидан олинган. Урта Осиё тоғларида 2000—3000 м баландликда жойлашган. Иқлими беранам, ёзи салқин, қиши қорли бўлади. Усимликлар қорамтир, қора тупроқларда ўсувчи ўтлоқ, ўтлоқ-дашт ўсимликларидан иборат. Энг катта яйловлар Сувсамир, Олой, Оҳангарон водийларида бор.

Яйлов чорвачилиги — моллар асосан яйловларда боқиладиган чорвачилик. Кўпроқ қўй, эчки, буғу яйловларда боқилади. Я. ч. табиий шароитга жуда боғланиб қолган ва маҳсулдорлиги ўзгариб туради. Шунинг учун яйловлар кўп жойларда ҳам Я. ч. молхоналарда боқиш билан бирга олиб борилади. Яйловдан фойдаланиш мумкин бўлмаган вақтларда моллар йиғиб қўйилган озуқа билан боқилади.

Якка ҳокимлик — олий ҳокимият бир шахс (подшо, император, хон) қўлида бўлган ҳокимият бошқаруви шакли. Ҳокимият бутун бир умрга берилган бўлиб, авлоддан авлодга ўтади. Барча ҳокимият бир киши қўлида бўлса, ҳокими мутлоқ дейилади, Конституцион якка ҳокимликда ҳоким ҳуқуқлари парламент томонидан чекланган бўлади. Бунда ҳоким давлат аҳамиятига молик қонунларни парламент — Олий Кенгаш розилигисиз чиқара олмайди.

Яланг (яланглик) — ўрмон, дарахтзор орасидаги очиқ, дарахтсиз жой, сайхон. Туркларда *алан*, татарларда *елан* деб юритилади.

Ялли маҳсулот — бирор-бир корхона, халқ хўжалигининг бирор-бир тармоғи ёки бутун халқ хўжалиги маълум вақт мобайнида ишлаб чиқарган маҳсулотнинг пул ҳисобидаги қиймати. Я. м. дан соф маҳсулотни фарқ қилиш

керак. Соф маҳсулот Я. м. дан уни яратиш учун қилинган барча харажатларни айириб ташлагандан қолган қисми. Мас., бирор кортона 1 йилда 100 млн. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаради. Бу унинг ялли маҳсулоти. Шу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун хом ашё, меҳнат ҳақи ва машиналар ишлаб эскириш харажати 60 млн. сўмни ташкил этади. Бинобарин, соф маҳсулот 40 млн. сўм бўлади.

Янги тектоника (неотектоника) — неогенда ва тўртламчи даврда рўй берган ҳамда ҳозирги вақтда содир бўлаётган тектоник ҳаракатлар ва геологик ҳосилалар. Ер юзид а янги тектоник ҳаракатлар таъсир этмаган бирорта ҳам жой йўқ. Янги тектоника ҳаракатлари ер пўсти платформадан иборат ўлкаларда унчалик кучли рўй бермайди. Бундай ерларда кўтарилган жойлар билан пасайган жойлар ўртасидаги фарқ 1—2 км га етади. Геосинклиналларда эса, аксинча, жуда кучли рўй беради. Бу ерларда кўтарилиш ва пасайиш фарқи бир неча километрдан ўнлаб километрга етади. Масалан, Тяньшанда 12—15 км, Кавказда 10—12, Забайкальеда 4—6 км га етади. Янги тектоника ҳаракатлари рельефни ўзгартириш орқали бутун ландшафтининг ҳам ўзгаришига сабаб бўлади. Бу ўзгариш тоғларда тезроқ рўй беради. Ҳозирги кунда рўй бераётган тектоника ҳаракатларини ҳозирги замон тектоника ҳаракатлари дейилади. Бу ҳаракат тезлиги текислик ерларда йилга бир неча мм дан, тоғларда бир неча см га етади. Уларни кўп вақтга мўлжаллаб қуриладиган ишоотларни (сув омборлари, тўфонлар, темир йўллар) лойиҳалашда албатта ҳисобга олиш лозим.

Яриморол — уч томондан сув

билан ўралиб, фақат бир томонда кичик масофада катта қуруқликка туташган ер. Масалан, Арабистон, Ҳиндистон, Қрим, Болқон, Таймир, Чукотка, Камчатка ярим-ороллари.

Ярим фабрика, ярим тайёр маҳсулот — истеъмол ва ишлатиш учун тайёр бўлмаган ҳамда қўшимча ишлов беришни талаб қиладиган маҳсулот (қуйма пўлат, калава ип, тилинган тахта, чарм, қийма гўшт, тўғралган сабзи, пиширилмаган масаллиғ).

Ясси жар — вақт ўтиши билан емирилиб, кенгайиб, саёзланиб, ёнбағирлари ётиқ бўлиб қолган ўсимлик билан қопланган эски жар. Кўпинча ўрмон-дашт ва дашт зоналарида учрайди.

Ясси тоғлиқ — денгиз сатҳидан 500 м дан балодроқ бўлган

ер юзаси текис ёки бир оз тўлқинсимон текислик, қирлар.

Яхмалак — совуқ ўлкаларда, хусусан Сибирнинг шимолий қисмлари, Канада ва Алясканинг шимолий ҳудудларида қишда дарё сувларининг музми ёриб чиқиб ёки ер ости сувларининг ер юзасига чиқиб музлаши натижасида ҳосил бўладиган музлар. Уларнинг қалинлиги бир неча метрга, майдони бир неча кв. м. дан бир қанча кв. км гача етиши мумкин. Уларнинг баъзилари ёзда эриб улгурмай, кўп йиллик яхмалакларга айланиб кетиши мумкин.

Яширин, хуфия иқтисодиёт — яширин корхоналар очиш, қонунга хилоф иқтисодий, молиявий ишларни юритиш. Хуфия иқтисодиёт корхоналари давлат корхоналарининг ишлаб чиқариш воситаларидан кенг фойдаланадилар.

У

Ўзак — дарё тармоғи, оқар сув. Бу атама Қорақалпоғистонда кўп қўлланилади: Қораўзак. Қозғистонда ясси жар, дарё тармоғи, пасткам ер, Бошқирдистонда жар (Тошўзак жари) шу атама билан юритилади.

Ўзан — дарё водийсининг энг паст, сув оқадиган, ҳатто сув қайтиш даврида ҳам оқим бўладиган қисми. Катта дарёлар ўзанининг эни юзлаб метрдан бир неча км гача етиши мумкин. Тоғларда ўзан кўпинча тўғри, қирғоқлари тик бўлади, текисликларда эса илонизи, айрим жойлари саёз бўлиб, сувнинг ювиш, чуқиндилар ётқизиш иши натижасида шакли ўзгариб туради. Қурғоқчил ўлкаларда йилнинг кўп қисмида қуриб ётадиган ўзанлар ҳам бўлади. Булар Арабистон ва Шимолий Африкада водий, Австралияда криклар деб аталади.

Ўзан кўллар — дарё қайирла-

рида эски ўзанлар ўрнида ҳосил бўлган кўллар. Улар узун чўзилган, эгри-бугри ёки тақа кўринишида бўлади. Дарё суви билан тўйиниб туради. Балиқчилик хўжаликлари ташкил этиш учун қулай.

Ўзбой — қаттиқ жала қуйганда ва баҳорда қор тез эриганда сув бўладиган қуруқ ўзан, сой, водий, бўйлама пастлик. Жўғрофий номлар таркибида ҳам учрайди. Мас., Ўзбой, Келиф ўзбойи ва ҳ. к.

Ўзгарган ландшафт — табиий таъсирлар ёки инсоннинг фаолияти таъсирида дастлабки ҳолати ўзгарган ландшафтлар. Табиий ландшафтлар ўз-ўзидан аста ўзгариб боради. Лекин инсоннинг хўжалик фаолияти таъсирида ландшафт тез ўзгаради. Айниқса ўсимликлар, ҳайвотот дунёси, ер усти ва ер ости сувлари тез ўзгаради. Шунда баъзи кишилар

ландшафт бутунлай ўзгарди дейди. Аслида ландшафт бутунлай ўзгармайди: тоғ жинслари, иқлим, рельефнинг йирик шакллари ўзгармай қолади. У. л. га ўлкамиздаги воҳалар энг яхши мисол бўлади.

Ўз-ўзидан тозаланиш — табиатнинг ўз-ўзидан илгариги ҳолатининг тикланиши имконияти. Агар табиатни ифлословчи манбалар тугатилса, табиат (сув, ҳаво, тупроқ) ўз-ўзидан аста-секин тозаланади. Бу жараён чиритувчи бактериялар, кимёвий реакциялар, ифлословчи моддаларнинг чуқиши оқибатида рўй беради.

Ўй — жар ер, пастлик ер. **Ўй-қир**, **ўйдим-қир**, **паст-баланд**, **паст-кис ер**. **Ўйқин ер** — **сержар ер**.

Ўлим суръати — бирор ҳудуд (шаҳар, туман, мамлакат)даги кишилар орасида ўлим миқдори билдирувчи қиймат. Бир йилда ҳар 1000 киши ҳисобига ўлган одамлар сопи билан белгиланади. Ривожланган мамлакатларда У. с. ҳар минг кишига 8—12 та, ривожланмаган мамлакатларда ҳар хил—20 кишидан 100 кишигача тўғри келади. Ўзбекистонда ҳар 1000 кишига 1 йилда 45—50 ўлим тўғри келади.

Ўлкашунослик — кичикроқ ҳудудни (қишлоқ, шаҳар, вилоят) унинг теварак-атрофидаги жойлар билан бирга табиати, аҳолиси, хўжалиги, тарихи, маданиятини маҳаллий кишилар томонидан ўрганиш. У. умумий ва соҳалар бўйича ўлкашуносликка бўлинади. Умумий ўлкашуносликда ўлка ҳар томонлама ўрганилади. Соҳалар бўйича У. тарихий, этнографик, топонимик, комплекс жўғрофий, геологик ўлкашуносликларга бўлинади. Ўлкани ўрганишда мактаблар ўқувчиларининг иштироки катта бўлади. Шунинг учун мактаб ўлкашунослиги ҳам алоҳи-

да ажратилади. Ўлкашунослар ўсимликлардан, ҳайвонлардан, тоғ жинсларидан намуналар йиғишда, конларни топишда иштирок этади.

Ўр — қир, сертепа текисликларда ва текис ерларда асосан оқар сув иши натижасида ҳосил бўлган тор сой, сойлик, чуқурлик.

Ўрама — сув ҳавзалари (денгиз, океан, кўллар) да ва дарёларда икки йўналишдаги оқим тўқнашганда, дарёлар тирсақларни айланиб оққанда ҳосил бўладиган сувнинг айланма ҳаракати. Денгизларда сув қалқишидаги қарама-қарши оқимлар тўқнашганда ҳам ҳосил бўлади.

Ўрмон — асосий ўсимлик тури бир-бирига яқин (зич) ўсган дарахтлардан иборат бўлган ўсимлик типи, қалин дарахтзор. Ўрмонларда ўсимликлар бир қанча яруслар (қаватлар) ҳосил қилиб ўсади. Пастдан юқорига томон **биринчи қаватда мўҳ** ва йўсинлар ўсади, сўнгра ўтлар, кейин буталар қавати, энг юқорида дарахтлар қавати бўлади. Ўрмонлар чўллар, тундра ва Арктика (Антарктика) минтақалардан бошқа ҳамма минтақаларда зоналар ҳосил қилади. Ўрмонлар дарахт турларига қараб, игнабаргли, аралаш, кенг баргли, қаттиқ ялтироқ баргли, йил бўйи яшил, доимий яшил сернам ўрмонларга бўлинади.

Урал ва Сибирдаги туркий халқларда ўрмон деганда пихта, ель, баъзи жойларда тилоғоч ўсадиган қалин қорамтир игна баргли ўрмонлар тушунилади.

Ўрмон-дашт — ўрмон билан дашт ерлар алмашиниб турадиган табиат зонаси, ландшафт. Мўътадил минтақада. У. д. зонаси ҳавонинг ўртача ҳарорати январда—5° атрофида, ёзда 18—25° бўладиган ва йилига 400—1000 мм ёғин тушадиган жойларда вужуд-

га келади. Субтропик минтақаларда эса ҳаво ҳарорати ўрта ҳисобда январда 4° , июлда 24° бўладиган, йилига 600—1200 мм ёғин ёғадиган жойларда таркиб топади. Ўсимликлар йил бўйи яшил бўлиб, ривожланишдан тўхтамайди.

Ўрмон-тундра—Арктика минтақасида ландшафтлари ўрмон ва тундралардақ иборат бўлган табиат зонаси. Евросиё ва Американинг шимолий қирғоқлари бўйлаб чўзилган. Иқлими совуқ — январь ойининг ўртача ҳарорати — 10° дан — 40° гача, ёзда $12—14^{\circ}$, йиллик ёғин миқдори 200—400 мм. Тупроқлари тундра, ботқоқ, кулранг тупроқлар. Асосий ўсимликлари ҳўлва, йўсин, буталар ва майда баргли, игнабаргли пакана дарахтлардан иборат.

Ўрта денгиз иқлими — Ўрта денгиз бўйига хос қиши илиқ ($5—10^{\circ}$), ёзи иссиқ ($20—25^{\circ}$), ёғин миқдори йилига 400—600 мм. бўлган, ёғин асосан қишда ёғадиган иқлим типи. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари иқлими У. д. и. га ўхшаб кетади, лекин ундан қуруқроқ бўлади.

Ўрталикдаги денгизлар — қуруқлик ичкарасида, қитъалар оралиғида, ер пўстининг ёриқлари минтақасида жойлашган денгизлар. Сув таги рельефи жуда нотекис бўлади — чуқур ботиқ-

лар билан саёзликлар ёнма-ён учрайди. Мас., Ўрта денгиз, Қариб денгизи, Жануби-Шарқий Осиё билан Австралия оралиғидаги денгизлар.

Ўртача йиллик ҳарорат — маълум жойдаги ҳавонинг йиллик ўртача ҳарорати. Йиллик ўртача ҳарорат 12 та ўртача ойлик ҳароратларни бир-бирига қўшиб, 12 га тақсимлаш йўли билан топилади. Ўртача йиллик ҳароратларни таққослаш турли жойларнинг иқлимини таърифлашга имкон беради. Мас., Тошкентда ўртача йиллик ҳаво ҳарорати $13,5^{\circ}$ атрофида.

Ўртача суткалик ҳарорат — ҳавонинг сутка давомидаги ўртача ҳарорати. Сутка давомида ҳар 3 соатда ўлчаб аниқланган ҳарорат кўрсаткичи бир-бирига қўшилиб, 8 га тақсимланиб ҳосил қилинади. Мас., Тошкентда июль ойида 27° атрофида, январда $-0,5^{\circ}$ атрофида бўлади.

Ўртача тоғлар — денгиз сатҳидан баландлиги 1000 м дан 2000 м гача бўлган тоғлар. Ўзбекистондаги Нурота, Зиёвуддин — Зирабулоқ тоғлари, Қора тоғ тизмаси ўртача тоғлар ҳисобланади. Қрим, Қарпат, Қозоғистон паст тоғлари ҳам ўртача тоғлар.

Ўр-қир — ер юзаси нотекис, чуқурлик билан қирлар алмашилиб келадиган жойлар.

Қ

Қавс (арабча *қавс*, форсча *камон*, ўзбекча *ёй*) — 1) зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) Қуёш (Шамсий) ҳисобидаги йилнинг тўққизинчи ойи, 19 ноябрдан 18 декабргача 30 кун давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон гумбазида Қ. юлдузлар туркумидан ўтади.

Қадимги тоғлар — альп бурмаланишидан олдинги эраларда вужудга келган тоғлар. Мас., Тяньшан, Урал, Аппалачи тоғлари. Қ. т. кейинги бурмаланишларда қайта кўтарилиб, ёшарган бўлиши мумкин. Чунончи Тяньшан тоғлари палеозой эрасида бурмаланиб кўтарилган. Кейин

мезозой эрасида пасайиб, денгиз босган. Альп бурмаланнишида яна кўтарилиб, ҳозир баланд тоғларга айланиб қолган.

Қайир — дарё, канал ва кўллар бўйлаб чўзилган, сув кўпайган вақтда сув босиб кетадиган пастак захоб ерлар. Қайирларни одатда ўтлар, тўқай ўсимликлари қоплаган бўлади. Қайирларда чуқурликлар — эски ўзанлар кўп бўлади. Қайирларнинг кенглиги дарё оқадиган жой рельефи ҳолатига қараб, бир неча метрдан ўнлаб км гача боради. Текисликда оқувчи катта дарёлар қайирлари эни 40 км гача етади. Қайирлардан яхши яйловлар сифатида фойдаланиш мумкин.

Қайнар — 1) суви пастдан юқорига кўтарилиб чиқадиган булоқ — қайнар булоқ. Туркменистонда балчиқ вулкани ҳам қайнар дейилади; 2) ариқлар йўл ёки катта ариқ, пастлик жой тагидан қувурлар орқали чиқарилган нишоот ҳам Қ. дейилади. Шундан жой номлари бўлиб ҳам қолган.

Қалайи рудалари — таркибидан саноатда қалай (Sn) ажратиб олинadиган табиий бирикмалар. Асосий минерали касситерит. Асосий конлари Жануби-Шарқий Осиёда, Бразилия, Нигерияда ва Заирда жойлашган.

Қалашма музлар — денгизларда муз далалари синган жойларида ён томондан бўлган босим натижасида вужудга келадиган тартибсиз қалашиб кетган муз уюмлари. Шим. Муз океани денгизларида кўп учрайди. Баландлиги 8—10 м га, қирғоқлар яқинида 20 метрга ҳам етади. Қема қатновига халақит беради.

Қалқиш ҳодисаси — Океан ва денгизларда сув сатҳининг даврий равишда кўтарилиб ва

қайтиб туриши ҳодисаси. Ер билан Ойнинг тортишиши натижасида рўй беради. Қ. ҳ. даврийлик хусусиятига эга бўлиб, ҳар 12 соат 26 дақиқада такрорланиб туради. Ой яғиланadиган ва тўлин ой кунлари энг кучли бўлади. Қ. ҳ. океан ва денгизлардагина эмас, қудуқларда ҳам кузатилади.

Қалқон — платформаларнинг кристалли жинслардан тузилган ва эни ҳамда бўйи юзлаб, ҳатто минглаб км га чўзилган кўтарилиб қолган қисмлари. Қалқон Ер пўстининг кўтарилиб қолган қисми бўлиб, асосан барқарор, тектоник ҳаракатларга берилмайдиган бўлади. Мас., Канада Қ., Болтиқ Қ., Бразилия Қ.

Қатламлар орасидаги сув — икки сув ўтказмайдиган қатламлар ўртасидаги ер ости суви. Сув ўтказмайдиган биринчи қатлам устидаги сувлар грунт сувлари дейилади. Қ. о. с. лар кўпинча катта босимли бўлиб, қудуқ қазилса, фаввора бўлиб отилиб чиқади.

Қашқа — оқ, очиқ тусли белгиси бўлган предмет; ҳар ер-ҳар ерида қор ёки муз кўриниб турадиган яланғоч қояли тор чўққиси; ўсимлик қопламаган тўзимма қум, қирғоқларида ўсимлик кам, ўзани тошлоқ, дарё ва ҳ.к. Мас., қашқақум, қашқатоғ, қашқасув. Номлар таркибида ҳам бор. Қашқадарё, Қашқасув.

Қизил темиртош, гематит (юнонча *ҳамма* — қон) — минерал, темир оксиди. Қизил темиртош, темир ялтироғи, оолит, кесак кўринишида бўлади. Ранги қорадан қизилгача. Энг муҳим темир маъдани ҳисобланади.

Қизил тупроқлар — субтропик ва тропик минтақаларнинг сернам кенг баргли ўрмонлари ҳамда қисман саванналарда таркиб топадиган тупроқлар тури.

Тупроқдаги темир моддасининг сернам шароитда занглаши натижасида қизил рангли бўлади. Тупроқ тузилиши донатор бўлади, қатламларга яхши ажралмайди. Юза қатламида чиринди миқдори 6—9 фоизгача етади. Тоғ ёнбағирларида кўпроқ тарқалганлигидан баъзан ювилган бўлади. Осиёнинг шарқий ва жануби-шарқий қисмларида, Жанубий Европада, Жанубий Америкада, Африканинг айрим жойларида тарқалган.

Қиламиқ — сув юзасида ҳали қотиб улгурмаган майда муз кристаллари. Сув музлашидан олдинроқ ҳосил бўлади. Кейин қалинлашиб, туташиб кетиб қотиб музга айланади. Сув юзасига тушган қордан ҳам қиламиқ ҳосил бўлади. Бундай қиламиқ қор қиламиқ дейилади. Сувнинг музлашидан муз қиламиғи ҳосил бўлади.

Қимматбаҳо тошлар — ялтироқ, товланувчи, шаффоф, жуда қаттиқ, ранго-ранг, бир хил тиниқ рангли ва бошқа шу каби хусусиятларга эга бўлган минерал тошлар: олмас, ёқут, сапфир, марварид, биллур, агат, қаҳраб ва бошқалар. Зеб-зийнат буюмлари ишланади. Бойлик — валюта сифатида сақланади.

Қир — усти ясси ёки салгина гумбазсимон баландликлар, тепаликлар, платолар, ясси паст тоғлар. Волин-Подолия, Волгабўйи қирлари, Қоплонқир ва ҳ.қ. Қорақум ва Қизилқумдаги қолдиқ тоғлар, усти ясси паст тоғлар ҳам қир дейилади. Қирлар баланд текисликлар, тоғларнинг оқар сувлар, шамол емиришидан, тектоник кўтарилишлар натижасида ҳосил бўлади.

Қиров — эрта баҳорда ёки кеч кузда ва қишда ҳаво ҳарорати тунда 0° дан пасайиб кетиши натижасида тупроқ, ўсимлик-

лар ва бошқа предметлар устида ҳосил бўладиган жуда майда муз заррачалари. Юлқа қор ёққанга ўхшаб туради. Қуёш чиққандан кейин эриб кетади. Қ. ҳам ёгин турларидан бири ҳисобланади.

Қиргоқ — денгиз, кўл, дарё, сув омборлари чеккасида сув билан қуруқлик туташиб турадиган камбар жой. Қиргоқда доимий равишда сув бевосита таъсир кўрсатиб туради: Қиргоқни ювиб боради.

Қисноқ — дарё ўзани торайган жой, бўғиз жой. Дарё ўзанининг чуқурлатиш эрозияси кучли бўлган қисмларда ҳосил бўлади.

Қитъа — Ер шаридаги қуруқликнинг катта қисмлари. Қитъага материк ва унинг ен-веридеги материк билан тектоник, тарихий боғланган ороллар ҳам киради. Ер шарида 6 та қитъа бор: Европа, Осиё, Африка, Австралия, Америка, Антарктида, Тинч океanning Америка, Австралия ва Осиёдан узоқдаги ороллари «Оролли» қитъа ҳисобланади ва Оксания деб аталади.

Қишлоқ (қ и ш л о в) — аҳоли ўтроқ яшайдиган пункт; қишда туриладиган жой; жўғрофий номлар таркибида ҳам учрайди: Манғишлоқ ярим ороли.

Қишлоқ аҳолиси — мамлакат вилоят, туманлардаги қишлоқларда, овулларда яшайдиган бутун аҳоли. Мамлакат иқтисодий ривожланган сари саноатда ишловчилар ортиб, бутун аҳоли таркибида Қ.а. салмоғи камайиб боради. Лекин айрим мамлакатларда шаҳарларнинг экологик шароити оғирлашиб бориши ва транспортнинг ривожланиши натижасида аҳоли шаҳарлардан қишлоқ жойларга кўчиб ўттиш жараёни бошланган.

Қишлоқ хўжалик ишлари — экин ва меваларни парваришлаш, улардан сифатли ва юқори ҳосил олиш тадбирлари. Ерни ҳайдаш, текислаш, мола босиш, экин экиш, ўғитлаш, суғориш, уруғни тайёрлаш, экиш, экинни зараркунандалардан асраш ва касалликларга қарши курашиш, йиғиб-териб олиш усуллари қ. х. и. га киради. Қишлоқ хўжалигига ноқулай, зарар келтирувчи омилларга (тупроқ ювилиши, шўр босиши, қатқалоқ, ботқоқ босиши ва ҳ. к.) қарши кураш ишлари ҳам қ. х. и. дир. Қ. х. и. даражаси меҳнатни машиналаштириш даражасига, табиий ва хўжалик шароитига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигини жадаллаштириш — Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини фойдаланиладиган ер бирлигига нисбат қилинган ҳисобда ошириш. Қ. х. ж. га ишлаб чиқариш услубларини, иш қуролларини мукамаллаштириш, биометодларни қўлланиш, ишлаб чиқариш ходимларининг турмуш шароитини яхшилаш натижасида эришилади. Қишлоқ хўжалигини, шу жумладан чорвачиликни ҳам электрлаштириш, механизациялаш, кимёлаштириш, биометодларни қўлланиш ер бирлигидан олиннадиган маҳсулотни кўпайтиради.

Қат-қат булутлар — Қаранг. *Булут.*

Қовоқ — дарё ва кўлларнинг баланд қирғоғи, жарлик, баланд терраса. Жой номлари таркибида ҳам бор. Оққовоқ, Қовоқтов.

Қолдиқ кўллар — қадимги йирик сув ҳавзалари — океан ва денгизлар ўрнида ҳосил бўлган кўллар. Бу кўллар қачонлардир мавжуд бўлган денгизлар ва океанлар қуриб қолиб, улар ўрнида вужудга келади. Мас., Каспий, Орол, Чад, Эйр кўллари.

Қолдиқ тоғ — Қадимда ба-

ланд тоғли ўлканинг емирилишидан қолган ва қаттиқ тоғ жинсларидан тузилган якка-якка баландликлар. Иқлим ва жой рельефи, тоғ жинсларига боғлиқ равишда нураш қолдиқ тоғлари, супа қолдиқ тоғлар, ювилма қолдиқ тоғлар бўлади.

Қопчиғай — тоғлардаги дарё оқиб ўтувчи чуқур, тор дара. Одатда оҳақтошдан тузилган тизмаларни дарёлар кўндалангига кесиб ўтган даралар одатда шундай бўлади. Мас., Бойсун сойлигидан Сурхондарё водийсига ўтувчи Оққопчиғай дараси.

Қор — қаттиқ ҳолда ёғадиган ёғин тури, булутлардан турли шаклдаги муз заррачалари бўлиб тушади, асосан қиш фаслида ёғади.

Қора довул — чанг-тўзон бўрони, ёмғирсиз қаттиқ шамол. Кўпинча ёзда ва кузда ёсади. Баҳор ёмғирсиз қуруқ келганда ҳам бўлади. Базан тупроқ қатламни учуриб кетиб, катта зарар келтиради.

Қора металлургия — оғир саноат тармоғи бўлиб, машина-созлик ва бошқа саноатларни ривожлантиришга негиз бўлади. Қ. м. қора металл — чўян, пўлат прокатлари, қувурлар, темир қотишмалари ишлаб чиқаради. Қ. м. комбинатлари асосан икки хил бўлади: 1) темир рудасидан чўян, пўлат прокат ишлаб чиқарувчи тўлиқ цикли корхоналар; 2) қайта эритувчи корхоналар. Ўзбекистонда металлургия корхоналарининг биринчи тури йўқ. Бекоболдаги металлургия комбинати темир-терсакни эритиб, сифатли пўлат ва прокат ишлаб чиқаради.

Қорамол чорвачилиги — чорвачиликнинг йирик шохли молларни боқиб кўпайтирувчи тармоғи. Асосан сигир, хўқиз, буйвол, зебу, қўтос, сувсигир боқиш

билан шуғулланади ва гўшт ҳамда сут етиштиришга ихтисосланган бўлади. Барча сут маҳсулотларининг 90 фонзи сигир сүтидан тайёрланади. Қорамолларнинг сони жиҳатидан Хиндистон билан Хитой энг олдинги ўринларни эгаллайди. Ўзбекистонда қорамол чорвачилиги гўшт-сут ва гўшт тайёлашга ихтисослашган.

Қорасув — тоғ этакларида, водийларда ер ости сувларидан тўйинадиган сой ва дарёлар. Сувни тиниқ, баъзан минераллашган бўлади. Баъзан захоб, тўқайлардан оқиб чиқади. Сув сарфи фаслларга қараб унча кўп ўзгармайди. Урта Осиёда унча кўп эмас. Зарафшон, Фарғона водийларида, Тошкент воҳасида бор. Ташлама ва зовур сувлари ҳам қорасув деб юритилади. Туркияда булоқ сувлари шу атама билан юритилади. «Қорасув» атамаси ранг маъносидаги қора сўздан эмас, ер маъносидаги қора сўздан олинган, яъни ер суви деган маънони билдиради.

Қоратоғ — ёзда устида қор турмайдиган паст тоғлар. Ландшафти асосан чала чўл, тоғ-дашт ландшафтидан иборат бўлади. Дарёлари кам, борлари ҳам камсув, кўйчилиги ёзда қуриб қолади. Вақтли сувлар оқадиган қуруқ сойлар учрайди. Урта Осиёда шу номдаги тоғлар жуда кўп. Қора тусли жинслар-сланецлардан ташкил топган, тоғлар ҳам шу ном билан юритилади.

Қора тупроқлар — мўтадил минтақаларнинг ўрмон-дашт ва дашт зоналарида кўп йиллик ўтлоқларда таркиб топган тупроқлар тури. Яхши донадор, чириндига бой, унумдор бўлади. Таркибидаги чиринди миқдори 6 фонздан 13 фонзгача етади. Ук-

раина, Россияда, Молдова, Қозғистонда катта майдонларни эгаллаган. Ўзбекистонда тоғлардаги кенг баргли ўрмон ва бутазорларда қора тупроқларга ўхшаган тупроқлар учрайди.

Қорахарсанг — Қорақум чўлида қатор қум тепалари орасидаги чўл йўсини билан қопланган ботиқ, сойликлар.

Қорақум — устини ўсимлик қоплаб ётадиган, мустақкамланган қумлар. Жўрофий номлар сифатида ҳам бор. Мас., Қорақум чўли.

Қорлик — тоғларда илиқ даврда ҳам эримай сақланиб қоладиган қорлар. Одатда тоғларнинг соя ёнбағирларида қор секин эришидан, кўчклар натижасида тўпланиб қолишидан, шамол қорни учуриб келиб йиғиб қўйишидан ҳосил бўлади. Баъзилари аста-секин эрилашиб музликка айланади. Сув манбаи бўлади.

Қор чегараси, чизиғи — тоғларда маълум баландликда ёғадиган қор билан эрийдиган қор миқдори тенг бўлади. Ундан юқорида қор ёзда ҳам сақланади, ундан пастда эриб кетади. Тоғларда сақланадиган қорнинг пастки чегараси қор чегараси (чизиғи) деб аталади. Қ.ч. баландлиги жойнинг жўрофий кенглигига, ёғадиган қор миқдорига боғлиқ. Экватор яқинида 5000 м, Новая Земляда 600 м, Ўзбекистондаги тоғларда 3800 м дан 4200 м гача баландликда жойлашган.

Қоя — кўпинча учи ўткир, тик кўтарилган қаттиқ туб тоғ жинси. Туркий халқлар яшайдиган ўлкаларда жой номлари таркибида ҳам кўп учрайди: Қизилқоя довори (Қирғизистонда), Кўкқоя тоғи (Помирда), Қоқкент (Доғистонда) ва ҳ.қ.

Қоқлар — Урта Осиё чўлларидаги тақирларда учрайдиган

табий саёз ботиқлар. Қоқларда баҳорги ёвингарчилик вақтида сув бўлади.Ез келиши билан сув қуриб, ер юзаси туз қатлами билан қопланган тақирга айланади. Туркманистонда гил жинслар тарқалган жойларда баҳорги ёмғир сувини тўллаш учун қуриладиган ҳовузларни ҳам Қ. лар дейилади. Бундай ҳовузчалар диаметри 2—3 м, чуқурлиги 1 м атрофида бўлади. Суvidан чорва модларини суғоришда вақтинча фойдаланилади.

Қувур транспорти — газ, суюқ ва кукунсимон қаттиқ маҳсулотларни қувурлар орқали тўхтовсиз ташишга мўлжалланган транспорт тури. Асосан нефть, нефть маҳсулотлари, газ, сув ташиш учун қурилади. Насос станциялари босимни таъминлаб беради. Қувурлар магистрал (асосий) ва тармоқ қувурлари бўлади. Ўзбекистонда газ қувурлари ривожланган, Оҳангарон кўмир конида кўмир ташиладиган қувурлар ҳам бор.

Қуёш — Қуёш системаси марказида жойлашган оддий юлдуз. Оғирлиги Ер оғирлигидан 332958 марта катта ($1,99 \times 10^{30}$ кг). Диаметри $1,392 \times 10^6$ км ёки Ер диаметридан 109 марта катта. Қ. ўз ўқи атрофида аста айланади, лекин турли кенгликлари турли тезликда айланади. Урта ҳисобда 27,27 суткада бир марта айланади. Асосан водород ва гелийдан иборат. Қ. нинг юзасидаги ҳарорат 6000° га яқин. Қ. энергияси термоядро реакцияси жараёнида водороднинг гелийга айланишидан ҳосил бўлади. Қуёшнинг ҳаво қобиғида доғлар бор. Улар ўртача 11 йиллик даврий ўзгаришга эга. Доғлар кўпайиб Қ. фаоллашганда Ерга, унинг хоссасига, об-ҳавога, ҳатто биологик жараёнларга ҳам

таъсир кўрсатиши аниқлашган. Ер Қ. дан ўрта ҳисобда 150 млн. км масофада жойлашган. Ернинг ҳар 1 см^2 юзасига ҳар дақиқада 2 калория иссиқлик келиб туради. Жўрофий қобиқдаги деярли ҳамма жараёнларнинг энергия манбаи Қ. ҳисобланади.

Қуёш системаси — Қуёш, 9 та сайёра (Аторит, Зуҳра, Ер, Миррих, Муштарий, Зуҳал, Уран, Нептун, Плутон) ва уларнинг йўлдошларидан иборат осмон жисмлари системаси (тизими). Қуёш системасида бундан ташқари бир неча ўн минг кичик сайёра (астероид), кўпдан-кўп комета ва майда метеор жисмлар бор. Қуёш системасидаги барча жисмлар Қуёш атрофида, барча сайёралар яна ўз ўқи атрофида айланади. Қ. с. жуда катта юлдузлар системасидан иборат Галактика таркибига кирди. Қ. с. нинг ёшини 4—5 млрд. йил деб тахмин қилинади.

Қуёш, туриши — Қуёш маркази эклиптиканинг $23^\circ 27'$ (минут) оғишган энг шимолий нуқтасидан (21 ёки 22 июнь — ёзги Қуёш туриши) ёинки энг жанубий нуқтасидан (21 ёки 22 декабрь — қишки қуёш туриши) ўтган пайт. Қ. т. кунларида Қуёш жуда секин оғишади, чунки бу жойда Қуёш эклиптика бўйлаб экваторга деярли параллел ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам бир неча кун давомида Қуёшнинг туш пайтидаги баландлиги деярли ўзгармайди. (Қуёш туриши атамаси ҳам ана шундан келиб чиққан.)

Қуйгин — далаларда экинлар суғорилганда чиққан оқова сув ташлаб юбориладиган жой. Зовур сувлари қуйиладиган пастлик ер, ҳавза. Амударё этагида кўп қўлланиладиган атама.

Қум — катталиги 0,01 мм

дан 2 мм гача бўлган қиррали ёки юмалоқ (силикланган) зарра тошлардан иборат бўшоқ чўкинди тоғ жинси. Қумлар зарраларининг катта-кичиклигига қараб, 1) доналари 1—2 мм бўлган дағал қум, 2) доналари 0,5—1 мм бўлган йирик қум, 3) доналари 0,25—0,5 мм ли ўрта донали қум ва 4) зарралари 0,01—0,25 мм бўлган майда (майин) қумларга бўлинади. Қумлар яна денгиз, дарё, қўл, чўл, музлик қумларига бўлинади. Қум таркибида минераллардан кварц кўп учрайди; ундан ташқари тоғ шпати, гилли сланец ва бошқа минераллар зарралари бўлади. Қумлардан қурилиш материали, саноат хом ашёси сифатида фойдаланилади. Қум таркибида баъзан қимматбаҳо рудалар сочилмалари бўлади.

Қумоқ — таркибида қум бўлган чўкинди тоғ жинси. Ранги бўз тусли, сарғиш-қизил бўлади. Механик таркибига кўра енгил (20—30 фоиз гил ва 80—70 фоиз қум), ўрта (30—40 фоиз гил ва 70—60 фоиз қум), оғир (40—50 фоиз гил ва 60—50 фоиз қум) қумоқларга бўлинади. Келиб чиқишига кўра денгиз, қўл, дарё, вақтли оқар сувлар, морена, флювиогляциаль, зол (шамол) қумоқлари бўлади. Қурилиш материали сифатида фойдаланилади. Тупроқ таркиб топишида она жинс бўлади.

Қум тили — денгиз, қўл, океаннинг саёз қирғоқларида тўлқин келтирган қумлардан ҳосил бўлган пастак қумли ороллар. Улар кўпинча қирғоққа параллел чўзилган ва бир учи билан қирғоққа туташган бўлади. Узувлиги ўнлаб, ҳатто юзлаб км га чўзилган бўлиши мумкин.

Қумтош — қумларнинг гил, оҳак, темир оксиди ва бошқалар билан цементлашишидан

(бирга қотишидан) ҳосил бўлган чўкинди тоғ жинслари. Таркибидаги қум зарраларнинг катта-кичиклигига қараб, Қ. лар майда заррали (қумнинг катталиги 0,1—0,25 мм), ўрта заррали (0,25—0,5 мм) ва йирик заррали (0,5—2 мм) бўлади. Бинокорлик материали, ойна ишлаб чиқариш учун хом ашё, қайроқ сифатида фойдаланилади.

Қумтоғ — қум дўнглари; Такламакон чўлида қатор қум тепалари шундай деб юритилади.

Қурумлар — тоғларнинг ён бағирларидаги ва ясси тепаларидаги яланг нуроқ тош уюмлари ва сочилмалари. Қ. қаттиқ тоғ жинсларининг физикавий нурашидан ҳосил бўлади. Улар оғирлик кучи ва сувнинг тошлар орасида музлаб, яна эриши натижасида тоғ ёнбағирлари бўйлаб пастга сурилиб туради. Тоғларда Қ. юриш учун жуда хафли бўлади, салга сурилиб, тош оқимларини, кўчкиларни ҳосил қилади.

Қуруқликдаги ботиқ — Қаранг. *Ботиқ*.

Кутбий доиралар — экватордан 66°33' шимолдан ва жанубдан ўтган параллеллар (мувозийлар). Шимолий яримшарда қишқи Қуёш туриши куни (21 ёки 22 декабрь)да кутбий доиралардан шимолда Қуёш чиқмайди, ёзги Қуёш туриши куни (21 ёки 22 июнь)да Қуёш ботмайди. Жанубий ярим шарда бунинг акси бўлади. Қуёш чиқмайдиган кунлар сони шимолий кутбий доиралардан кутбга томон орта боради ва кутбда кун билан тун ярим йилдан давом этади.

Кутбий иқлим — Ернинг шимолий ва жанубий кутбий ўлкалари иқлими. Қишда Қуёш нури жуда кам тушганлигидан ва кочнотга кўп миқдорда иссиқлик тарқаб кетганлигидан иқлим соvuқ бўлади. Қиш ойлари ҳарора-

ти шимолий қутбий ўлкаларда — 40° гача, жанубий қутбий ўлкаларда — 60 — 70° гача совуқ бўлади. Егин кам — Антарктидада 100 — 200 мм дан ошмайди, шимолий қутбий ўлкада 300 — 400 мм гача ёғади. Асосан қор ёғади. Ёзда ҳам жуда салқин бўлади: шимолда 0° ,— 5° , жанубда — 20 ,— 30° атрофида. Фақат қутбий ўлкаларнинг чекка қисмлари бир оз исиб, ҳарорат 5° гача кўтарилади.

Кутб куни — ёз фаслида Қуёшнинг ҳар икки тропик (шимолий ва жанубий тропиклар) устида бўлган вақтда қутблар атрофида Қуёш ботмайди. Шундай Қуёшли ёруғ кунлар қутб куни дейилади. Шимолий ярим шарда қутбдан $66,5^\circ$ ш.к. гача, жанубий ярим шарда жанубий қутбдан $66,5^\circ$ ж.к. гача бўлган кенгликларда ёзда қутб кунлари кузатилади.

Кутблар, жўгрофий қутблар — Ернинг айланш ўқи ер юзаси билан кесинган нуқталар Ер кураси барча меридианлар қутбда бирлашади. Қутб юлдузига қараган қутб Шимолий қутб, қарама-қарши томондаги қутб Жанубий қутб дейилади. Шимолий қутб Шимолий Муз океани ўртасида, Жанубий қутб Антарктиданинг Тинч океанга яқинроқ қисмида жойлашган. Қутбларнинг жўрофий кенглиги 90° га тенг.

Кутб туни — қиш фаслида Қуёш нури тушмаслиги натижасида ҳар иккала қутбий доиралар ичида узоқ вақт давом этадиган тун. Қутб туни шимолий ярим шарда $66,5^\circ$ дан шимолда, жанубий ярим шарда $66,5^\circ$ дан жанубда бўлади Қ. т. $66,5^\circ$ кенгликлардан қутбга томон узайиб боради. Мас., $66,5^\circ$ кенгликда 1 сутка давом этса, қутблар-

да 6 ой бўлади. Лекин қутб тунлари Қуёш нурининг ҳавонинг юқори қисмларини ёритиши ҳисобига бироз ёруғроқ бўлади.

Кутб шафағи — юқори жўрофий кенгликларда осмоннинг айрим жойларида кузатиладиган ҳаво ранг-оқиш, сарғиш, яшил, баъзан гунафша рангда рўй берадиган товланиш ҳодисаси. Қ.ш. 90 — 1000 км баландикдаги сийрак ҳавонинг коинотдан атмосферага кириб келган протонлар ва электронлар таъсирида ўзидан нур сочиши натижасида рўй беради.

Қушлар бозори — сув қушларининг денгизларнинг қояли қирғоқларида жуда кўплаб уя қўйиб ўрнашиши. Қ.б. одатда қушларга озуқа бўладиган сув организмларига бой бўлган қутбий, қисман мўътадил ўлкалар денгиз қирғоқларида бўлади. Шимолий муз океанининг оролларида, Курил оролларида айниқса кўп учрайди.

Қую — чўллардаги кичик қудуқ. Жой, қудуқлар номлари таркибида кўп учрайди. Мас., Қорақумдаги Ислонқую, Қозикую, Қуюмозор.

Қуюн — ҳавода момақалди роқли булутлар паст бўлганда вужудга келадиган айланма шамоллар. Қуюнлар диаметри бир неча метрдан бир неча юз метргача бўлиши мумкин. Шамол тезлиги секундига 50 — 100 м. гача бўлиб, соат мили ҳаракатига тескари йўналишда спирал кўринишида ҳаракат қилиб, ер юзасидан чанг-тўзон, сув ва бошқа буюмларни кўтариб кетади. Кўпинча турли хил ҳаво чегараларида пайдо бўлади. Йирик қуюнлар томларни кўтариб, деворларни ағдариб, бир пастда ҳаммаёқни вайрон қилиб юбориши мумкин.

Қўй пешоналар — музлик ҳаракати натижасида силлиқланган, текисланган туб тоғ жинслари, дўнг қоя шаклида кўтарилиб туради. Муз келган томони ясси, силлиқ, тескари томони нотекис, тик бўлади. Усти кўпинча очилиб ётади. Қадимги ва ҳозирги музлик тарқалган ўлкаларда кўп учрайди. Урта Осиё тоғларида бор.

Қўйтош — гранит тоғ жинси тарқалган жойда ер юзасида сочилиб ётадиган силлиқланган гранит тошлар. Ҳароратнинг кескин ўзгариши, оқин сув ва шамол таъсирида юмалоқ, чўзиқ шаклга эга бўлиб, дам олиб ётган қўйлар подасини эслатади. Шундан қўйтош атамаси келиб чиққан. Жой номи сифатида ҳам қўлланилади. Мас., Нурота тизмасидаги Қўйтош.

Қўйчилик — чорвачиликнинг қўй боқиб, кўпайтиришга ихтисосланган тармоғи. Қ. тайёрланганидан маҳсулотига қараб, қорақўлчилик, гўшт ва жүн қўйчилигига ихтисосланади. Қўй сути шифобяхшлик хусусиятига ҳам эга. Ўзбекистонда қорақўл, ҳисори, жайдари қўйлар боқилади. Қора — араби, кулранг шерози, жигарранг, олтинранг қорақўл терилари тайёрланади.

Қўл — асосий тоғ, катта водий, бош жардан турли томонга ажраб чиққан иккинчи даражадаги тизма, сой, дара, жарча ва шу кабилар. Баъзан жўрофий номлар сифатида ва улар таркибида учрайди. Қўлосиё, Қорақўл дарёлари.

Қўлтиқ — океан, денгиз ва қўлларнинг қуруқлик ичкари сига кириб турган қисми. Баъзи жойларда океанларнинг денгизларга хос хусусиятларига (гидрологик режимга) эга бўлган қисмлари ҳам қўлтиқ деб юборилган.

Қўнғир кўмир — сифати пастроқ кўмир. Таркибида 55—78 фоиз углерод бўлади. Чўкинди тоғ жинслари орасида қатлам ҳосил қилиб ётади. Ўсимлик қолдиқларидан ҳосил бўлган. Қ.к. гил моддалар аралашгани учун серкул бўлади. Иссиқлик бериш қобилияти 5—6 минг ккал/кг. Ёқилғи ўрнида ишлатилади, суюқ ёнилғи, ёнувчи газ ва бошқа кимёвий ашёлар олинади. Энг йирик конлари: Лена бўйи, Қанск-Ачинск, Москва ёни, Германия, Чехословакия, Хитойда бор. Ўзбекистонда Оҳангарондан қазиб олинади.

Қўнғир темиртош — таркибида темир бўлган бир неча хил минераллар билан гил ва бошқа моддалар аралашмаси. Қ.т. энг кенг тарқалган темир маъдани ҳисобланади. Ранги қўнғир, сарғиш-қўнғир, қора. Таркибида темир 30 фоиздан кам бўлмаса, саноат аҳамиятига эга ҳисобланади. Йирик конлари Керч ярим оролида, Франция ва Кубада бор.

Қўриқ ер — қишлоқ хўжалиги учун яроқли, лекин узоқ вақт ҳайдалмай қўйилган ер. Одатда чўл, чала чўл, дашт ўсимликлари билан қопланган бўлади. Тупроғи унумдор ерлар.

Қўриқхона — табиат комплексининг бир қисми — ҳайвонлар, ўсимлик, фойдали қазилма, ноёб рельеф шакллари қопун асосида муҳофаза қилинадиган жой. Кўпчилик қўриқхоналарда ов ҳайвонлари ҳам муҳофаза қилинади ва кўпайтирилади. У ердаги ҳайвонлар ва ўсимликлар сони бошқариб турилади. Ўзбекистонда Чотқол тоғ-ўрмон, Зомин, Зарафшон, Нурота, Қизилқум, Бодайтўқай, Пайгамбаророл, Ҳисор, Қитоб, Қўхитангтоғ қўриқхоналари ташкил қилинган.

F

Ғалла экинлари — инсон, чорва моллари учун озуқа дон, кўп саноат тормақлари учун хом ашё берадиган экинлар. Ғ.э. дон экинлари (буғдой, шоли, жавдар, маккажўхори, арпа, сули, тарих ва бошқалар) ва дуккакли экинлар (нўхот, мош, ловия, сор ва бошқалар) деб икки топфага бўлинади. Бутун дунёда Ғ.э. экиладиган майдоннинг 32 фоизига буғдой, 20 фоизига шоли, 18 фоизига маккажўхори, 11 фоизига арпа экилади. Ўзбекистонда буғдой, шоли, арпа, маккажўхори, нўхот, ловия, мош, оқжўхори, тарих экилади. Ғалла экинлари Хорижий Осиёда энг кўп экилади, дунёдаги ҳамма ғалла экиладиган ерларнинг 36 фоизи Осиёда. Бу борада Хитой, Ҳиндистон, Канада, Туркия олдинги ўринларда туради.

Ғарбий шамоллар — тропосфера ва стратосферада ғарб томондан энг кўп (деярли доим) эсиб турадиган шамоллар. Ғ.ш. субтропик кенгликлардан қутбларга томон ҳаво босими ва ҳароратнинг пасайиши натижасида вужудга келади. Субтропиклардан мўътадил кенгликларга томон туш чизиги (меридиан) йўналишида эсаётган шамоллар Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши таъсирида шимолий ярим шарда ўннга, жанубий ярим шарда чалга, яъни ҳар иккала ярим

шарда ҳам ғарбдан шарққа томон бурилади. Ғ.ш. эсадиган жойларда атмосферадаги ҳаво ҳаракатлари жадал бўлиб, циклонлар фаолияти кучаяди. Ўзбекистонга асосан шу шамоллар ёғин келтиради.

Ғарбий ҳаво оқими — атмосферанинг умумий циркуляцияси (ҳаракатлари) жараёнида ғарбдан шарққа томон кўпроқ эсувчи ҳаво оқими. Қаранг. *Ғарбий шамоллар*.

Ғорлар — ер остида ҳосил бўлган бўшлиқлар. Ғ.нинг бир ёки бир неча огзи бўлиши мумкин. Ғ. Ер пўстидаги сувда осон эрийдиган тоғ жинслари (оҳактош, доломит, гипс ва тузлар)ни ер ости сувлари эритиб олиб кетиши, тез ювиладиган тоғ жинслари (созтупроқ, қумоқлар) нинг ювилиб кетиши натижасида ҳосил бўлади. Энг катта ғорлар ўнлаб км га чўзилади. Мас., Америкадаги Мамонт ғорининг узунлиги деярли 300 км. Ўзбекистонда ҳам тоғли қисмларида ғорлар кўп. Қадимги одамлар, суяклари топилган Одамтош ғори шу ерда.

Ғузор — Жан. Ўзбекистон ва Тожикистонда тоғ йўлаги, дарёдаги кечув жой. Жой номлари сифатида ҳам учрайди: Қашқадарё вилоятидаги Ғузор шаҳри, Ғузор дарёси.

X

Ҳаво массалари — тропосфера ҳавосининг ҳарорати, намлиги, ҳаракат йўналиши ва бошқа хусусиятларига кўра бир-бирларидан фарқланадиган катта қисмлари. Ҳаво массасининг ҳарорати, намлиги ва бошқа хоссалари секин-аста ўзгаради. Бир

ҳаво массасидан иккинчи ҳаво массасига ўтганда бу хусусиятлар кескин алмашинади. Ўзаро туташ икки ҳаво массаси орасидаги чегара атмосфера fronti дейилади. Денгиз устида таркиб топган денгиз ҳаво массалари ва қуруқлик устида шакллана-

диган континентал ҳаво массалари бўлади. Ҳ.м. Арктика ва Антарктика, мўътадил кенгликлар (қутбий Ҳ.м.), тропик ва экваториал ҳаво массаларига бўлинади. Об-ҳаво ҳаво массаларига боғлиқ. Шу сабабли Ҳ.м.ни ўрганиш зарур.

Ҳаво намлиги — ҳавода мавжуд бўлган сув буғлари миқдори. Ҳаво қанча иссиқ бўлса, унда сув буғлари шунча кўп бўлиши мумкин: мас., 1 м³ ҳавода сув миқдори куйидагича бўлиши мумкин:

Ҳаво ҳарорати	Сув буғи миқдори
20°	17 г
10°	9 г
0°	5 г
-20°	1 г

Агар муайян ҳароратли ҳаво сув буғларини юта олмаса, тўйинган ҳаво, ҳаво намини юта оладиган бўлса, тўйинмаган ҳаво дейилади. Агар тўйинган ҳаво совиса, сув буғлари томчиларга (шудринг, туман, булут) айланади. Қаранг. *Мутлақ намлик, нисбий намлик.*

Ҳавонинг ўртача ҳарорати — Қаранг. *Ўртача суткалик ҳарорат, ўртача ойлик ҳарорат, ўртача йиллик ҳарорат.*

Ҳаво фронтлари — Қаранг. *Атмосфера фронтлари.*

Ҳамада (арабча) — Саҳрон Кабирдаги тошлоқ чўллар. Қадимги кристалл тоғ жинслари ер юзасига чиқиб қолган қолдиқ тоғларда, қирларда нураш натижасида вужудга келади. Органик дунёси жуда камбағал.

Ҳамал — 1) зоднак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2)

шамсий (Қуёш ҳисобидаги) тақвимда йилнинг биринчи ойи, 22 мартдан 20 апрелгача 30 кун давом этади. Бу вақтда Қуёш осмон гумбазида Ҳ. юлдузлар туркумидан ўтади. Ҳ. — баҳор ойи. «Ҳамал кирди — амал кирди» (куртак унди) мақоли шундан олинган.

Ҳамдўстлик — илгариги Буюк Британия империясига кирган мамлакатларнинг сиёсий ва иқтисодий бирлашмаси. Ҳ. Британия империясининг парчаланиши натижасида вужудга келган. 1986 йилда унда 48 та мустақил давлат аъзоси бўлган.

Ҳарорат тескарилиги — атмосферанинг бирор қатламида юқорига кўтарилган сари ҳароратнинг ортиб бориши. Ҳ.т. ҳавонинг ер юзасига яқин қисмида ва эркин атмосферада рўй бериши мумкин. Ер юзаси яқинидаги ҳарорат тескарилиги тупроқнинг ва ундан кейин ер устидаги ҳавонинг қаттиқ совиб кетишидан рўй беради. Соёликларда совуқ ҳаво туриб қолиб ҳам ҳосил бўлади. Эркин атмосферадаги Ҳ.т. тропосферадан стратосферага ўтишда ва старотосферада рўй беради. Ҳ.т. рўй берганда ҳаво ҳарорати 10—15° га етиши мумкин.

Ҳовар — текис жой, текис кенг ер, теп-текис жой ҳоварлик деб юритилади. Жой номлари таркибида ҳам учрайди. Қиздирик ҳовари.

Ҳовуз — Ўрта Осиёнинг сув танқис жойларида сувни сақлаш учун қазиладиган кичик сув омбори. Ҳ. одатда тўғри тўртбурчак шаклида қазилади. Ҳ. лар одатда ичиладиган сув сақлаш учун қазилади. Баъзан ерларни суғориш учун ҳам Ҳ. лар қурилган. Бундай Ҳ. лар баландроқ жойга қурилиб, ариқ

суви тўпланиб турган. Ҳ. остидаги махсус мослама тўпланган сувдан вақт-вақти билан кўпроқ фойдаланишга имкон берган. Бундай Ҳ. лар қулфақли Ҳ. лар дейилган.

Ҳосилдорлик — экин ва мевали боғлардан ер бирлигига нисбатан олинадиган ҳосил. Мас., буғдой ҳосилини олсак, айрим жойда ҳар 1 гектар ердан 20 центнер буғдой олинса, бошқа жойда 40 центнер олинади. Бунда биринчи жойга нисбатан иккинчи жойда ҳосилдорлик 2 баробар юқори бўлади. Ҳ. ерга маҳаллий ва минерал ўғитлар солиш, вақтида ишлов бериш, яхши уруғликлар яратиш, зараркунанда ва ҳашаротларга қарши самарали курашиш натижа-сида эришилади.

Ҳудуд — ер, майдон, территория.

Ҳудудий сувлар — денгиз ва океанларнинг бирор давлат

ҳудудига туташган ва шу давлатга қарашли камбар қисми. Ҳ.с. миқёси давлатларнинг ўзи ёки халқаро битим билан белгиланади. Ҳ.с. кенглиги кўпинча 12 денгиз мили (22,2 км) қилиб белгиланади.

Ҳут (арабча *ҳут* — балиқ) — 1) зодиак зонасидаги юлдузлар туркуми; 2) шамсия (Қуёш ҳисобидаги) тақвимидаги йилнинг ўн иккинчи оғи, 19 февралдан 21 мартгача 31 кун давом этади. Қуёш бу вақтда осмон гумбазида Ҳ. юлдузлар туркумидан ўтади. Ҳ. қишнинг охириги оғи. «Яхши келса ҳут, ёмон келса ют» мақоли бор. Ҳ. оғи яхши келганда қорлар эриб кунлар илиб қолади, чорвани яйловга ҳайдаб боқса бўлади. Баъзан совуқ келиб, авжи ем-хашак тугаган вақтда чорва молларни ҳайдаб боқиш қийин бўлиб, ют рўй беради.

ҒУЛОМОВ ПОТИХКАМОЛ

**ЖУҒРОФИЯ АТАМАЛАРИ ВА ТУШУНЧАЛАРИ
ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ**

Тошкент «Ўқитувчи» 1994

Муҳаррир *Р. Мирхолиқов*
Бадний муҳаррир *Э. Нурмонов*
Техник муҳаррир *Ш. Бобохонова*
Мусаҳҳиҳ *Д. Насриддинова*

ИБ № 6265

Теришга берилди 3.02.94. Босишга рухсат этилди. 21.07.94. Формати 84×108¹/₃₂. Кегли 8 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 7,56. Шартли кр.—отт. 7,77. Нашр л. 10,19. Тиражи 13.000. Зак. № 44.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 07—02—93.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл Ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш. Самарқанд кўчаси, 44. 1994.

26.8
Г 92

Гуломов П. Н.
Мактаб жўғрофия атамалари ва тушунчалари изоҳли
лугати.— Т.: Уқитувчи, 1994.—144 б.

БК 26.8я

1994 йилда «Ўқитувчи» нашриёти қўйидаги китобларни чоп этади:

Ю. ШОДИМЕТОВ. ИЖТИМОЙ ЭКОЛОГИЯГА КИРИШ.
18,0 б.т., 5000 нусха.

Ушбу китобда ижтимоий экологиянинг тузилиши, муаммолари, услублари, тушунчалари ва туркумлари, жамият ва табиатнинг ўзаро таъсири, унинг ҳозирги замон муаммолари тўғрисида дастлабки тасаввурлар берилди. Ижтимоий-экологик тафаккурнинг регионал, жаҳон тажрибасини умумлаштиришга ҳаракат қилинади, янги фан ҳисобланган ижтимоий экологиянинг фундаментал ва амалий томонлари устида тўхтаб ўтилади. Китобда Орол бўйидаги экологик бухроннинг умумий қонуниятлари, ўзига хослиги ва сабаблари очиқ берилди. Китоб олий ўқув юртларига дарслик сифатида тавсия этилган.

Ш. ОТАБОВ. ИНСОН ВА БИОСФЕРА.
20,0 б. т., 5000 нусха.

Мазкур қўлланмада табиатнинг, жумладан сув, ҳаво, тупроқ, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг ҳозирги аҳволи, атроф-муҳит ифлосланиб боришининг олдини олиш, шунингдек биосферани муҳофаза қилиш тадбирлари кўриб чиқилади. Унда Ўзбекистон ҳудудида табиат муҳофазаси билан боғлиқ муаммолар кўрсатилиши ва уларни ҳал этиш йўл-йўриқлари берилди.

Китоб олий ўқув юрти талабалари, ўрта мак-